

Julia Kaczmarek-Khubnaia
Gruzja i jej regiony na
poradzieckiej ścieżce rozwoju
społeczno-gospodarczego:
uwarunkowania, poziom
oraz dynamika procesu

Julia Kaczmarek-Khubnaia

**Gruzja i jej regiony
na poradzieckiej ścieżce
rozwoju społeczno-gospodarczego:
uwarunkowania, poziom
oraz dynamika procesu**

Julia Kaczmarek-Khubnaia

**Gruzja i jej regiony
na poradzieckiej ścieżce rozwoju
społeczno-gospodarczego:
uwarunkowania, poziom
oraz dynamika procesu**

Bogucki Wydawnictwo Naukowe • Poznań 2023

Julia Kaczmarek-Khubnaia

Zakład Geografii Ekonomicznej

Wydział Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

khubnaia@amu.edu.pl

 <https://orcid.org/0000-0001-9749-8295>

Recenzent:

prof. dr hab. Daniela Szymańska

Fotografie na okładce:

Julia Kaczmarek-Khubnaia, Cezary Mądry i stock.adobe.com/Monika

Praca powstała w wyniku realizacji projektu badawczego nr 2018/31/N/HS4/00178 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Copyright © by Julia Kaczmarek-Khubnaia, Poznań 2023

ISBN 978-83-7986-487-4

Bogucki Wydawnictwo Naukowe

ul. Górna Wilda 90, 61-576 Poznań

www.bogucki.com.pl

biuro@bogucki.com.pl

Druk i oprawa: PerfektDruk

Spis treści

1. Wstęp	9
1.1. Wprowadzenie	9
1.2. Cele, pytania poznawcze i zakres pracy	12
1.3. Etapy postępowania badawczego oraz układ pracy	14
1.4. Materiały źródłowe, metody, techniki i narzędzia badawcze	16
1.5. Przegląd literatury	17
2. Podstawy teoretyczne pracy	22
2.1. Podstawowe pojęcia	22
2.2. Główne założenia koncepcji zależności od ścieżki	26
2.3. Zastosowanie koncepcji zależności od ścieżki w badaniach nad rozwojem Gruzji i jej regionów	30
3. Gruzja w okresie krytycznego splotu wydarzeń (<i>critical conjuncture</i>) – przyczyny, przebieg i skutki wybicia kraju z radzieckich ścieżek rozwoju	34
3.1. Przyczyny i etapy wybicia Gruzji z dotychczasowych ścieżek rozwoju	34
Okres prezydentury Zwiada Gamsachurdii (1991–1992)	35
Okres rządów Eduarda Szewardnadze (1992–2003)	37
3.2. Skutki krytycznego splotu wydarzeń w latach 1991–2003	39
4. Transformacja systemowa Gruzji jako mechanizm wejścia na nową (poradziecką) ścieżkę rozwoju społeczno-gospodarczego	41
4.1. Warianty wejścia na nową ścieżkę rozwoju	42
4.2. Postkomunizm po gruzińsku – etapy i specyfika transformacji systemowej kraju po 2003 roku	47
Rewolucja róż i reformy Michaela Saakaszwilego (2003–2012) .	49
Okres rządów Gruzjińskiego Marzenia (od 2012 do dziś)	52
4.3. Efekty dotychczasowych przemian systemowych w Gruzji na tle innych państw poradzieckich	54
5. Uwarunkowania rozwoju Gruzji i jej regionów w okresie transformacji systemowej	63
5.1. Uwarunkowania przyrodnicze	64
Położenie i ukształtowanie powierzchni	65
Zasoby naturalne	67
Warunki glebowe i klimatyczne	70
Główne problemy środowiskowe	70

5.2. Uwarunkowania ludnościowe	72
Liczba i rozmieszczenie ludności, specyfika sieci osadniczej oraz poziom urbanizacji.	72
Migracje	75
Struktura ludności według płci i wieku	76
Ruch naturalny.	78
5.3. Uwarunkowania społeczno-kulturowe	81
Zróżnicowanie etniczne	82
Zróżnicowanie lingwistyczne.	84
Zróżnicowanie konfesyjne	86
Charakterystyka kapitału społecznego.	87
5.4. Uwarunkowania gospodarcze	90
Handel zagraniczny	93
5.5. Uwarunkowania polityczno-instytucjonalne	98
Proces decentralizacji władzy.	98
Polityka rozwoju – cele, priorytety, instrumenty oraz układ instytucjonalny.	101
Inne działania legislacyjne oraz instytucje aktywizacji rozwoju .	105
6. Zróżnicowanie poziomu i dynamiki rozwoju gruzińskich regionów w latach 2006–2019	107
6.1. Procedura badawcza i dobór zmiennych diagnostycznych	107
6.2. Poziom i dynamika rozwoju społecznego	113
6.3. Poziom i dynamika rozwoju gospodarczego	123
6.4. Poziom i dynamika rozwoju społeczno-gospodarczego – ujęcie syntetyczne	140
6.5. Porównanie wyniku analizy wielowymiarowej z rozkładem wskaźnika PKB <i>per capita</i> na poziomie regionalnym	145
6.6. Typologia regionalnych trajektorii rozwojowych	150
7. Percepcja rozwoju społeczno-gospodarczego na przykładzie regionów Imeretii oraz Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii	154
7.1. Cel wywiadu, przesłanki decydujące o wyborze regionów oraz charakterystyka respondentów	154
7.2. Wyniki wywiadów przeprowadzonych w Imeretii	157
7.3. Wyniki wywiadów przeprowadzonych w Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii	163
7.4. Podsumowanie wyników	168
8. Wnioski, rekomendacje i dyskusja	171
Literatura	185
Wykaz stron internetowych	196
Wykaz dokumentów strategicznych i aktów prawnych	197
Załączniki	199
Załącznik 1 – kwestionariusz wywiadu – wersja w języku polskim . . .	199
Załącznik 2 – kwestionariusz wywiadu – wersja w języku gruzińskim .	200
Spis rycin	203
Spis tabel	205

Podziękowania

Niniejsza publikacja nie powstałaby bez wsparcia merytorycznego i mentalnego szeregu osób.

Szczególne podziękowania kieruję do Promotorów mojej pracy doktorskiej, prof. dr. hab. Tadeusza Strykiewicza oraz dr. Cezarego Mądrego, którzy od wielu lat sprawowali nade mną opiekę naukową. Obu Panom serdecznie dziękuję za zaangażowanie, cenne wskazówki i inspiracje.

Mojemu Mentorowi – prof. Tadeuszowi Strykiewiczowi, jestem wdzięczna za naukę warsztatu badacza, czuwanie nad precyzją i zwięzłością mojego wywodu oraz pomoc w wyznaczeniu ścieżki moich badań.

Dr. Cezaremu Mądremu dodatkowo dziękuję za organizację praktyk terenowych do Gruzji w 2011 roku. Gdyby nie one, moje życie zapewne potoczyłoby się inaczej.

Wyrazy podziękowania składam Recenzentom mojej dysertacji: prof. dr. hab. Danieli Szymańskiej, prof. UW dr. hab. Katarzynie Szmigiel-Rawskiej oraz prof. UJ dr. hab. Krzysztofowi Gwosdzowi. Państwa uwagi przyczyniły się do poprawy jakości publikacji. Wyrażone opinie, pytania i wskazówki są dla mnie również inspiracją do podjęcia w swoich dalszych badaniach nowych wątków.

Dziękuję wszystkim Pracowniczkom i Pracownikom Wydziału Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, w tym Koleżance i Kolegom z Zakładu Geografii Ekonomicznej, za codzienną pracę, pomoc i życzliwość. Za wsparcie merytoryczne szczególnie dziękuję dr. Justynie Wilk i prof. UAM dr. hab. Robertowi Kudłakowi.

Dziękuję uczestnikom wywiadów oraz członkom mojej gruzińskiej rodziny, którzy wspierali mnie w realizacji badań terenowych.

Dziękuję mojemu Mężowi za anielską cierpliwość, inspiracje i liczne dyskusje. Nasze rozmowy nauczyły mnie patrzeć na Gruzję oczami jej mieszkańców.

Podziękowania kieruję również do moich Rodziców, którym dedykuję niniejszą publikację. Jestem im wdzięczna za wsparcie na każdym etapie mojej edukacji oraz za pielęgnowanie we mnie od najmłodszych lat ciekawości świata.

Publikacja nie powstałaby bez wsparcia finansowanego Narodowego Centrum Nauki (badania oraz druk zostały zrealizowane dzięki środkom pozyskanym w ramach konkursu Preludium – projekt UMO-2018/31/N/HS4/00178).

Julia Kaczmarek-Khubnaia

1. Wstęp

1.1. Wprowadzenie

Rozwiązanie ZSRR w 1991 roku było dla wszystkich państw poradzieckich i satelickich przełomem, który wybił je z dotychczasowych ścieżek rozwoju społeczno-gospodarczego. Ostatnie dekady przemian wskazują, że kraje te różnią się od siebie pod względem sposobu, tempa, efektów, a nawet momentu faktycznego rozpoczęcia transformacji systemowej, który interpretować można w kategoriach wejścia na nową (poradziecką) ścieżkę rozwoju. Różnice te dotyczą również warunkowań rozwoju.

Jedną z byłych republik poradzieckich, która doświadczyła wybicia z dotychczasowych ścieżek rozwoju, była Gruzja. Przywrócenie jej suwerenności niosło ze sobą szereg zarówno pozytywnych, jak i negatywnych skutków. Władze państwa podjęły decyzję o odejściu od gospodarki centralnie sterowanej oraz rozpoczęciu procesu demokratyzacji. Pomimo zainicjowania transformacji bezpośrednio po odzyskaniu niepodległości, rzeczywiste rozpoczęcie przemian strukturalnych zostało znacznie opóźnione (do 2003 roku). Na taki stan rzeczy wpłynęły zarówno nowe okoliczności, wynikłe po 1991 roku, jak i szereg negatywnych zaszłości, powstałych w okresie radzieckim i wcześniej.

Podobnie jak w przypadku innych krajów tzw. dawnego bloku wschodniego, największe załamanie gospodarcze Gruzji nastąpiło tuż po upadku ZSRR, w latach 1991–1995. Państwo, uchodzące w przeszłości za jedną z najlepiej prosperujących republik związkowych, bardzo szybko odczuło utratę moskiewskiego protektoratu. Brak wsparcia finansowego ze strony władz centralnych ujawnił nierentowność wielu gałęzi gruzińskiego przemysłu. Odcięcie od subsydiów i rynków zbytu, wcześniej gwarantowanych przez plan centralny, doprowadziło do zamknięcia wielu zakładów przemysłowych, co wpłynęło na znaczny wzrost bezrobocia. W ciągu pierwszych dwóch lat po odzyskaniu niepodległości wartość produktu krajowego brutto Gruzji spadła do 30%. Kraj utracił wszystkie oszczędności narodowe, doświadczył hiperinflacji, a jego zadłużenie zagraniczne w pierwszej połowie lat 90. XX wieku przekroczyło 1 mld USD (Wellisz 1996; Barbakadze 2008).

W wyniku odrodzenia się ruchów nacjonalistycznych oraz tendencji separatystycznych doszło do wybuchu konfliktów zbrojnych w Osetii Południowej, aktualnie nazywanej przez Gruzynów regionem Cchinwali (1991–1992) i Abchazji (1992–1993). Wojny oraz pogłębiający się kryzys gospodarczy doprowadziły Gruzję na skraj upadku. Trudna sytuacja wewnętrzna nie poprawiła się znacząco w kolejnych latach (1995–2003), kiedy stanowisko prezydenta kraju piastował Eduard Szewardnadze. W okresie jego rządów wzrosło znaczenie Gruzji na arenie

międzynarodowej, ale kraj nadal borykał się z problemami powstałymi na początku lat 90., w tym m.in. z pauperyzacją społeczeństwa, nepotyzmem, korupcją na wszystkich szczeblach, wysoką przestępczością oraz realnym brakiem pomocy socjalnej (Kaczmarek-Khubnaia 2017).

Pierwszy (faktyczny) etap transformacji systemowej rozpoczęła tzw. rewolucja róż, w wyniku której Szewardnadze ustąpił ze stanowiska prezydenta, a władze w kraju przejął Micheil Saakaszwili. W okresie jego rządów istotnie zreformowano państwo: zliberalizowano gospodarkę, rozpoczęto walkę z korupcją i przestępczością zorganizowaną oraz istotnie poprawiono wizerunek kraju na arenie międzynarodowej. Uwarunkowania historyczne, w tym przede wszystkim dualność ścieżek w okresie radzieckim, wskazują, że w przypadku Gruzji wybitcie z dotychczasowych sekwencji, do którego doszło w pierwszej połowie lat 90. XX wieku, nie było punktem zwrotnym (ang. *critical juncture, turning point*), a raczej krytycznym splotem wydarzeń (ang. *critical conjuncture*). Takie spojrzenie na przemiany strukturalne oraz rozwój społeczno-gospodarczy poradzieckiej Gruzji częściowo uzasadnia, dlaczego kraj ten do dziś nie zakończył transformacji swojego systemu polityczno-gospodarczego. Opóźnienie procesu przekształceń oznacza, że państwo gruzińskie wciąż jest w fazie dookreślenia kierunku dalszych przemian oraz poszukiwania ostatecznego kształtu nowej ścieżki rozwoju (Brodowski 2019).

Pomimo wielu reform przeprowadzonych w ciągu ostatnich 16 lat (2004–2020), sytuacja wewnętrzna Gruzji jest nadal niestabilna, a na jej terytorium występują liczne bariery hamujące procesy rozwojowe. Gruzjińska rzeczywistość konfrontuje się obecnie z przyjętym przez władze, nowoczesnym z perspektywy przestrzeni poradzieckiej, modelem rozwoju państwa i jego regionów. Na sytuację wewnętrzną kraju, oprócz uwarunkowań gospodarczych, oddziałują również specyficzne wzorce kulturowe, które wpływają m.in. na podejście obywateli do krajowej polityki oraz ich podatność na przemianę światopoglądową. Charakterystyczne dla kultury politycznej Gruzji oraz jej sąsiadów jest przeniesienie typowych dla Kaukazu norm społeczno-kulturowych na grunt polityki, o czym świadczą m.in.:

- a. klanowość elit oraz nieformalny charakter powiązań ich członków;
- b. kontynuacja trendu bezwzględnego „rozliczenia win” poprzedników – tzw. polityczna vendetta, oznaczająca usunięcie z życia publicznego oponentów aparatu władzy (najczęściej poprzedników), poprzez postawienie im zarzutów kryminalnych;
- c. kształtowanie społecznych sympatii i antypatii do partii politycznych w oparciu o przynależność etniczną lub regionalną (mechanizm przesunięcia tradycyjnych więzi trybalnych na grunt polityki wewnętrznej);
- d. społeczna ocena ugrupowań politycznych na podstawie osobistych cech ich liderów (personalizacja polityczna)¹.

W kraju dominuje wiążący typ kapitału społecznego. Zjawiskiem często obserwowanym w gruzińskim życiu społecznym jest nieufność lub wręcz wrogość

¹ Charakterystyczna dla całego Kaukazu jest widoczna skłonność zamieszkujących go społeczności do poszukiwania charyzmatycznych liderów politycznych, tzw. ojców narodu.

obywateli do osób i idei, które w opinii większości są sprzeczne z tradycyjnymi dla nich wartościami. Niechcąc często dotyczy też świata zewnętrznego (zagranicy), o czym świadczy szereg antyzachodnich manifestacji wspieranych przez Cerkiew. Widoczna radykalizacja społeczeństwa pozwala sądzić, że polityczne aspiracje władz kraju, ukierunkowane na integrację z Unią Europejską i NATO, nie pokrywają się z wartościami wyznawanymi przez znaczną część społeczeństwa. Światopogląd obywateli, często wynikający z obawy przed nieznanym, stanowi jedną z głównych barier społeczno-gospodarczego rozwoju tego państwa.

Wprowadzenie w Gruzji mechanizmów wolnorynkowych uwidocznilo silne dysproporcje regionalne, hamujące jej zrównoważony rozwój. Na wysoki stopień zróżnicowania gruzińskich jednostek wpływa szereg uwarunkowań, ułatwiających lub utrudniających państwu wejście na nową (poradziecką) ścieżkę przemian.

Problematyka rozwoju państw obszaru poradzieckiego, kierunków transformacji systemowej oraz dysproporcji regionalnych zajmuje ważne miejsce w dyskursie naukowym. Zagadnienie rozwoju Gruzji i jej regionów jest jednak podejmowane przez współczesnych naukowców w sposób wybiórczy. Większość dotychczasowych analiz w tym zakresie przeprowadzano w kontekście jednego, często bardzo ważnego z perspektywy gruzińskiej, aspektu przemian: ochrony środowiska, turystyki, rolnictwa czy powiązań gospodarczych z zagranicą. Brakuje jednak prac, które ujmują wspomnianą tematykę w sposób szerszy oraz analizują poziom i dynamikę rozwoju poszczególnych regionów z uwzględnieniem kluczowych uwarunkowań oraz mechanizmów kształtujących badany proces. Niewielka liczba publikacji, dotyczących procesów rozwojowych Gruzji i jej regionów, wynika przede wszystkim z trudności w identyfikacji nieoczywistych związków przyczynowo-skutkowych, które dla badacza „z zewnątrz” są często niezrozumiałe, np. z uwagi na jego zakorzenienie w odmiennej kulturze. Przenikanie gruzińskiej kulturowości do polityki, gospodarki, a nawet krajowego prawodawstwa powoduje, że nie sposób podejmować analizy rozwoju, który z natury jest procesem złożonym, bez uwzględnienia uwarunkowań historycznych oraz społeczno-kulturowych. W przypadku wielu naukowców gruzińskich niepodjęcie tych zagadnień jest zabiegiem świadomym, wynikającym z ich poprawności politycznej. W kraju wieloetnicznym, zmagającym się z problemem separatyzmu, badanie wpływu zróżnicowania populacji na poziom i dynamikę rozwoju państwa i regionów przez rodzimych naukowców, szczególnie etnicznych Gruzinów, mogłoby zostać uznane za atak na konkretny etnos, prowadzący do pogłębienia istniejących sporów na tle narodowościowym.

Treść niniejszej monografii wypełnia opisaną powyżej lukę poznawczą. W ramach pracy skorzystano z rozbudowanego aparatu eksplanacyjnego. Odwołano się m.in. do dorobku ekonomistów, geografów, politologów oraz socjologów. Interdyscyplinarne podejście umożliwiło zidentyfikowanie szeregu kluczowych, często pomijanych przez innych badaczy, uwarunkowań rozwoju. Szczególne znaczenie pracy polega na wnikiwaniu w strukturę regionalną omawianych procesów.

Określono zatem poziom i dynamikę rozwoju wszystkich *mchareebi*², co jest rzadko spotykane w dotychczas powstałych publikacjach i dokumentach odnoszących się do rozwoju regionalnego Gruzji³.

Ważną przesłanką podjęcia badań jest polska perspektywa, i to z dwóch przyczyn. Pierwszą jest możliwość transferu polskich doświadczeń w zakresie transformacji na grunt gruziński, drugą widoczna reorientacja kierunków polityki zagranicznej Gruzji, której aktualne aspiracje polityczne, jednoznacznie ukierunkowane są na akcesję do Unii Europejskiej i NATO, co potencjalnie może uczynić ją państwem członkowskim tych organizacji.

1.2. Cele, pytania poznawcze i zakres pracy

Głównym celem pracy jest **pogłębiona analiza ścieżki rozwoju społeczno-gospodarczego Gruzji i jej regionów, ze szczególnym uwzględnieniem okresu transformacji systemowej**. W ramach realizacji powyższego celu sformułowano 8 pytań badawczych:

P1: **Jaki okres uznać można za krytyczny splot wydarzeń (ang. *critical conjuncture*), który doprowadził do wybicia kraju z dotychczasowych (radzieckich) ścieżek rozwoju?**

P2: **W jaki sposób Gruzja rozpoczęła proces wejścia na nową (poradziecką) ścieżkę rozwoju społeczno-gospodarczego?**

P3: **Jakie etapy transformacji systemu wystąpiły w kraju po 2003 roku?**

P4: **Jaki jest stopień zaawansowania transformacji systemowej Gruzji na tle innych państw poradzieckich?**

P5: **Jakie są główne uwarunkowania rozwoju Gruzji i jej regionów w okresie przemian systemowych?**

P6: **Jaki jest obecny poziom i dynamika rozwoju społeczno-gospodarczego regionów Gruzji?**

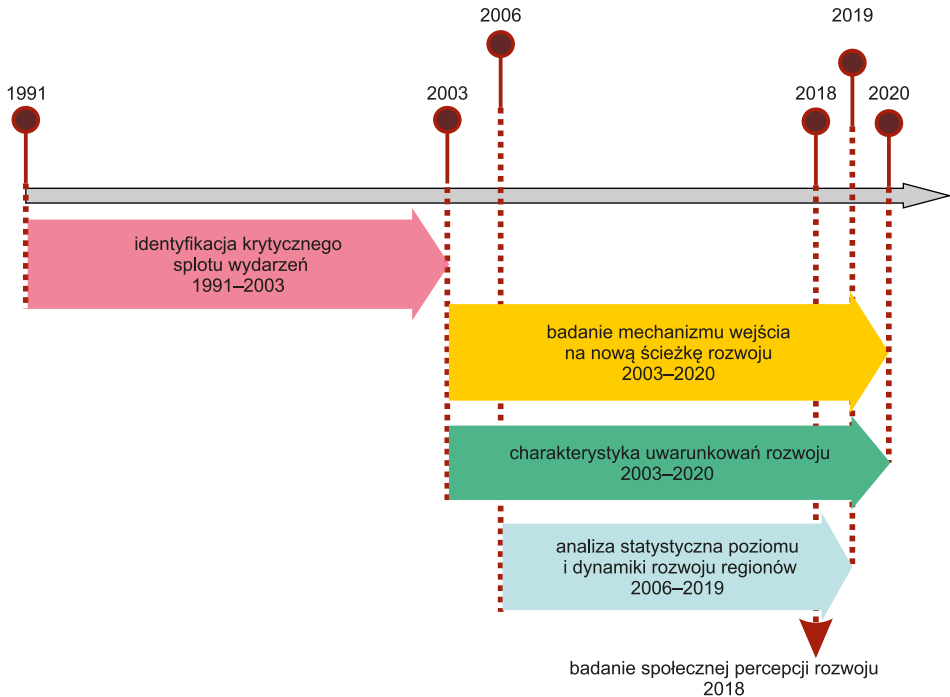
P7: **Jakie są główne typy rozwoju gruzińskich regionów?**

P8: **Jaka jest społeczna percepcja rozwoju Gruzji w okresie przemian systemowych?**

Zakres czasowy pracy jest zróżnicowany w poszczególnych jej częściach (ryc. 1). Identyfikując krytyczny splot wydarzeń (ang. *critical conjuncture*), skupiono się na okresie od odzyskania przez kraj niepodległości (1991) do tzw. rewolucji róż (2003). Badając etapy i stopień zaawansowania transformacji systemowej

² W języku gruzińskim jednostki regionalne określane są mianem *mchareebi* (w liczbie pojedynczej *mchare*).

³ Błędem popełnianym w wielu pracach dotyczących rozwoju gruzińskich *mchareebi* jest określanie jego poziomu i dynamiki na podstawie danych zagregowanych do „regionalnych grup”. Częstym zabiegiem, stosowanym przez Narodowy Urząd Statystyczny Gruzji (Geostat), jest łączenie regionów najmniejszych, nierzadko borykających się z licznymi problemami strukturalnymi, z jednostkami większymi i zarazem lepiej prosperującymi. Obliczenia oparte na tak grupowanych danych uniemożliwiają ocenę faktycznej sytuacji gruzińskich jednostek (w tym skali istniejących dysproporcji regionalnych). Z uwagi na te zastrzeżenia w niniejszej pracy skorzystano ze zbioru statystyk niezagregowanych (osobnych dla każdej z analizowanych jednostek terytorialnych).

Ryc. 1. Zakres czasowy badań podjętych w ramach pracy
Źródło: opracowanie własne.

oraz uwarunkowania rozwoju Gruzji i jej regionów, odwołano się głównie się do lat 2003–2020. Wyjątek stanowi część dotycząca uwarunkowań, w której w miejscach wymagających szerszego kontekstu historycznego (np. podczas nawiązań do kwestii etnicznych czy wzorców kulturowych), uwzględniono wydarzenia wcześniejsze. Analizę statystyczną poziomu i dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego regionów Gruzji wykonano na podstawie danych z lat 2006–2019. Badanie percepcji społecznej rozwoju wybranych regionów przeprowadzono w oparciu o dane pierwotne zebrane w lipcu 2018 roku.

Zakres przestrzenny pracy obejmuje Gruzję w jej podziale administracyjnym pierwszego stopnia (wg stanu z 2019 r.), zgodnie z którym terytorium państwa dzieli się na 2 republiki autonomiczne (Abchazję i Adżarię)⁴, 9 jednostek regionalnych (*mchareebi*) oraz jedno miasto wydzielone na prawach regionu – Tbilisi (ryc. 2). Z powodu trwającej rosyjskiej okupacji Abchazji i regionu Cchinwali (inaczej Osetii Południowej), jednostki te wyłączono z analizy. Narodowy Urząd Statystyczny Gruzji nie prowadzi dla nich statystyk, a publikowane przez władze separatystyczne dane nie spełniają przyjętych w pracy kryteriów jedności metodologicznej oraz zakresu merytorycznego. W rozdziale czwartym pracy, przedstawiającym mechanizm wejścia na nową (poradziecką) ścieżkę rozwoju

⁴ Prawo do samostanowienia zapewniono Abchazji i Adżarii na poziomie ustawy zasadniczej.

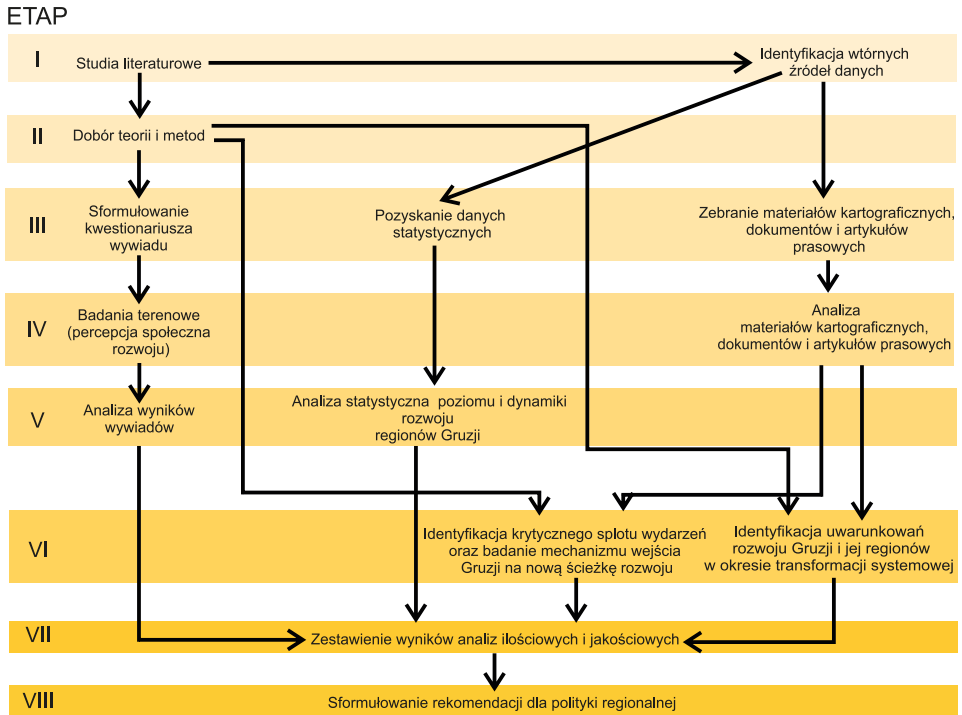
Ryc. 2. Podział administracyjny Gruzji pierwszego stopnia
Źródło: opracowanie własne.

społeczno-gospodarczego, Gruzję porównano z innymi państwami dawnego bloku wschodniego.

1.3. Etapy postępowania badawczego oraz układ pracy

Ogólny schemat postępowania badawczego można podzielić na 8 głównych etapów, składających się z zadań szczegółowych (ryc. 3).

Etap I (wstępny) polegał na przeprowadzeniu studiów literaturowych oraz identyfikacji wtórnych źródeł danych. W **etapie II** dokonano doboru teorii oraz metod. **Etap III** sprowadzał się do: a) sformułowania kwestionariusza wywiadu, b) pozyskania danych statystycznych oraz c) zebrania materiałów kartograficznych, dokumentów i materiałów prasowych. **Etap IV** polegał na: a) przeprowadzeniu badań terenowych dotyczących percepcji społecznej rozwoju wybranych gruzińskich *mchareebi* oraz b) analizie wcześniej pozyskanych materiałów kartograficznych, dokumentów i materiałów prasowych. W ramach **etapu V** zinterpretowano wyniki wywiadów oraz przeprowadzono statystyczną analizę poziomu i dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego regionów Gruzji. W **etapie VI** dokonano: a) identyfikacji krytycznego splotu wydarzeń (ang. *critical conjuncture*), b) badania mechanizmu wejścia Gruzji na nową ścieżkę rozwoju oraz c) identyfikacji uwarunkowań rozwoju Gruzji i jej regionów. **Etap VII** obejmował zestawienie wszystkich wyników analiz, uzyskanych zarówno przy użyciu metod ilościowych, jak i jakościowych. W **etapie VIII** (końcowym) sformułowano rekomendacje dla polityki regionalnej Gruzji.

Ryc. 3. Schemat postępowania badawczego
 Źródło: opracowanie własne.

Układ pracy odpowiada pytaniom badawczym przedstawionym w podrozdziale 1.2. Publikacja składa się z ośmiu rozdziałów. **Rozdział pierwszy** stanowi wstęp: określono w nim cele, zakres czasowy i przestrzenny pracy, opisano etapy postępowania badawczego oraz przedstawiono wykorzystane materiały źródłowe, metody, techniki i narzędzia badawcze. Dokonano w nim również przeglądu literatury przedmiotu.

Rozdział drugi zawiera podstawy teoretyczne pracy. W jego pierwszej części przedstawiono ustalenia terminologiczne. Następnie zaprezentowano główne założenia koncepcji zależności od ścieżki, uznanej w niniejszej dysertacji za najważniejszą koncepcję teoretyczną wyjaśniającą opisywane procesy. W części ostatniej wyjaśniono, dlaczego i w jakim zakresie koncepcja ta znajduje zastosowanie w badaniach nad rozwojem społeczno-gospodarczym Gruzji i jej regionów. W **rozdziale trzecim** wyodrębniono oraz opisano specyfikę krytycznego splotu wydarzeń (ang. *critical conjuncture*), który doprowadził do wybicia Gruzji z dotychczasowych, radzieckich, sekwencji przemian. Ponadto wskazano, jak upadek systemu mógł zdeterminować sposób, w jaki władze kraju postanowiły wkroczyć na nową (poradziecką) ścieżkę rozwoju.

W **rozdziale czwartym** scharakteryzowano mechanizm wejścia Gruzji na nową (poradziecką) ścieżkę rozwoju. W jego pierwszej części zaprezentowano opisane w literaturze przedmiotu modele transformacji systemowej jako możliwe

warianty wejścia na nową ścieżkę. Następnie skupiono się na gruzińskim modelu transformacji oraz etapach przekształceń, które zostały już zrealizowane. W części ostatniej rozdziału porównano sposób i dotychczasowe efekty gruzińskich przemian systemowych do postępów transformacji innych państw poradzieckich.

W **rozdziale piątym** omówiono główne uwarunkowania rozwoju Gruzji i jej regionów w okresie transformacji systemowej.

Rozdział szósty, zawierający opis przebiegu oraz wyniki analiz ilościowych poziomu i dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego regionów Gruzji, rozpoczęto od przedstawienia procedury badawczej oraz wybranych zmiennych diagnostycznych. Najważniejszą część rozdziału stanowią wyniki badania, które zaprezentowano i zinterpretowano w podziale na społeczny i gospodarczy wymiar rozwoju oraz w ujęciu syntetycznym. Badanie wzbogacono o analizę porównawczą wyniku przedstawiającego poziom rozwoju gruzińskich *mchareebi* z rozkładem przestrzennym wskaźnika PKB *per capita*. Rozdział kończy typologia regionów według poziomu oraz tempa ich rozwoju.

Rozdział siódmy odnosi się do kwestii społecznej percepcji poziomu i dynamiki rozwoju gruzińskich regionów. W jego pierwszej części wskazano cel badania terenowego oraz przesłanki, które zadecydowały o wyborze badanych jednostek. Następnie przedstawiono wyniki wywiadów przeprowadzonych w wybranych regionach: Imeretii oraz Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii. W części końcowej zawarto ich podsumowanie.

Rozdział końcowy (ósmy) zawiera wnioski, w tym odpowiedzi na postawione we wprowadzeniu pytania badawcze, rekomendacje dla polityki regionalnej Gruzji oraz dyskusję, dotyczącą możliwości zastosowania koncepcji zależności od ścieżki w badaniach nad rozwojem Gruzji oraz pozostałych republik poradzieckich.

1.4. Materiały źródłowe, metody, techniki i narzędzia badawcze

W publikacji skorzystano zarówno z pierwotnych, jak i wtórnych źródeł danych. Do źródeł pierwotnych zaliczają się materiały uzyskane w drodze wywiadu. Źródłami wtórnymi są:

1. dane statystyczne (opublikowane m.in. przez Narodowy Urząd Statystyczny Gruzji⁵, Bank Narodowy Gruzji, Bank Światowy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Fundację Bertelsmanna i in.);
2. materiały kartograficzne (mapy historyczne, atlasy);
3. akty prawne, ekspertyzy, strategie i inne prace opublikowane przez rząd Gruzji lub organizacje pozarządowe, np. UNICEF, UNFPA;
4. artykuły prasowe.

W pracy zastosowano kombinację ilościowych i jakościowych metod badawczych, które prezentuje tabela 1.

---

⁵ Jeśli nie zaznaczono inaczej, dane statystyczne pochodzą ze strony internetowej oraz roczników Narodowego Urzędu Statystycznego Gruzji (Geostat).

Tabela 1. Metody badawcze wykorzystane w pracy

Metody ilościowe	Metody jakościowe
a. podstawowe wskaźniki statystyczne	a. metoda opisowa z zachowaniem chronologii (historyczno-opisowa)
b. metody opisu zbiorowości statystycznej (średnia, odchylenie standardowe, współczynnik zmienności)	b. metoda porównawcza
c. wskaźniki dynamiki: przyrosty absolutne, indeksy łańcuchowe	c. studium przypadku
d. metoda analizy współzależności zmiennych (współczynnik korelacji liniowej Pearsona)	
e. metody normalizacji zmiennych (unitaryzacja zerowana, przekształcenie ilorazowe)	
f. metoda porządkowania liniowego z wykorzystaniem uogólnionej miary odległości GDM1 Walesiaka	

Źródło: opracowanie własne.

Do wizualizacji wyników regionalnego zróżnicowania zjawisk wykorzystano metody graficzne i kartograficzne.

W pracy użyto też szeregu technik, w tym wcześniej wspomnianej techniki wywiadu kwestionariuszowego, która została wykorzystana podczas badania społecznej percepcji poziomu i dynamiki rozwoju regionów. W dysertacji zastosowano ponadto:

- techniki analizy jakościowej dokumentów, w szczególności w odniesieniu do aktów prawnych i strategii, publikowanych przez gruziński rząd;
- techniki informatyczne, wykorzystane w ramach analizy danych statystycznych, przy użyciu arkusza kalkulacyjnego bądź komend programu statystycznego R.

Szerszy opis metod i technik (w tym procedur badawczych) użytych w ramach statystycznej analizy poziomu i dynamiki rozwoju gruzińskich regionów oraz społecznej percepcji rozwoju (badanie z wykorzystaniem techniki wywiadu) zawarto w rozdziałach 6 i 7.

Do narzędzi badawczych, z których skorzystano w trakcie realizacji określonych w pracy celów, zaliczają się kwestionariusz wywiadu oraz programy komputerowe:

- statystyczne, służące przeprowadzeniu analiz matematyczno-statystycznych, (programy R, R-CRAN – Pakiet clusterSim, Excel);
- graficzne (program CorelDraw).

1.5. Przegląd literatury

Niniejsza monografia odwołuje się do dorobku naukowców reprezentujących różne dyscypliny nauki (ekonomię, geografę, politologię, socjologię oraz statystykę). Z uwagi na jej interdyscyplinarny charakter, wykorzystaną literaturę można podzielić na pięć grup tematycznych, odnoszących się do:

- koncepcji teoretycznych;
- rozwoju państw i regionów w okresie transformacji systemowej oraz polityki regionalnej;

- przyczyn, przebiegu oraz skutków transformacji systemowej państw Europy Środkowej i Wschodniej;
- uwarunkowań rozwoju Gruzji i jej regionów;
- metodologii badań.

Kluczową koncepcją teoretyczną użytą w pracy jest wywodząca się z ekonomii i przeniesiona na grunt geografii instytucjonalnej koncepcja zależności od ścieżki (ang. *path dependence*). Jej początki sięgają lat 80. XX wieku, kiedy to dwóch amerykańskich ekonomistów, W.B. Arthur (1989) i P.A. Dawid (1985), zauważyło na przykładzie trajektorii rozwojowych konkretnych produktów, że mechanizmy wolnorynkowe nie zawsze, jak zakładali tzw. ekonomiści ortodoksyjni, prowadzą do najefektywniejszego wykorzystania dostępnych zasobów. Na grunt badań dotyczących procesów rozwojowych państw, regionów oraz społeczeństw koncepcję zależności od ścieżki przeniósł noblista D.C. North (1955, 1990, 2014). Jego prace stanowią podstawę rozważań teoretycznych dysertacji. Na uwagę zasługują również artykuły J.A. Goldstone'a (1998), J. Mahoneya (2000) oraz K. Gwosdza (2004), w których w sposób szczegółowy opisano główne założenia wąskiego ujęcia koncepcji, szczególnie ważnego z punktu widzenia badań nad rozwojem Gruzji i jej regionów. Możliwości jej zastosowania w różnych dyscyplinach nauki prezentują m.in.: J. Dzionek-Kozłowska (2009, 2015), T. Strykiewicz (2010), K. Gwosdz (2014), K. Szmigiel-Rawska (2014), E. Jaroszewska i M. Wieczorek (2015), R. Duda (2019) oraz A. Mieleszko (2020). Z powyższej grupy badaczy wyróżnić można J. Dzionek-Kozłowską oraz R. Dudę, którzy założenia koncepcji zależności od ścieżki wykorzystują w badaniach nad transformacją systemową. Warto przywołać w tym miejscu również pracę J. Godłów-Lęgiędź (2010), swiste kompendium wiedzy o współczesnych teoriach ekonomii (w tym o kognitywno-instytucjonalnej koncepcji Northa).

W ramach tworzenia aparatu pojęciowego pracy odniesiono się też do szeregu krajowych i zagranicznych publikacji, dotyczących klasycznych koncepcji regionu. Zagadnienie to podejmowali m.in. J. Whittlesey (1954), K. Dziewoński (1967), J. Topolski (1969), J. Kondracki (1976), A. Wyrobisz (1986), Z. Chojnicki i T. Czyż (1992), K. Dyjach (2012) oraz T. Brzezińska-Wójcik i A. Świeca (2016).

Rozwój państw i ich regionów w warunkach transformacji systemowej jest szeroko dyskutowany w pracach ekonomistów i geografów społeczno-ekonomicznych na całym świecie (Downes 1996; Sawers 2006; Mitra 2008; Ken, Chen 2010; Mykhnenko, Swain 2010; Benešová, Smutka 2016). Na szczególną uwagę, z perspektywy problematyki poruszanej w publikacji, zasługują prace polskich autorów, dotyczące czynników i uwarunkowań rozwoju oraz polityki regionalnej (Chojnicki 1989, 1998; Bagdziński, Maik 1995; Dutkowski 1999; Churski 2004, 2008; Czyż, Chojnicki 2004; Parysek 2005, 2010; Piontek 2006; Potoczek, Stępień 2012; Smętkowski 2013; Mądry red. 2014; Mądry, Dirin red. 2014). Wśród nich wyróżnić można publikacje Z. Gilowskiej i in. (1998), J. Hausnera (2001) oraz P. Churskiego (2014), odnoszące się do zróżnicowania podejść do polityki regionalnej oraz wybranych modeli rozwoju. Ustalenia powyższych autorów posłużyły w trakcie formułowania rekomendacji dla Gruzji.

We właściwej interpretacji procesów zachodzących w Gruzji pomogły prace dotyczące wybranych aspektów rozwoju, w tym głównie przemian ludnościowych (Okólski 2004; Michalski 2006, 2012; Szymańska red. 2000) i społeczno-kulturowych (Huntington 1996; Souza Briggs 1998; Fukuyama 2000; Trutkowski, Mandes 2005; Jałowiecki i in. 2007; Szymańska, Biegańska 2011; Barański, Barańska 2012).

Tematyka rozwoju gruzińskich regionów nie jest często poruszana w międzynarodowym dyskursie naukowym. Do wyjątków zaliczyć można pracę A. Rodriguez-Pose'a i D. Hardy'ego (2017) oraz dokument pt. *Analysis of Regional Disparities in Georgia*, wydany w 2016 roku przez gruzińskie Ministerstwo Rozwoju Regionalnego i Infrastruktury. Pierwsza z wymienionych publikacji opisuje wpływ globalnej integracji na rozwój regionalny Gruzji (w tym powstające dysproporcje), przede wszystkim w kontekście działalności przedsiębiorstw. Jej autorzy stwierdzają, że wzrastający stopień integracji świata może prowadzić do zwiększenia marginalizacji i opóźnienia rozwoju gruzińskich peryferii, czego skutkiem w dalszej perspektywie będzie destabilizacja kraju.

W wynikach publikacji rządowej uwagę przykuwa m.in. postawiona przez autorów teza, dotycząca występowania na obszarze kraju korelacji pomiędzy wskaźnikiem urbanizacji, udziałem regionu w krajowym PKB i dominującym w nim rodzajem produkcji oraz zaproponowana przez nich klasyfikacja miast Gruzji (w tym przede wszystkim wyróżnienie tzw. „Big 4” – centrów będących biegunami wzrostu, do których zaliczono Tbilisi, Kutaisi, Batumi oraz Rustawi). Dokument pozbawiony jest jednak głębszej analizy rzeczywistych nierówności rozwojowych, a jego znaczna część skupia się na ogólnym opisie sytuacji społeczno-gospodarczej regionów.

Obie prace wskazują na występowanie w Gruzji dysproporcji regionalnych, głównie pomiędzy stolicą–Tbilisi a pozostałymi *mchareebi*. W publikacjach tych podjęto też próbę identyfikacji istniejących różnic, badanie oparto jednak na danych zagregowanych, co de facto uniemożliwiło określenie realnej skali dywergencji. O wielkości luki poznawczej w tym zakresie świadczy fakt, że nawet strategiczne dokumenty rządu Gruzji, dotyczące polityki regionalnej państwa (strategia krajowa *Georgia 2020*, plan rozwoju regionów oraz programy regionalne) nie zawierają analiz o zadowalającym stopniu szczegółowości.

Kolejna grupa publikacji dotyczy przyczyn, przebiegu oraz skutków transformacji systemowej państw Europy Środkowej i Wschodniej. Podczas opisu możliwych wariantów przemian pomocne okazały się publikacje M. Bąk (2006), J. Kleera (1996) oraz T. Bodio i in. (2006), w których autorzy przedstawiają różne podziały modeli zmiany systemowej, podając przykłady państw oraz skutki wynikające z wyboru konkretnego wariantu przekształceń. Wśród powyższych publikacji odznacza się praca T. Bodio i in. (2006), w której autorzy zaproponowali podział modeli, oparty na różnicach w zakresie reform politycznych podejmowanych w poszczególnych państwach postkomunistycznych.

Na uwagę zasługuje praca G. Ekierta (2013), który w swoich badaniach, odnoszących się do prawidłowości transformacji w Europie Wschodniej, podkreśla istotną rolę uwarunkowań instytucjonalnych i historycznych, które wpłynęły na

zróznicowanie trajektorii transformacyjnych państw (autor analizował przemiany zachodzące w krajach dawnego bloku wschodniego, z wyłączeniem obszaru poradzieckiego). W podsumowaniu swoich rozważań Ekiert odnosi się też do koncepcji D.C. Northa, zaznaczając, że w jego opinii „aby zrozumieć wschodnio-europejskie doświadczenia, powinniśmy przywiązywać większą uwagę do dziedzictwa starego reżimu i efektów kumulacyjnych generowanych przez dynamikę zależności od szlaku, niezależnie od tego, że mamy do czynienia z gwałtownym przerwaniem ciągłości instytucjonalnej” (Ekiert 2013: 521). Analizę porównawczą zmian zachodzących w poszczególnych państwach poradzieckich zaproponował M. Falkowski (2017), który opisując ich zróznicowanie, powołuje się na szereg danych statystycznych (np. PKB *per capita* PPP) oraz mierników opracowanych przez organizacje międzynarodowe (m.in. Międzynarodowy Fundusz Walutowy i Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju). Przedstawione wyniki odnoszą się też do Gruzji. Z kolei wśród publikacji opisujących przyczyny i przebieg gruzińskiej transformacji systemowej wyróżnić można prace: A. Furiera (2000, 2020), W. Materskiego (2000), V. Papavy (2006, 2013), A.V. Gevorkyana (2015, 2018), D. Gvindadzego (2017), E. Lekashvili (2017), L. Korganashvili i in. (2017) oraz T. Iashvili (2019).

Wielu przydatnych informacji dostarczają też analizy przygotowane przez pracowników Ośrodka Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, w tym m.in. M. Matusiaka (2012, 2014) i M. Falkowskiego (2016) oraz raport na temat stopnia zaawansowania procesu transformacji, przygotowany przez Fundację Bertelsmanna (*BTI 2020 Country Report 2020*). Większość tych publikacji odnosi się do aspektu polityczno-gospodarczego przemian. Wyjątkiem jest raport Fundacji Bertelsmanna, w którym poruszono również kwestie społeczne, np. w ramach opisu dominującego typu kapitału społecznego.

Ważną część niniejszej publikacji stanowi charakterystyka uwarunkowań rozwoju Gruzji i jej regionów. Punktem wyjścia dla tego etapu postępowania badawczego były prace zagranicznych autorów. Wśród współczesnych badaczy wyróżnić można I. Bondryyeva i in. (2015), których praca zbiorowa stanowi kompendium wiedzy na temat Gruzji. Obok odniesień do obecnej sytuacji społeczno-gospodarczej kraju zawarto w niej również treści m.in. z zakresu geografii fizycznej i historycznej oraz politologii. Pomimo imponującego zakresu tematycznego wspomnianej monografii jej mankamentem jest zła jakość wielu rycin (szczególnie map).

W pracy skorzystano też z publikacji z czasów radzieckich, w tym zwłaszcza z pracy zbiorowej pod redakcją D. Dawitaja (1967), w której zawarte są bogate opisy poszczególnych gruzińskich regionów (dotyczące ich historii, gospodarki, kultury i przyrody), oraz *Atlasu Gruzinskiej SSR*.

Z omawianej grupy tematycznej wyróżnia się publikacja R. Gachechiladzego (1995), która stanowi jedną z niewielu anglojęzycznych prac gruzińskich autorów, szczegółowo opisujących sytuację wewnętrzną Gruzji w pierwszych latach okresu *critical conjuncture*. Gachechiladze podejmuje w niej m.in. rozważania dotyczące konfliktów etnicznych, przestrzennych aspektów przestępczości oraz problemów społecznych stolicy kraju. Prezentuje również aktualnie trudno dostępne dane odnoszące się np. do sytuacji ludnościowej Gruzji w latach 1989–1993.

O uwarunkowaniach przyrodniczych pisali m.in. B. Dobrynin (1956), A. Rukhadze i in. (2014), L. Tielidze (2018) oraz L. Matchavariani (2019). Z prac na temat uwarunkowań ludnościowych oraz społeczno-kulturowych szczególnie przydatny jest artykuł H. Aliyeva (2014), w których autor przedstawia specyfikę kapitału społecznego na Kaukazie. Ważne w świetle podjętych badań są ponadto publikacje dotyczące historii państwa i narodu gruzińskiego oraz podziałów etnicznych i kulturowych, w tym m.in. prace B. Baranowskiego i K. Baranowskiego (1987), R.G. Suny'ego (1994) oraz M. Ząbka (red. 2010).

Charakteryzując uwarunkowania rozwoju Gruzji i jej regionów, skorzystano również z szeregu raportów i opracowań, przygotowanych przez gruzińskie instytucje (Narodowy Urząd Statystyczny Gruzji – Geostat), organizacje międzynarodowe (w tym głównie Fundusz Ludnościowy Narodów Zjednoczonych) i ośrodki badawcze (Economic Policy Research Center). Z powyższych, najbardziej przydatne okazały się publikacje odnośnie do kapitału społecznego (*An Assessment of...* 2011), przemian ludnościowych (Bruijn, Chitanava 2017; Hakkert 2017; *Social Economic policy...* 2019) oraz sytuacji makroekonomicznej (*Inflation in Georgia...* 2012), w których dokonano interpretacji dostępnych danych statystycznych.

Ostatnią grupę stanowią prace na temat metodologii badań, wśród których za najważniejsze uznać należy publikacje M. Walesiaka i E. Gatnara (2009) i M. Walesiaka (2016). Ich autorzy objaśniają poszczególne etapy procedury porządkowania liniowego z wykorzystaniem uogólnionej miary GDM1 (w tym skrypt komend programu statystycznego R), które zastosowano w niniejszej dysertacji podczas pomiaru poziomu i dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego regionów.

2. Podstawy teoretyczne pracy

Przed rozpoczęciem badań nad ścieżką rozwoju Gruzji i jej regionów konieczne jest ustalenie podstaw teoretycznych, odnoszących się do definicji najważniejszych pojęć użytych w pracy, charakterystyki wybranej koncepcji oraz zakresu, w jakim służyła ona wyjaśnieniu opisywanych procesów i mechanizmów.

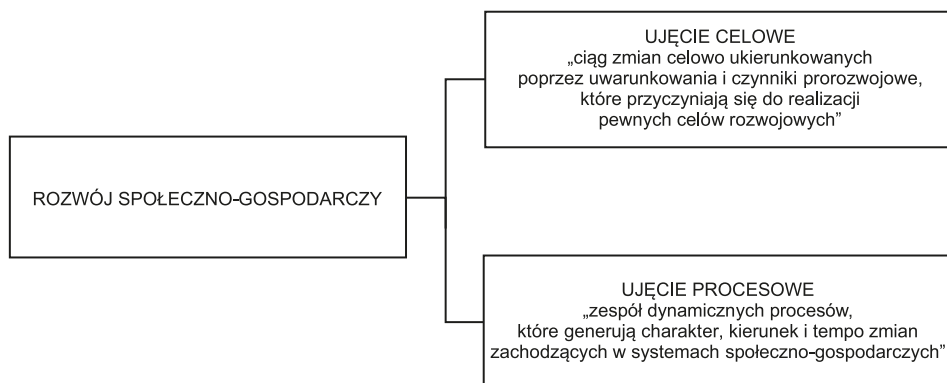
Kluczową koncepcją teoretyczną użytą w dysertacji jest wywodząca się z ekonomii i przeniesiona na grunt geografii instytucjonalnej **koncepcja zależności od ścieżki** (ang. *path dependence*).

Różnorodność podejmowanych wątków, służąca do wyjaśnienia wieloaspektowego procesu, jakim jest rozwój, powoduje, że punktem wyjścia w pracy jest objaśnienie podstawowych pojęć, zwłaszcza tych, których definicje istotnie różnią się w zależności od dyscypliny, nurtu badawczego, a nawet koncepcji, w której są używane. Dobrym przykładem wspomnianej wielości ujęć definicyjnych jest sposób pojmowania terminu „region” (Wyrobisz 1986; Chojnicki, Czyż 1992; Smętkowski 2013).

2.1. Podstawowe pojęcia

Termin „**rozwój**” definiuje się za Z. Chojnickim (1989: 112) jako „ciąg zmian ukierunkowanych i nieodwracalnych dokonujących się w strukturze obiektów”. Analogicznie do powyższej definicji, przez pojęcie rozwoju społeczno-gospodarczego wspomniany autor rozumie „ciąg ukierunkowanych i nieodwracalnych zmian struktury społeczeństwa i systemów społeczno-gospodarczych” (Chojnicki 1989: 113). Zmiana oznacza przejście od jednego stanu (lub formy) danego obiektu do drugiego, bardziej złożonego, co wpływa na przekształcenie jego własności. Do modyfikacji dochodzi zarówno w wymiarze ilościowym, jak i jakościowym, co odróżnia rozwój od pojęcia wzrostu, rozpatrywanego przede wszystkim w kategoriach przemian ilościowych. Rozwój jest procesem złożonym, długotrwałym, ukierunkowanym i z reguły nieodwracalnym, może odbywać się względnie spontanicznie lub być silnie stymulowany przez otoczenie. Należy jednak zauważyć, że proces rozwoju nigdy nie jest w pełni spontaniczny, zawsze podlega pewnej kontroli lub sterowaniu (Chojnicki 1989; Przygodzki 2007; Churski 2008).

W niniejszej pracy zaprezentowano dwojake spojrzenie na **rozwój społeczno-gospodarczy**. Z jednej strony, jest on rozpatrywany w kategoriach ciągu przekształceń, celowo ukierunkowanych przez specyficzne dla Gruzji i jej regionów uwarunkowania transformacji systemowej. Zgodnie z powyższym ujęciem (celowym, finalnym), w pracy zbadano konkretny rezultat zmian, tj. poziom rozwoju, poziom zaawansowania procesu transformacji systemowej. Z drugiej, w ramach analiz mechanizmu wejścia kraju na nową ścieżkę rozwoju oraz dynamiki przemian zachodzących w poszczególnych regionach zastosowano ujęcie procesowe

Ryc. 4. Ujęcie celowe i procesowe rozwoju społeczno-gospodarczego

Źródło: opracowanie własne na podstawie Chojnicki, Czyż (2004: 13).

tego terminu, zgodnie z którym celem badacza jest określenie kierunku oraz tempa zachodzących zmian (ryc. 4).

Ścieżkę rozwoju za K. Gwosdzem (2014: 21) definiuje się jako „proces kształtowania się cech i funkcji danego układu przestrzennego”. W pracy zamiennie określa się ją mianem „sekwencji rozwoju” oraz „trajektorii rozwoju”.

Transformacja systemowa oznacza „całokształt świadomie podejmowanych zmian, których ostatecznym celem jest osiągnięcie swoistej masy krytycznej, tj. skutecznego zastąpienia wcześniej istniejącego systemu zupełnie nowym, z całkowitym naruszeniem paradygmatów funkcjonowania pierwszego” (Falkowski 2017: 32).

W niniejszej publikacji wyodrębniono liczne uwarunkowania, które w istotny sposób kształtują poziom i dynamikę rozwoju Gruzji i jej regionów w okresie trwającej transformacji systemowej. Obranie nowego kierunku rozwoju (wejście na ścieżkę poradziecką) wymaga przystosowania składników systemów państwowego i regionalnych do „nowych wymogów”, wynikających często z decyzji podjętych w sposób arbitralny.

Kwestia **uwarunkowań rozwoju** oraz sposobu ich definiowania i podziału do dziś stanowi przedmiot żywej dyskusji geografów społeczno-ekonomicznych i ekonomistów. W literaturze przedmiotu dotyczącej procesów rozwojowych stosuje się szereg klasyfikacji warunków/uwarunkowań⁶. Do najczęstszych zaliczyć można podział ze względu na miejsce ich wystąpienia (uwarunkowania endo- i egzogeniczne) oraz kryterium rodzajowe (tematyczne). Badacze odwołują się ponadto do kwestii stopnia ich sterowalności (uwarunkowania sterowalne i niesterowalne⁷) oraz możliwości pomiaru (uwarunkowania twarde i miękkie). Ze względu na nieostrość podziału (brak rozwiązania uniwersalnego), nazwanie i scharakteryzowanie pojęcia uwarunkowania rozwoju musi opierać się na kompleksowej analizie mechanizmów zachodzących w ramach danego procesu

⁶ W pracy powyższe pojęcia traktuje się synonimicznie.

⁷ Lub łatwo i słabo sterowalne.

rozwoju, nie natomiast na wiernym odwzorowaniu już istniejących koncepcji i podziałów (Chojnicki 1998; Dutkowski 1999; Chojnicki, Czyż 2004; Piontek 2006; Parysek 2018).

Z. Chojnicki i T. Czyż (2004: 16) definiują warunki rozwoju jako „te składniki i własności regionu, które mają charakter zastany i słabo sterowalny w krótkich okresach czasu”⁸. Wspomniani badacze uznają tym samym warunek rozwoju za element (część struktury) danej jednostki regionalnej.

Podczas tworzenia aparatu pojęciowego niniejszej pracy uznano za powyższymi autorami, że uwarunkowania rozwoju Gruzji i jej regionów mają charakter zastany, stanowią pozycję wyjściową, trudno sterowalną bazę dla zmian rozwojowych zachodzących na jej terytorium w okresie transformacji systemowej.

Pojęcie **regionu** jest różnie wyjaśniane, co wynika z jego szerokiego zastosowania w wielu dziedzinach nauki, zajmujących się analizą zjawisk zachodzących w przestrzeni ziemskiej (Wyrobisz 1986).

Jak zauważają Z. Chojnicki i T. Czyż (1992), już w latach 30. XX wieku naukowcy wyróżniali ponad 40 definicji regionu. Ewolucja i rozwój nauki doprowadziły do swoistego rozmnożenia się koncepcji, w ramach których badacze różnych dyscyplin starają się odpowiedzieć na pytania: Czym jest region? Jaka jest jego charakterystyka? Jak należy go delimitować?

Na gruncie nauk geograficznych wyróżnia się szereg typów regionów, wydzielanych na podstawie kryteriów: fizycznogeograficznych i krajobrazowych, historycznych, demograficznych, społecznych i kulturowych, ekonomicznych, politycznych i administracyjnych oraz urbanistycznych i planistycznych.

Zgodnie z teorią D. Whittleseya (1954), region należy rozpatrywać w kategoriach pojęcia intelektualnego, narzędzia analitycznego stworzonego na potrzeby badania konkretnego zjawiska bądź problemu badawczego (Dziewanowska, Styka red. 2008).

Interesującą koncepcję, odnoszącą się do różnych sposobów rozumienia pojęcia regionu, prezentuje K. Dziewoński (1967). Autor ten zauważa, że pomimo powszechności tego terminu jest on często stosowany w różnych kontekstach znaczeniowych, przez co trudno definiować go w sposób uniwersalny. Zgodnie z powyższym, K. Dziewoński wyróżnia trzy kategorie regionu⁹, rozumianego jako:

- narzędzie badania – delimitacja służy realizacji celów poznawczych;
- narzędzie działania – wydzielenie wiąże się z realizacją celów organizacji określonego działania społecznego w przestrzeni;
- przedmiot poznania – region jest realnym, już istniejącym tworem, zadaniem badacza jest jego odkrycie¹⁰.

Większość używanych w geografii definicji tego pojęcia opiera się na założeniu mówiącym, że region to obszar o odrębnym charakterze, powstały w wyniku podziału powierzchni ziemi. W zależności od wyboru koncepcji, jego definicja

---

⁸ W przeciwieństwie do czynników rozwoju rozumianych jako te własności, którą mają charakter czynny i są bardziej sterowalne (Chojnicki 1998).

⁹ Pomimo wskazanego podziału, pomiędzy poszczególnymi kategoriami regionów występują liczne współzależności.

¹⁰ Jego zasięg nie jest określany w drodze arbitralnej decyzji badacza lub instytucji.

zostaje stosownie uszczegółowiona, tj. wzbogacona o dodatkowe informacje, odnoszące się m.in. do (Dyjach 2012; Brzezińska-Wójcik, Świeca 2016):

- struktury regionu – regiony jednolite (powierzchniowe), wyznaczone na podstawie cech skalarnych lub węzłowe, wyznaczone w oparciu o cechy wektorowe;
- liczby kryteriów, na podstawie których wyodrębnia się regiony jednocechowe (proste) lub wielocechowe (złożone);
- zmienności i wzrostu procesów społeczno-gospodarczych, zachodzących wewnątrz regionu – np. regiony upadające, regiony samopodtrzymujące się, otwarte regiony rosnące;
- stopnia zróżnicowania rozwojowego – regiony rozwinięte i rozwijające się, regiony opóźnione w rozwoju.

Obiektami badań podjętych w niniejszej pracy są **regiony administracyjne**, które należy definiować jako jednostki terytorialne określonego szczebla, służące realizacji sprecyzowanych celów, związanych z organizacją i zarządzaniem konkretnym obszarem. W nawiązaniu do koncepcji K. Dziewońskiego (1967), jednostki te reprezentują kategorię regionów będących „narzędziami działania”. Oznacza to, że wydziela się je w ramach regionalizacji praktycznej, a ich granice są jasno określone przez stosowne akty prawne.

W niniejszej publikacji wyróżnia się również inne typy regionów: historyczne (w pracy zamiennie nazywane prowincjami historycznymi) oraz fizycznogeograficzne. **Regiony historyczne** to jednostki terytorialne wydzielane według kryterium uwarunkowań historycznych, tzw. wspólnych dziejów, mogących odnosić się zarówno do całości procesu dziejowego (wtedy mamy do czynienia z tzw. integralnym regionem historycznym¹¹), jak i wycinka historii (Buczek 1964; Topolski 1969; Wyrobisz 1986; Kulesza 2014).

Za czynniki regionotwórcze tego typu jednostek uznaje się (Buczek 1964; Topolski 1969; Wyrobisz 1986; Kulesza 2014):

- a. historyczne podziały terytorialne;
- b. zauważalną odrębność pod względem struktury gospodarczej i społeczno-kulturowej (w tym etnicznej);
- c. charakterystyczne cechy geograficzne, wyróżniające konkretne terytorium z ogółu powierzchni danego państwa.

Ze względu na wiele wariantów doboru kryteriów delimitacji, granice regionów historycznych są płynne, a ich zasięg często zależy od subiektywnego wyboru badacza, stąd nie należy ich traktować w kategoriach zbiorów zamkniętych (Buczek 1964; Topolski 1969; Wyrobisz 1986; Kulesza 2014).

Regiony fizycznogeograficzne to jednostki wydzielane przede wszystkim w oparciu o kryterium naturalne, w tym położenie geograficzne oraz indywidualne cechy przyrodnicze, często przeobrażone przez działalność antropogeniczną. W ramach regionalizacji fizycznogeograficznej do wyodrębnienia jednostek dochodzi w oparciu o zbiór cech uwzględniających wszystkie składniki epigeosfery

¹¹ W pracy prowincje historyczne uznaje się za tzw. integralne regiony historyczne, wyróżnione na podstawie całokształtu procesu dziejowego.

danego obszaru, w tym m.in. strukturę geologiczną i rzeźbę terenu, strefowość klimatu, piętrowość krajobrazów oraz charakter i stopień zagospodarowania terenu (Kondracki 1976; Dziekanowicz, Styk 2008).

Termin „**obszar problemowy**” definiuje się za P. Churskim (2004: 12) jako „obszar charakteryzujący się niskim poziomem rozwoju gospodarczego, wykazujący słabą dynamikę rozwoju i cechujący się występowaniem negatywnych skutków społecznych procesu przemian”. Do głównych typów obszarów problemowych według powyższego autora zaliczają się m.in.: obszary zacofane w rozwoju społeczno-gospodarczym, obszary peryferyjne (w tym tereny dotknięte problemem depopulacji lub istotnym wzrostem tempa starzenia się demograficznego), obszary przemysłowe, rolnicze, na których występuje wysokie bezrobocie, oraz obszary miast, na których oprócz braku pracy dochodzi do nasilenia negatywnych zjawisk społecznych. np. przestępczości.

2.2. Główne założenia koncepcji zależności od ścieżki

Koncepcja zależności od ścieżki (ang. *path dependence*) służy do wyjaśniania związku między przeszłymi decyzjami, stanem obecnym oraz przyszłością, zalicza się więc do nurtu ekonomii ewolucyjnej. Podkreśla rolę procesów nieergodycznych, w przypadku których trudno wykazać lub założyć prawdopodobieństwo powtórzenia się konkretnego stanu bądź zjawiska (Gwosdz 2004; Kozłowska-Dziona 2009; North 2014). Pomimo wzrostu popularności tej koncepcji, szeroko stosowanej w ramach badań dotyczących procesów ekonomicznych, społecznych, kulturowych i przestrzennych, nie należy rozpatrywać jej w kategoriach uniwersalnego modelu wyjaśniającego, a raczej podejścia do badań, służącego interpretacji procesów, których odwracalność jest istotnie utrudniona lub wręcz niemożliwa. Współcześni badacze wykorzystują jej założenia w analizach dotyczących m.in. lokalizacji i zarządzania przedsiębiorstwami, ścieżki upowszechniania produktu, trajektorii rozwojowych miast, regionów, państw oraz społeczeństw, lokalizacji i przestrzennego rozwoju ośrodków miejskich czy transformacji systemowej (Gwosdz 2004).

W literaturze przedmiotu wyróżnić można dwa główne ujęcia koncepcji zależności od ścieżki. Pierwsze, tzw. szerokie (ang. *history matters*), nie wnosi istotnego wkładu teoretycznego, ponieważ polega przede wszystkim na ogólnym uznaniu istotnego wpływu historii na następujące po sobie sekwencje zdarzeń, określane mianem trajektorii rozwojowych. Jego przeciwieństwem jest ujęcie precyzyjne (wąskie), w ramach którego kluczowymi etapami w postępowaniu badawczym są (Gwosdz 2004):

- a. **identyfikacja krytycznych punktów zwrotnych (lub krytycznych splotów wydarzeń)**, które zapoczątkowały dany proces;
- b. **wyodrębnienie uwarunkowań**, które odpowiadając za powielanie konkretnego rozwiązania lub mechanizmu, determinują kierunek powstałych przemian.

Krytyczne punkty zwrotne oraz krytyczne sploty wydarzeń w literaturze przedmiotu określane mianem *critical junctures*, *turning points* lub *critical*

conjunctions stanowią istotny element wąskiego ujęcia przedstawianego konstruktu myślowego. Zgodnie z koncepcją *path dependence* zejście z dotychczasowej, wzmacnianej przez lata trajektorii rozwojowej jest procesem długotrwałym i złożonym. Do opuszczenia ścieżki może dojść wyłącznie w momentach/okresach zachwiania stabilności procesu rozwoju¹², podczas których następuje wyłonienie co najmniej dwóch odmiennych stanów równowagi (Mahoney 2000, 2002).

Critical junctures to tzw. punkty wyboru (ang. *choice points*), w których dochodzi do przyjęcia konkretnego wariantu ścieżki spośród kilku możliwości, zdefiniowanych przez uwarunkowania historyczne. Co ważne, z perspektywy ich identyfikacji, zgodnie z założeniami koncepcji *path dependence*, czas trwania krytycznych punktów zwrotnych jest względny. Proces rozwoju zależnego od ścieżki charakteryzuje się stosunkowo długimi okresami stabilności i reprodukcji instytucjonalnej, przerywanymi niespodziewanymi i relatywnie krótkimi okresami płynności (chwiejności), podczas których możliwa jest zmiana dotychczasowej trajektorii rozwoju. Wielu naukowców badających tzw. zależność ścieżkową nie traktuje krytycznych punktów zwrotnych w kategoriach jednostkowych, katastrofalnych w skutkach wydarzeń, uznając je raczej za krótkie fazy, które faktycznie mogą trwać wiele lat (Ackerman 1991; Collier, Collier 1991; Mahoney 2000, 2002; Capoccia, Kalemian 2007; Gwosdz 2014; Lerner 2014; Sukiennik 2017).

Specyficznym rodzajem wspomnianego wcześniej okresu chwiejności jest krytyczny splot wydarzeń (ang. *critical juncture*), będący punktem przecięcia co najmniej dwóch wcześniejszych, niezależnych oraz dojrzałych sekwencji rozwoju. Jego wystąpienie może prowadzić zarówno do powstania nowej ścieżki rozwoju (w wyniku połączenia dotychczasowych trajektorii rozwoju), jak i do płynnego powrotu do wcześniejszych sekwencji (z pominięciem ich istotnych przekształceń morfologicznych; Mahoney 2000; Domański i in. 2010; Micek i in. 2022).

Po obraniu nowej trajektorii rozwoju (wejściu na ścieżkę) wyznaczony przez nią kierunek zostaje stopniowo utrwalony poprzez kumulowanie się pozytywnych i negatywnych efektów (ang. *increasing returns process*). Tym samym powstały w ramach ścieżki związki przyczynowo-skutkowy stają się coraz bardziej przewidywalny (Mahoney 2000; Ekiert 2000; Mahoney 2002; Gwosdz 2004, 2014).

Z uwagi na wcześniej wspomniane, długotrwałe powielanie mechanizmu oraz kumulowanie określonych efektów, do ucieczki ze swoistej pułapki „zamknięcia na ścieżce” może dojść wyłącznie w momencie radykalnego zachwiania sił kierujących systemem¹³, którego główną przyczyną jest zewnętrzna interwencja lub szok (kryzys) rozwojowy (Mahoney 2000; Gwosdz 2004).

W literaturze przedmiotu wyróżnia się dwa główne modele trajektorii rozwojowych (sekwencji rozwoju). W pierwszym z nich podkreśla się **samowzmacniający charakter ścieżki**. Początkowy wybór zostaje utrwalony poprzez jego ciągłą reprodukcję do tego stopnia, że modyfikacja kierunku zmian jest praktycznie niemożliwa, np. ze względu na wielkość poniesionych kosztów czy powstałe

¹² W literaturze przedmiotu często określanego mianem tzw. wybicia z dotychczasowej ścieżki rozwoju.

¹³ Oraz/lub widocznej zmiany w ramach jego struktury.

korzyści skali. Specyfika uwarunkowań skutkuje powstaniem wcześniej wspomnianego zjawiska zamknięcia lub wręcz „uwięzienia” na ścieżce (Goldstone 1998; Gwosdz 2004).

Powyższy mechanizm, przedstawiający zapętlenie na pierwotnie obranej ścieżce rozwoju, można odnieść do przemian społeczno-gospodarczych państw postkomunistycznych. Zjawiskiem, obserwowanym szczególnie w początkowym etapie ich transformacji systemowej, było naśladownictwo rozwiązań instytucjonalnych, obowiązujących w reżimie radzieckim. Politycy zaangażowani we wprowadzanie nowego ładu polityczno-gospodarczego nierzadko wywodzili się z poprzedniego aparatu władzy, co istotnie utrudniało definitywne zerwanie z dotychczasowymi rozwiązaniami systemowymi. Szeroko pojęte interesy i zależności polityczno-gospodarcze spowodowały, że pomimo wystąpienia wielu nowych, korzystniejszych rozwiązań rządzący często dążyli do reprodukcji mechanizmów wzmacnianych przez lata w ramach ścieżki radzieckiej. Przejście od systemu monopartyjnego do demokracji często było więc tylko pozorne. W rzeczywistości w wielu aspektach funkcjonowania państwa świadomie kontynuowano stare, często wadliwe rozwiązania. Wystąpienie tego mechanizmu wpłynęło na silne zróżnicowanie postępów transformacyjnych państw dawnego bloku wschodniego, tym samym determinując kierunki i tempo ich rozwoju. Kraje, które w początkowym etapie zaryzykowały, wybierając model określany jako tzw. „terapia szokowa”, sprawniej wchodziły na nową ścieżkę rozwoju, przez co krócej zmagaly się z negatywnymi skutkami przekształceń. Z kolei państwa, których wybór był pozornie bezpieczniejszy (asekuracyjny), do dziś zmagają się z opóźnionym lub przedłużającym się procesem przemian systemowych, w tym z utrzymaniem wysokiego poziomu kosztów społecznych (Ekiert 2000; Gwosdz 2004; Dzionek-Kozłowska 2009).

W przypadku modelu drugiego, ścieżka rozwoju przyjmuje **charakter reakcyjny**, co oznacza, że zamiast samoczynnego wzmacniania początkowo wybranego wariantu dochodzi w nim do powstania związku przyczynowo-skutkowego. Jak zauważa K. Gwosdz (2004: 441), „przebieg procesu ma zatem taki charakter, że wydarzenie A prowadzi do B, B do C, C do D itd.”. W trakcie analizy ścieżek reakcyjnych konieczne jest właściwe wyznaczenie punktu początkowego, inicjującego proces przemian. Zdaniem Mahoneya (2000), za taki punkt należy uznać moment, w którym doszło do połączenia kilku już istniejących, często nieoczywistych, sekwencji rozwojowych w jedną nową ścieżkę. Przykładem zauważenia związku przyczynowo-skutkowego w pozornie mało znaczącej sekwencji zdarzeń jest analiza przyczyn angielskiej rewolucji przemysłowej, którą dokonał Goldstone (1998). Autor ten zauważył, że główna ścieżka badanej przez niego zmiany, tj. ciąg zdarzeń prowadzący do uprzemysłowienia, stanowi wypadkową dwóch wcześniejszych, pomniejszych trajektorii, odnoszących się do przemian środowiskowych (przejścia od ograniczonych zasobów drewna do wynalezienia maszyny parowej) oraz kulturowych (podtrzymania kultury liberalnej, promującej eksperymenty technologiczne oraz nowe wynalazki), przy jednoczesnym ograniczeniu władzy królewskiej i kościelnej (Goldstone 1998; Gwosdz 2004).

Noblista Douglass Cecil North przeniósł koncepcję zależności od ścieżki na grunt badań nad rozwojem państw, regionów oraz społeczeństw. Badacz ten podkreślał, że podstawą oceny procesów rozwojowych danego kraju nie powinien być stan jego gospodarki, a raczej kondycja ekonomiczna obywateli, rozumiana nie tylko w kategoriach czynnika finansowego, ale uwzględniająca również inne cechy, np. politykę czy specyfikę społeczno-kulturową narodu. Podstawą prezentowanej przez D.C. Northa (1990: 3) kognitywno-instytucjonalnej teorii rozwoju gospodarczego jest pojęcie instytucji, którą autor ten definiuje jako: „reguły gry społecznej¹⁴, wynalezione ograniczenia, które kształtują ludzkie interakcje. W efekcie one określają strukturę bodźców wymiany w sferze politycznej, społecznej, ekonomicznej¹⁵. Jego zdaniem, w każdym społeczeństwie istnieje zestaw norm fundamentalnych, które tworzą tzw. matrycę instytucjonalną, będącą źródłem powstania trajektorii rozwojowej. Na zróżnicowanie ścieżek rozwoju państw i ich regionów wpływają więc przede wszystkim odmienne fundamenty¹⁶. Rezygnacja z utrwalonego przez lata schematu (opuszczenie ścieżki) jest procesem długotrwałym, silnie zdeterminowanym przez stopień modyfikacji istniejących zasobów. Do zamknięcia na dotychczasowej ścieżce (wystąpienia mechanizmu uwięzienia/zablokowania rozwoju) dochodzi w momencie, w którym silnie ugruntowane historycznie systemy przekonań i wartości stanowią barierę dla obiektywnie korzystnych przemian, zarówno z punktu widzenia państwa jako organizacji politycznej, jak i jego społeczeństwa (Godłów-Lęgiedź 2010; Szmigielska-Rawska 2014; Mieleško 2020).

Nawiązując do powyższej teorii, należy podkreślić, że wzrost gospodarczy danego państwa nie determinuje istotnych przemian społecznych i kulturowych, kształtujących jego kapitał społeczny. Przykładem takiego kraju jest Azerbejdżan. Jego sukces gospodarczy, wynikający z rozwoju przemysłu wydobywczego, nie niesie ze sobą istotnych przekształceń w sferze społecznej. Dobrobyt nie jest tym samym wyznacznikiem modyfikacji norm fundamentalnych, które pomimo definiowania danego narodu, często przyczyniają się do hamowania poprawy jakości życia obywateli. Mechanizm przyzwyczajania oraz wysokie koszty zejścia z dotychczasowej ścieżki (ścieżek) powodują, że wiele narodów trwa w ukształtowanym przez lata schemacie. Proces rozwoju społeczno-gospodarczego państw i ich regionów można przyrównać do systemu naczyń połączonych, w którym kluczową rolę odgrywa społeczeństwo. Biorąc pod uwagę przebieg transformacji systemowej obszaru postkomunistycznego można ponadto zauważyć, że państwom, w których normy fundamentalne są zbliżone do szeroko pojętego zachodniego

¹⁴ Rozumiane jako wzory zachowań i postaw.

¹⁵ Jak zauważa J. Godłów-Lęgiedź (2010), instytucjonalizm w ekonomii podkreśla znaczenie społecznych interakcji i ich historycznego uwarunkowania.

¹⁶ Przykładem świadczącym o istotnym wpływie matrycy instytucjonalnej na trajektorie rozwojowe państw jest zróżnicowanie ścieżek przemian społeczno-gospodarczych Stanów Zjednoczonych i państw Ameryki Łacińskiej. Pomimo podobnych warunków wstępnych (państwa zakładane przez kolonizatorów pochodzących ze Starego Kontynentu) specyfika sposobu gospodarowania oraz różnice kulturowe występujące pomiędzy Brytyjczykami a mieszkańcami Półwyspu Iberyjskiego rzutowały na wykształcenie się na obszarze Ameryki odmiennych norm fundamentalnych determinujących konkretny kierunek rozwoju (Dzionek-Kozłowska 2009).

systemu wartości, zdecydowanie łatwiej jest przejść do demokracji skonsolidowanej niż krajom, w których ukształtowana przez tradycje matryca instytucjonalna opiera się na skrajnie odmiennych wzorcach kulturowych. Różnica ta widoczna jest np. pomiędzy Gruzją, od początków państwowości jednoznacznie związaną z cywilizacją Zachodu, a republikami azjatyckimi, np. Turkmenistanem, w którym zakorzenione w wielowiekowej tradycji dawnych koczowniców wartości i postawy wpływają na utrzymanie systemu władzy autorytarnej.

2.3. Zastosowanie koncepcji zależności od ścieżki w badaniach nad rozwojem Gruzji i jej regionów

Koncepcja zależności od ścieżki jest podejściem do analizy, pozwalającym odpowiedzieć na pytanie, dlaczego konkretne struktury ewoluują w określonym kierunku oraz co powoduje, że kierunek ten zostaje utrwalony, pomimo istnienia szeregu innych, obiektywnie lepszych, dróg dojścia do początkowo obranego celu. Jej główne założenia rzucają również nowe światło na kwestię trwałości pewnych struktur (instytucji formalnych i nieformalnych), w warunkach „nowych” trajektorii rozwoju. Wspomniane możliwości eksplanacyjne powodują, że zależność ścieżkowa jest szczególnie interesująca w kontekście badań nad transformacją systemową państw tzw. bloku wschodniego. Opisane w ramach niej mechanizmy oraz związki przyczynowo-skutkowe pozwalają zidentyfikować, jakie są bezpośrednie powody wystąpienia trudności podczas wchodzenia państw na poradziecką ścieżkę rozwoju (Dzionek-Kozłowska 2015; Mieleczko 2020).

Dawne republiki związkowe już w okresie trwania ZSRR istotnie różniły się od siebie pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, stopnia uzależnienia od systemu nakazowo-rozdzielczego, kultury politycznej czy specyficznych wzorców kulturowych, uwidaczniających się np. w typie kapitału społecznego. Istniejące dysproporcje nie uległy zmianie w latach 90. XX wieku. Upadek komunizmu nie skutkował powstaniem „instytucjonalnej pustki”. Pomimo wspólnego doświadczenia momentu wybicia z dotychczasowych ścieżek, polityczna, gospodarcza oraz społeczna ewolucja państw poradzieckich nie przebiegała według jednego utartego wzorca. Po upadku ZSRR 15 republik związkowych stanęło przed koniecznością wyboru własnej, opartej na istniejących warunkowaniach, trajektorii transformacji. Decyzje polityczne podjęte w pierwszej połowie lat 90. XX wieku w sposób bezpośredni wpłynęły na kształt późniejszych długookresowych strategii modernizacji systemów państwowych i społeczeństw wszystkich krajów tzw. dawnego bloku wschodniego. Wybór określonego modelu transformacji rzutował na specyfikę nowych czynników kształtujących ciąg ukierunkowanych i nieodwracalnych zmian, dokonujących się w strukturze poszczególnych systemów państwowych. Proces ten można w wielu aspektach rozpatrywać w kategoriach negatywnych oraz pozytywnych efektów kuli śniegowej. Początkowe, często podejmowane ad hoc decyzje polityków różnych frakcji (antagonizm środowisk wywodzących się z komunistycznego aparatu władzy i dawnych ugrupowań opozycyjnych), powodowały powstanie nowych instytucji

oraz gruntowną modyfikację istniejących struktur państwa, które były sukcesywnie utrwalane w kolejnych latach odbudowy niepodległości i samodzielności państw poradzieckich. W przypadku części z nich podjęte decyzje polityczne doprowadziły do kumulowania tzw. pozytywnych efektów (szybkie przejście przez etap transformacji, dynamiczny rozwój zarówno w sferze gospodarczej, jak i społecznej). Powyższe, korzystne z punktu widzenia kształtowania nowej ścieżki rozwoju, zjawisko nie jest jednak powszechne. Zdecydowana większość państw powstałych w wyniku rozpadu ZSRR doświadcza nagromadzenia negatywnych efektów wspomnianych wcześniej decyzji (przedłużający się lub opóźniony proces transformacji, konflikty wewnętrzne i radykalizacja społeczeństwa, negatywne zjawiska społeczne wynikające w znacznej mierze z utrzymującego się wiele lat wysokiego poziomu ubóstwa i biedy). Szereg wariantów postkomunizmu, różniących się zakresem oraz tempem wprowadzanych zmian, jest jedną z głównych przyczyn współczesnego zróżnicowania poziomu i dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego państw poradzieckich. Siła historycznego dziedzictwa w procesie kreowania ich nowych ścieżek rozwoju zachęca do skorzystania z podejścia ewolucyjnego, uwzględniającego sekwencyjność zachodzących zmian (Braguinsky, Yavlinsky 2000; Ekiert 2000; Żukowski 2005; Falkowski 2017).

W ujęciu szerokim koncepcji zależności od ścieżki, określanym mianem *history matters*, głównym celem badacza jest wykazanie, że historia miała kluczowy wpływ na kształt danej ścieżki rozwoju. Takie podejście do analiz procesów rozwojowych w przypadku Gruzji i jej regionów jest jednak niewystarczające. Umieszczenie na styku cywilizacji prawosławnej i islamskiej¹⁷, w sąsiedztwie takich mocarstw, jak Rosja i Turcja, zadecydowało o historii gruzińskich ziem, nie tylko w odniesieniu do kwestii budowania samej państwowości, ale również ścieżki jej społeczno-gospodarczego i terytorialnego rozwoju. Przeszłe wydarzenia (liczne zmiany stref wpływów i granic państwa) wpłynęły też na silne zróżnicowanie społeczeństwa Gruzji, objawiające się w tradycjach oraz mnogości etnosów i religii. Obecnego stanu krajowej gospodarki oraz sytuacji materialnej jej mieszkańców nie sposób rozpatrywać w oderwaniu od kontekstu jej wieloletniej przynależności do ZSRR. W związku z powyższym celem analizy procesów zachodzących w Gruzji nie powinno być wyłącznie potwierdzenie, że w procesie jej rozwoju społeczno-gospodarczego „historia ma znaczenie”, ponieważ jest to kwestią niezaprzeczalną. Konieczny jest bardziej rozbudowany aparat wyjaśniający, zorientowany na poszukiwanie przyczyn, przebiegu oraz zakresu obserwowanych przemian. Takie możliwości proponuje ujęcie precyzyjne koncepcji zależności od ścieżki, zgodnie z którym postępowanie badawcze powinno składać się z dwóch podstawowych elementów: (1) identyfikacji **krytycznych punktów zwrotnych lub krytycznych splotów wydarzeń** (ang. *critical junctures, critical conjunctures*) oraz (2) wyodrębnienia **uwarunkowań**, odpowiadających za powielanie konkretnego rozwiązania, utrwalenie początkowo obranego kierunku przekształceń. Z uwagi na większy poziom szczegółowości w pracy skorzystano z ujęcia precyzyjnego (wąskiego) koncepcji.

¹⁷ Zgodnie z podziałem zaproponowanym przez S. Huntingtona (1996).

W literaturze przedmiotu upadek ZSRR często rozpatruje się w kategoriach krytycznego punktu zwrotnego (ang. *critical juncture*), który wybił wszystkie państwa tzw. bloku wschodniego z ich dotychczasowych ścieżek rozwoju. Wydarzenie to wymusiło rozpoczęcie procesu transformacji systemowej tych krajów. Wieloaspektowość przekształceń dotyczyła zarówno struktur gospodarczych i politycznych, jak i prawodawstwa oraz społeczeństwa. Nowe okoliczności diametralnie odmieniły sytuację w regionie. Wiele byłych republik doświadczyło załamania gospodarczego, graniczącego z upadkiem państwa. Odrodzenie nacjonalizmu i tendencji separatystycznych doprowadziło do wybuchu licznych wojen, w wielu przypadkach trwających do dziś.

Uwarunkowania historyczne, w tym przede wszystkim specyfika i dualność sekwencji rozwoju Gruzji i jej społeczeństwa w okresie przynależności do ZSRR, wskazują, że w jej przypadku okres chwiejności rozpoczęty w latach 90. XX wieku nie był krytycznym punktem zwrotnym, a raczej krytycznym splotem wydarzeń, podczas którego władze państwa nie rozpoczęły faktycznego procesu przemian systemowych. Nowa „poradziecka” ścieżka rozwoju powstała w wyniku połączenia wcześniejszych silnie ugruntowanych i współlistniejących trajektorii rozwoju. W trakcie prowadzonych badań autorka niniejszej dysertacji wyodrębniła dwie ścieżki, w ramach których Gruzińska SSR rozwijała się w okresie poprzedzającym upadek Związku Radzieckiego (sekwencja reakcyjna przemian polityczno-gospodarczych i ludnościowych oraz sekwencja samowzmacniająca gruzińskich wzorców kulturowych). Z uwagi na zakres tematyczny pracy oraz konieczność dalszej pogłębionej weryfikacji przebiegu lokalnych łańcuchów przyczynowych wyniki ich analizy będą przedmiotem przyszłych publikacji autorki.

Zawiłość uwarunkowań historycznych (dualność sekwencji w okresie radzieckim), wpływająca na specyfikę dzisiejszych procesów rozwojowych (wieloletnie opóźnienie wejścia na nową ścieżkę przemian) oraz wystąpienie wielu wariantów transformacji systemowej w okresie „wybicia” z radzieckich ścieżek powodują, że Gruzja stanowi interesujący przypadek do pogłębionej analizy z wykorzystaniem wąskiego ujęcia koncepcji zależności od ścieżki.

Pomimo zainicjowania transformacji bezpośrednio po odzyskaniu niepodległości, kraj trwał w kryzysie do tzw. rewolucji róż z 2003 roku, w wyniku której władze w państwie przejął reformator Micheil Saakaszwili. Na wspomniane opóźnienie wpłynęły zarówno nowe okoliczności, wynikłe po 1991 roku, jak i szereg cech charakteryzujących kraj w momencie upadku systemu radzieckiego, takich jak m.in. warunki wstępne rozwoju demokracji, stan gospodarki w momencie odzyskania niepodległości oraz specyfika systemu społeczno-kulturowego, opartego na typowych dla Kaukazu wzorcach kulturowych. Elementy te w sposób pośredni lub bezpośredni opóźniły wystąpienie mechanizmu wejścia na nową (tj. poradziecką) ścieżkę rozwoju¹⁸.

W ramach wąskiego ujęcia koncepcji zależności od ścieżki szczególną uwagę obok identyfikacji krytycznych momentów (lub okresów) zwrotnych przypisuje się wyodrębnieniu warunków, w jakich dochodzi do kluczowych przekształceń

---

¹⁸ W niniejszej pracy mechanizm ten utożsamia się z procesem transformacji systemowej.

systemów krajowego i regionalnego (przejście od struktur komunistycznych do nowoczesnego modelu państwa, wzorowanego na krajach zachodnich). Uwarunkowania te stanowią bardzo istotny element analizy rozwoju Gruzji i jej regionów. Biorąc pod uwagę wieloaspektowość procesów zachodzących na jej terytorium, należy stwierdzić, że bardzo ważne jest określenie, jakie składniki i własności państwa i jednostek terytorialnych aktywizują bądź hamują ciąg pozytywnych zmian społeczno-gospodarczych. Wartość eksplanacyjna wąskiego ujęcia opisywanego konstruktury myślowego, w szczególności jej rygor metodologiczny, ułatwia przeprowadzenie procesu badawczego (wyodrębnienie konkretnych etapów postępowania) oraz stanowi swoistą ideę organizującą wywód. Powyższe cechy są dodatkową przesłanką decydującą o zastosowaniu tego ujęcia koncepcji zależności od ścieżki w badaniach nad Gruzją. Krajem silnie zróżnicowanym (pod wieloma aspektami), w którym procesy rozwojowe mają wyjątkowo złożony charakter (dynamiczne, często diametralne przekształcenia, powstałe w oparciu o szereg zastanych i słabo sterowalnych uwarunkowań).

Niezakończenie transformacji systemowej oznacza, że kraj nadal znajduje się w procesie kreowania nowego kierunku przemian, a mechanizm wejścia na nową ścieżkę nie został jeszcze w pełni zrealizowany. Tym samym trudno określić, jakich przekształceń można spodziewać się w najbliższych latach. Czy Gruzja faktycznie podąży szlakiem dalszej demokratyzacji i integracji z Zachodem jak deklarują jej władze? Czy wyjdzie z przedłużającego się kryzysu? Odpowiedzi na te pytania będzie można udzielić dopiero po zakończeniu procesu transformacji. Dalszych perspektyw rozwoju Gruzji i jej regionów należy upatrywać w uwarunkowaniach mających wpływ na toczący się proces przemian.

3. Gruzja w okresie krytycznego splotu wydarzeń (*critical conjuncture*) – przyczyny, przebieg i skutki wybicia kraju z radzieckich ścieżek rozwoju

Gruzja oficjalnie odzyskała swoją suwerenność 9 kwietnia 1991 roku. Uwarunkowania historyczne (dualność ścieżek rozwoju w okresie przynależności do ZSRR), gwałtowność wydarzeń oraz zakres zmian, które nastąpiły w tym państwie bezpośrednio po upadku dotychczasowego systemu, jednoznacznie wskazują, że w okresie od 1991 do 2003 roku doświadczyło ono krytycznego splotu wydarzeń, w literaturze przedmiotu określanego mianem *critical conjuncture*.

Niniejszy rozdział rozpoczęto od przedstawienia przyczyny wybicia Gruzji z jej dotychczasowych (radzieckich) ścieżek rozwoju. Następnie opisano główne etapy okresu nierównowagi (chwiejności/destabilizacji) oraz skutki jego wystąpienia.

3.1. Przyczyny i etapy wybicia Gruzji z dotychczasowych ścieżek rozwoju

W połowie lat 80. XX wieku stanowisko sekretarza generalnego Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego objął Michaił Gorbaczow. Zastając kraj w kryzysie gospodarczym i złych stosunkach z państwami Zachodu (okres tzw. zimnej wojny), rozpoczął powolną, lecz zarazem radykalną modernizację systemu, określaną mianem *periestrojki* (przebudowy). Nowe reformy władzy centralnej dotyczyły m.in. zniesienia cenzury, zmian w polityce narodowościowej (odejście od tezy o jednym narodzie sowieckim), ograniczenia korupcji oraz walki ze skrajnym etatyzmem. Częściowe uwolnienie rynku i wolność słowa obywateli przyniosły skutek odwrotny niż planowali sami projektanci zmiany. Pogłębienie kryzysu, powstałego w wyniku złego zarządzania państwem oraz przegrana wojna w Afganistanie, w warunkach zniesienia cenzury doprowadziły do licznych protestów, strajków oraz wzrostu aktywności ruchów opozycyjnych (Materski 2000; Marciniak 2004; Świder 2018).

Przemiany, które miały miejsce na szczeblu centralnym ZSRR u schyłku jego istnienia, wpłynęły również na sytuację wewnętrzną Gruzińskiej SRR. Istotnie wzrosło znaczenie ugrupowań opozycyjnych, do kraju po pobycie w mordowińskim łagrze powrócił jeden z najbardziej znanych gruzińskich działaczy antykomunistycznych – Merab Kostawa. Niezadowolenie obywateli (wzrost separatyzmów) doprowadziło do wybuchu licznych demonstracji, z których największe znaczenie dla dalszej historii Gruzji miała masakra w Tbilisi. W nocy z 8 na 9 kwietnia 1989 roku w wyniku pacyfikacji demonstrantów przez żołnierzy

Zakaukaskiego Okręgu Wojskowego śmierć poniosło 19 obywateli, ponad 200 osób zostało rannych (Materski 2000).

Krwawe stłumienie manifestacji zszokowało nie tylko opinię publiczną Gruzji, ale i pozostałych republik związkowych. Jak zauważa Furier (2020: 282), „w ciągu jednej nocy komuniści stracili zaufanie społeczne, o które zabiegali przez kilkadziesiąt lat”. Z uwagi na fakt, że żołnierze, którzy pacyfikowali protestujący tłum, nie byli Gruziniami (lokalna milicja w wielu przypadkach pomagała rannym), mieszkańcy republiki winą za tbiliską masakrę obarczyli głównie radziecki aparat władzy. Wydarzenia z kwietnia 1989 roku były przełomem. Proces wyjścia Gruzji z ZSRR został faktycznie rozpoczęty.

Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich oficjalnie zlikwidowano 8 grudnia 1991 roku. W jego miejsce (na mocy porozumienia białowieskiego) powołano Wspólnotę Niepodległych Państw. Jak zauważa K. Świder (2018: 86): „Monstrualny kryzys gospodarczy ZSRR odzwierciedlał się w oficjalnych wskaźnikach. Pod koniec 1991 r. radziecka gospodarka znajdowała się w katastrofalnym stanie, by nie powiedzieć – w stanie śmierci klinicznej. Nawet pobieżna lektura wskaźników makroekonomicznych *świadczyła* o bankructwie gospodarczym ZSRR; wzrost gospodarczy w 1985 r. wynosił 2,3%, a w 1991 r. osiągnął wartość ujemną (-11%), dług zewnętrzny w tym samym czasie zwiększył się z 10,5 do 52 mld dol. USA [...]. W 1991 r. inflacja osiągnęła poziom 168%”.

Odzyskanie niepodległości w 1991 roku z jednej strony niosło ze sobą pozytywne skutki: kraj odzyskał możliwość samostanowienia, upadł model gospodarki nakazowo-rozdziałowej. Powrót suwerenności umożliwił rozpoczęcie procesu reorganizacji krajowej gospodarki. Władze stanęły przed możliwością kreacji strategii rozwojowej państwa, opartej na identyfikacji nowych rynków zbytu. Z drugiej strony, okoliczności związane z powrotem demokracji wiązały się z intensyfikacją zjawisk i mechanizmów charakterystycznych dla obszaru Kaukazu Południowego, które przez lata przynależności do ZSRR skutecznie wyciszano. Upadek dotychczasowego reżimu otworzył nowe perspektywy nie tylko dla tworzenia wzorowanej na modelach zachodnich demokracji, ale również odnowy tendencji skrajnych: nacjonalizmu i separatyzmu (Lekashvili 2017).

W ramach okresu gruzińskiego *critical conjuncture* można wydzielić dwa główne etapy przemian: pierwszy, przypadający na lata krótkiej prezydentury dawnego opozycjonisty Zwiada Gamsachurdii (1991–1992) oraz drugi, podczas którego władzę w państwie sprawował wywodzący się z radzieckiego aparatu władzy Eduard Szewardnadze (1992–2003).

Okres prezydentury Zwiada Gamsachurdii (1991–1992)

W przededniu oficjalnego rozwiązania ZSRR, 28 października 1990 roku, w wyniku pierwszych wolnych wyborów do Rady Najwyższej Gruzjińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, władzę w państwie objął blok opozycyjny Okrągły Stół-Wolna Gruzja.

14 listopada 1990 roku nowy lider, etniczny Megrel – Zwiad Gamsachurdia, syn sławnego pisarza Konstantina, objął stanowisko przewodniczącego Rady

Najwyższej Gruzji. Jedną z jego pierwszych politycznych decyzji było powołanie Tengiza Sigua na stanowisko premiera. Zdaniem A. Furiera (2020), wybór ten był początkiem problemów politycznych Gamsachurdii. Nowy premier posiadał silne zaplecze polityczne. Liczne kontakty i wpływy uniemożliwiały skuteczne sterowanie jego osobą. Niezależność prezesa Rady Ministrów doprowadziła do wybuchu otwartego konfliktu pomiędzy dwoma najważniejszymi politykami kraju, zakończony dymisją premiera w sierpniu 1990 roku. Zdarzenie to stanowiło początek walk klanów, złożonych z członków elit, do tej pory zjednoczonych wokół jednego celu, tj. powrotu demokracji, wzorowanej na czasach tzw. pierwszej republiki. Nowe okoliczności społeczno-gospodarcze obnażyły słabość opozycji antykomunistycznej, która w momencie odzyskania niepodległości skupiła się głównie na podziale odzyskanej władzy. 26 maja 1991 roku, po wygraniu wyborów powszechnych, prezydentem kraju został Gamsachurdia¹⁹ (Materski 2000; Furier 2020).

Odrodzenie tendencji separatystycznych doprowadziło do wybuchu dwóch wojen na tle etnicznym, najpierw w regionie Cchinwali (styczeń 1991–czerwiec 1992), a następnie w Abchazji (sierpień 1992–wrzesień 1993).

W szybkim zażegnaniu konfliktów zdecydowanie nie pomagały skrajnie nacjonalistyczne slogany, głoszone przez Z. Gamsachurdię. Polityk, który dochodził do władzy pod hasłem „Gruzja dla Gruzinów”, publicznie głosząc, że „przedstawiciele innych narodów są zaledwie gośćmi na gruzińskiej ziemi, którym gospodarze mogą w każdej chwili pokazać drzwi” (Janicki 2009: 176), dążył, wraz z reprezentowanym przez siebie obozem władzy, do utworzenia państwa jednolitego etnicznie i religijnie. Głoszenie etnonacjonalizmu, opartego na ksenofobicznej retoryce, w której podkreślano wyjątkowość i wyższość narodu tytularnego²⁰, było wysoce nierozważnym posunięciem, biorąc pod uwagę skalę etnicznego zróżnicowania kraju, uwarunkowane przez czasy radzieckie podziały terytorialne (uznanie autonomii trzech jednostek regionalnych) oraz panujące na początku lat 90. nastroje społeczne (Suny 1994; Janicki 2009; Konarzewska 2012).

Stanowiska urzędnicze nadal pozostawały obsadzone przez osoby przez lata funkcjonujące w aparacie radzieckim, co utrudniało rozpoczęcie procesu skutecznej reformy państwa. Decyzje polityczne Gamsachurdii (np. oficjalne ogłoszenie, że Gruzja jest w stanie wojny ze Związkiem Radzieckim, lub ograniczenie przejmowania, de facto wykradania, majątku państwowego przez bogatszych przedstawicieli dawnego aparatu władzy), przyczyniły się do wzrostu napięć politycznych pomiędzy liderami opozycji a prezydentem, którego popierała głównie prowincja, w szczególności Megrelia.

¹⁹ Wybory zostały zbojkotowane przez Osetyńców, którzy ogłosili swoją odrębność i chęć przyłączenia się do Osetii Północnej położonej w granicach Związku Radzieckiego. Odłączenie od Gruzji ogłoszono 28 listopada 1991 roku. Na czele etnosu stała największa w tamtym czasie osetyjska organizacja społeczna o nazwie Styr Nychas (Czachor 2014).

²⁰ Jak podkreśla Konarzewska (2012), mit głoszony przez skrajnych nacjonalistów w początkowej fazie przemian, choć doprowadził do rekonstrukcji tożsamości etnicznej i narodowej Gruzinów (co uznać można za zjawisko pozytywne), kategoryzował również otaczającą rzeczywistość, uwydatniał istniejące podziały, wskazywał, kto jest „wrogiem” wspólnoty.

Otwarty konflikt Gamsachurdii z jego oponentami politycznymi, zjednoczonymi wokół Tengiza Kitowaniego, komendanta stojącego na czele Gwardii Narodowej, doprowadził do wybuchu wojny domowej. 22 grudnia 1991 roku przeprowadzono udaną próbę zamachu stanu. W przewrocie oprócz gwardzistów Kitowaniego udział wzięły również liczne organizacje paramilitarne. Do najbardziej znanych zaliczyć można: Sakartwelos Mchedrioni (Jeźdźców), kierowaną przez kryminalistę²¹ Dżabę Joselianiego (Furier 2000; Materski 2000).

Walki w Tbilisi zakończyły się zwycięstwem puczystów 4 stycznia 1992 roku. Władzę w państwie przejęła, powołana przez rewolucjonistów, Rada Wojskowa. Prezydent Gamsachurdia został zmuszony do opuszczenia kraju. Początkowo wyjechał do Armenii, następnie przebywał w popierającej go Czeczenii. Powrócił do ojczyzny, ażeby obalić parlament i odzyskać władzę. 31 grudnia 1993 roku zmarł w rejonie megrelskiego miasta Chobi, we wsi Chibula.

Rządy Gamsachurdii przypadły na okres największego załamania i chaosu, które dotknęły Gruzję na początku lat 90. XX wieku. Trudna sytuacja wewnętrzna uniemożliwiła faktyczne rozpoczęcie procesu transformacji. Obóz rządzący skupiał się wyłącznie na kwestiach utrzymania władzy politycznej oraz zahamowania ogólnej destabilizacji. Ze względu na skrajnie nacjonalistyczne poglądy oraz charakterystykę najbliższego otoczenia, charyzmatyczny Gamsachurdia był uważany za główną przyczynę wybuchu wszystkich konfliktów wewnętrznych. Pomimo sukcesów dyplomatycznych (nawiązanie pokojowych relacji z Turcją i Czeczenią), okres jego prezydentury jest z reguły oceniany przez Gruzinów negatywnie (wyjątki stanowią najczęściej mieszkańcy regionów zachodnich, przede wszystkim Megrelii).

Okres rządów Eduarda Szewardnadze (1992–2003)

Po udanym zamachu stanu, przeprowadzonym w Gruzji między 22 grudnia 1991 a 4 stycznia 1992 roku, powołano Radę Wojskową, która przejęła władzę w państwie. Z uwagi na wyraźny podział społeczeństwa na sprzyjający obaleniemu prezydentowi zachód oraz w większości popierający pucz wschód, do kraju sprowadzono Eduarda Szewardnadze, byłego ministra spraw zagranicznych ZSRR. Jako rozjemca zwaśnionych stron miał położyć kres dalszej destabilizacji i dezintegracji państwa. Po wygranych wyborach parlamentarnych, przeprowadzonych 11 października 1992 roku, stojąc na czele najwyższego organu przedstawicielskiego, Szewardnadze stał się głową państwa, ustanawiając prawo za pomocą dekretów. Urząd prezydenta pozostał nieobsadzony, a stanowisko, które objął Szewardnadze, nie miało umocowania w gruzińskiej konstytucji (sytuacja ta uległa zmianie dopiero w 1995 roku, kiedy w kraju jednocześnie przeprowadzono wybory parlamentarne i prezydenckie). Zakończenie konfliktów zbrojnych oraz podjęcie przez jego rząd pierwszych działań interwencyjnych, spowodowały, że uzyskał on podwójne zwycięstwo. Po pierwsze, stanął na czele państwa, tym

²¹ W czasach istnienia ZSRR odbywał wieloletnie kary pozbawienia wolności za kradzieże oraz napady na banki i konwoje. Założona przez niego organizacja słynęła z działalności kryminalnej.

razem w roli pełnoprawnego prezydenta, po drugie założony przez niego Gruziński Związek Obywatelski stał się najważniejszą partią polityczną w kraju.

Z uwagi na utrzymującą się trudną sytuację wewnętrzną Gruzji (zakończony w 1992 roku konflikt w regionie Cchinwali zastąpiła wojna w Autonomicznej Republice Abchazji), podjęcie reform ekonomicznych było możliwe dopiero po podpisaniu porozumienia z Abchazami oraz osłabieniu tzw. „zwiadzistów” po śmierci Gamsachurdii. Plan stabilizacji gospodarczej państwa powstał we współpracy z Międzynarodowym Funduszem Walutowym. Na czele komisji ds. reform gospodarczych stanął pochodzący z Gali (Abchazja) Roman Gociridze.

Podczas swoich rządów Szewardnadze osiągnął wiele sukcesów na płaszczyźnie dyplomatycznej. Do najważniejszych z nich zaliczyć można:

- a. zakończenie okresu izolacji Gruzji na arenie międzynarodowej, jej polityczne otwarcie na parterów zagranicznych (nawiązanie kontaktów m.in. z rządami USA, Niemiec, Turcji i Grecji);
- b. wstąpienie m.in. do Organizacji Narodów Zjednoczonych, Rady Europy, Organizacji Współpracy Gospodarczej Państw Morza Czarnego;
- c. osobistą inicjatywę prezydenta dotyczącą powołania Organizacji na rzecz Demokracji i Rozwoju (GUAM);
- d. uzyskanie pomocy finansowej od organizacji międzynarodowych (Banku Światowego, Międzynarodowego Funduszu Walutowego) i państw²²;
- e. zapewnienie Gruzji udziału w zyskach z tranzytu ropy kaspijskiej (oddanie ropociągu Baku–Supsa w 1999 roku).

Podczas jego prezydentury zakończono wojnę domową, czasowo zamrożono konflikt w regionach separatystycznych oraz sfinalizowano proces przyjęcia gruzińskiej konstytucji. Pomimo sukcesów mogących świadczyć o progresie kraju faktycznie nie rozpoczęto procesu transformacji systemowej. Wiele decyzji podjętych przez Szewardnadzego jest ocenianych negatywnie. Bezpośrednio po powrocie do kraju przejął władzę w państwie w sposób niekonstytucyjny. Wywodząc się z radzieckiego aparatu władzy, wspierał głównie interesy dawnych działaczy partyjnych, podtrzymując układ sił z okresu komunizmu. Stojąc na czele państwa, istotnie zbliżył Gruzję do Federacji Rosyjskiej. W 1993 roku wprowadził ją do Wspólnoty Niepodległych Państw, co spotkało się z dużym niezadowoleniem społeczeństwa. 10 marca 1994 roku podpisał porozumienie o utworzeniu w kraju rosyjskich baz wojskowych, poparł też rosyjską agresję w Czeczenii. Z powodu powszechnej korupcji i nepotyzmu obywatele nie odczuwali finansowej pomocy Zachodu.

Okres prezydentury Szewardnadzego uchodzi za najgorszy czas w historii nowoczesnej Gruzji (tj. po odzyskaniu przez kraj niepodległości). Rządy tzw. „Srebrnego Lisa”, jak zwykli określać go Gruzini, do dziś kojarzą się wielu mieszkańcom kraju z (Materski 2000; Furier 2020):

---

²² Pod koniec prezydentury Szewardnadzego Gruzja była czwartym na świecie beneficjentem programu pomocowego Stanów Zjednoczonych. Wartość środków uzyskanych w ramach tego wsparcia była najwyższa w odniesieniu do pozostałych państw poradzieckich (Trzaskowski 2009).

- a. podtrzymaniem władzy autorytarnej oraz represjami wobec oponentów politycznych (walką klanów);
- b. wzrostem przestępczości (w tym przestępczości zorganizowanej);
- c. praktycznym brakiem pomocy socjalnej dla silnie zubożałego społeczeństwa;
- d. wprowadzeniem odpłatnej opieki medycznej i szkolnictwa wyższego;
- e. przedłużającym się procesem przekazania ziemi rolnikom, co zdecydowanie zniechęciło mieszkańców obszarów wiejskich do partii rządzącej.

Zarówno w okresie prezydentury Gamsachurdii, jak i rządów Szewardnadzego kraj borykał się z licznymi problemami wewnętrznymi, uniemożliwiającymi wprowadzanie potrzebnych reform. Panował chaos, a obywatele nie odczuwali poprawy sytuacji. „Nowe otwarcie” dla Gruzji miało dopiero nastąpić.

3.2. Skutki krytycznego splotu wydarzeń w latach 1991–2003

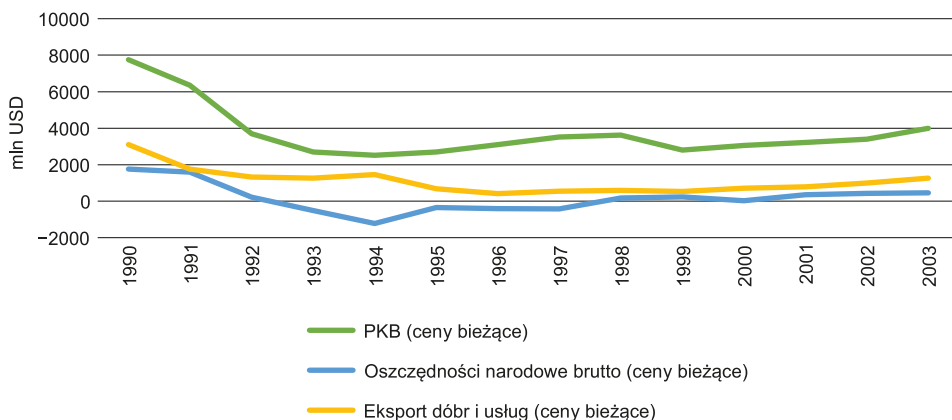
Specyfika gruzińskiej sceny politycznej, opartej na naturalnej dla społeczeństwa klanowości, oraz uwarunkowane okresem radzieckim klientelizm i nepotyzm, były przyczyną bratobójczej walki o władzę, której negatywne skutki odczuwali przede wszystkim obywatele. Pełna destabilizacja wewnętrzna państwa (wojny domowe, wzniecane w oparciu o czynnik etniczny i polityczny) zbiegła się w czasie z kryzysem gospodarczym.

Wolny rynek szybko ujawnił słabości radzieckiej doktryny gospodarczej. Przemysł w czasach istnienia Związku Radzieckiego sztucznie podtrzymywany przez moskiewskie subsydiowanie stał się jednym z najbardziej nierentownych sektorów gruzińskiej gospodarki. Jego wartość dodana w Gruzji (wliczając budownictwo) w 1990 roku wynosiła 2,43 mld USD. W 1992 roku uległa obniżeniu do około 873,1 mln USD. Powyższe liczby wskazują, że w okresie pierwszych dwóch lat po odzyskaniu niepodległości wskaźnik ten spadł o około 64% (World Bank Data).

Na praktyczny upadek przemysłu wpływ miały również trudności logistyczne, blokada dotychczasowych rynków zbytu oraz wzrost cen surowców i energii, najczęściej pochodzących z obszaru Rosji i republik azjatyckich. W kraju upadła większość zakładów produkcyjnych (Furier 2020). O skali problemów ekonomicznych powstałych na obszarze Gruzji w czasie *critical conjuncture* świadczą dane makroekonomiczne przedstawiające stan gruzińskiej gospodarki w przededniu upadku ZSRR oraz podczas trwania okresu wybicia z radzieckich ścieżek rozwoju.

W ciągu pierwszych dwóch lat po odzyskaniu przez kraj niepodległości wartość produktu krajowego brutto Gruzji spadła o ponad połowę. Kraj utracił wszystkie oszczędności narodowe²³ (ryc. 5). Zadłużenie zagraniczne do 1994 roku przekroczyło 1 mld USD. Zmniejszyła się również wartość eksportu produktów i usług (zanik starych rynków zbytu, wybuch konfliktów zbrojnych,

²³ Zgodnie z definicją proponowaną przez Bank Światowy oszczędności narodowe brutto (*gross domestic savings*) są równe wartości PKB pomniejszonej o środki wydatkowane w ramach konsumpcji całkowitej (*total consumption*).

Ryc. 5. Wybrane wskaźniki gospodarcze Gruzji w latach 1990–2003

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego.

utrudniających transport dóbr). W późniejszych latach (1993–1994) doszło do hiperinflacji (15 607%)²⁴ (Wellisz 1996; Barbakadze 2008).

W 1999 roku, w trakcie rządów Szewardnadzego, w kraju doszło do kryzysu budżetowego, który uwidocznił się m.in. w spadku wartości produktu krajowego brutto (ponad 20% w stosunku do roku poprzedniego).

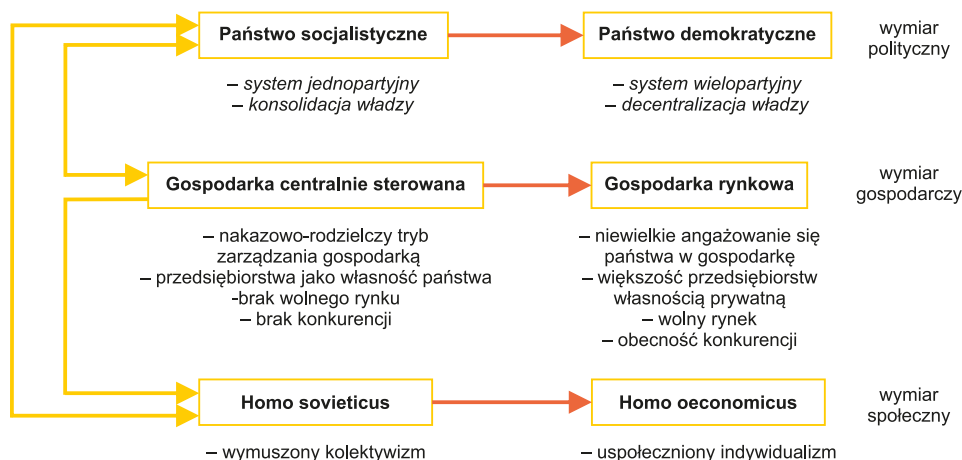
Pomoc finansowa otrzymana od zagranicznych partnerów w kolejnych latach skutkowałą nieznacznym wzrostem gospodarczym. Jak wskazują dane statystyczne, w latach 1991–2003 władzom Gruzji nie udało się powrócić do poziomu gospodarczego sprzed upadku Związku Radzieckiego.

Wzrost cen i bezrobocie, przy jednoczesnym kryzysie systemu pomocy społecznej, doprowadziły do gwałtownej pauperyzacji obywateli. Skutkami społecznymi upadku systemu radzieckiego były ponadto: wzrost patologii społecznych oraz migracje, zarówno wewnętrzne, najczęściej dotyczące odpływu ludności z upadających miast przemysłowych, jak i zewnętrzne związane nie tylko z motywem zarobkowym, ale też z brakiem poczucia bezpieczeństwa na obszarze kraju. Dodatkowy problem stanowiły straty terytorialne i ludnościowe, powstałe w wyniku wojny. Otwarty konflikt zbrojny, toczący się na znacznej części gruzińskiego terytorium, wiązał się ponadto z koniecznością organizacji przesiedleń i udzielenia pomocy uchodźcom wewnętrznym.

²⁴ Dla porównania wartość wskaźnika inflacji w najbardziej krytycznym momencie polskiej transformacji systemowej (w 1991 roku) wyniosła 685,8% (Główny Urząd Statystyczny 2021).

4. Transformacja systemowa Gruzji jako mechanizm wejścia na nową (poradziecką) ścieżkę rozwoju społeczno-gospodarczego

Transformacja systemowa, będąca swoistym mechanizmem wejścia kraju na nową ścieżkę rozwoju jest procesem dwutorowym. Polega na zastąpieniu gospodarki nakazowo-rozdzielczej (centralnie sterowanej, etatystycznej) systemem wolnorynkowym, przy jednoczesnym demokratycznym przeobrażeniu ustroju państwa²⁵. W wyniku przemian polityczno-gospodarczych przekształceniom podlega również społeczeństwo (dochodzi do zmian wzorców kulturowych; ryc. 6). Transformacji nie należy utożsamiać z próbą modernizacji czy redefinicji już istniejącego systemu. Zachodzące w jego zakresie zmiany mają charakter radykalny, kompleksowy i często nieodwracalny (wiążą się z całkowitym naruszeniem dotychczasowego paradygmatu funkcjonowania systemów por.: Kołodko 1999; Bąk 2006; Dzionek-Kozłowska 2009; Sowa 2019).

Ryc. 6. Proces transformacji systemowej

Źródło: opracowanie własne na podstawie Sowa (2019), Wojtaszczyk (2003), Ratajczak (2009).

²⁵ Turska (1994) określa transformację ustrojową jako przejście z ładu policentryczno-zatomizowanego w ład policentryczno-zorganizowany.

4.1. Warianty wejścia na nową ścieżkę rozwoju

Ze względu na pozorne podobieństwo kierunków przekształceń oraz warunków wstępnych²⁶, kwestia transformacji systemowej obszaru poradzieckiego była początkowo rozpatrywana w oparciu o jeden uniwersalny schemat, bez uwzględnienia specyfik poszczególnych regionów i państw. Ostatnie 25 lat przemian udowodniło jednak, że proces przejścia był wewnętrznie zróżnicowany. Doszło do wyłonienia grupy państw będących swoistymi liderami transformacyjnymi, do których zaliczają się przede wszystkim republiki bałtyckie: Litwa, Łotwa i Estonia. Kraje te charakteryzują się najwyższym stopniem urynkowania gospodarki, a ich demokracja uchodzi za najbardziej skonsolidowaną. Zupełnym przeciwieństwem wymienionych krajów są Turkmenistan i Tadżykistan, w których dominuje autorytaryzm oraz najniższy stopień zaawansowania reform²⁷.

W kontekście istniejącego zróżnicowania państw obszaru poradzieckiego, zarówno pod względem sposobu i tempa wchodzenia na nową ścieżkę rozwoju, jak i rezultatu przeprowadzonych przekształceń, rodzi się pytanie, co spowodowało, że republiki należące w przeszłości do jednego tworu państwowego obrały w późniejszych latach zupełnie inne trajektorie transformacyjne?

Za wspomnianą dywersyfikację państw poradzieckich pod względem sposobów ich wejścia na nową ścieżkę rozwoju odpowiadał szereg czynników, do których zaliczyć można przede wszystkim (Bąk 2006; Bodio i in. 2006; Michalski 2006; Falkowski 2017):

- a. **położenie geograficzne i geopolityczne** (potencjał geograficzny, peryferyjność, otoczenie, w tym przede wszystkim układ sił geopolitycznych, relacje z sąsiednimi państwami, dostępne źródła wsparcia zagranicznego);
- b. **warunki wstępne demokracji** (układ wewnętrznych sił politycznych, pozycja reformatorów inicjujących proces demokratyzacji, siła opozycji oraz nastawienie jej przedstawicieli do dotychczasowego aparatu władzy, specyfika kultury politycznej, tradycje demokratyczne i niepodległościowe);
- c. **stan gospodarki państwa w momencie odzyskania niepodległości** (poziom rozwoju, konkurencyjność, stopień uzależnienia od systemu nakazowo-rozdzielczego, w tym przede wszystkim od dotacji rządu centralnego, możliwości rozwoju systemu gospodarczego);
- d. **specyfikę systemu społeczno-kulturowego** (normy kulturowe, mentalność mieszkańców kraju, typ kapitału społecznego, stopień otwartości obywateli na przemiany oraz posiadane przez nich poczucie słuszności podejmowanych przez władze działań, uwarunkowania religijne i narodowościowe).

²⁶ Długotrwała przynależność do państwa totalitarnego, w którym dominował system jednopartyjny oparty na gospodarce nakazowo-rozdzielczej.

²⁷ W przypadku Turkmenistanu zmiany w zakresie transformacji gospodarczej przeprowadzono dotychczas na poziomie podstawowym. Pod względem zaawansowania przemian kraj ten znajduje się na podobnym poziomie co sąsiadujący z nim Iran. W przypadku Tadżykistanu proces jest bardziej zaawansowany, aczkolwiek, w porównaniu do innych państw poradzieckich nadal istotnie ograniczony.

Na obszarze całego tzw. bloku wschodniego, tj. zarówno w republikach radzieckich, jak i innych państwach satelickich, nie obowiązywał jeden uniwersalny model państwa, co niewątpliwie stanowiło dodatkowy czynnik ich zróżnicowania. Jak wskazuje G.W. Kołodko (1999), na powstanie tych różnic wpływała mnogość dróg i metod wybieranych w ramach tzw. budownictwa socjalistycznego, w tym przede wszystkim skala i zakres socjalistycznego reformizmu.

Różnorodność mechanizmów przekształceń doprowadziła do powstania szeregu modeli transformacyjnych, opartych na różnych kryteriach podziału dróg obieranych przez państwa w procesie przemian systemowych, takich jak: 1) tempo i radykalizm przekształceń, 2) stopień imitacyjności wprowadzanych rozwiązań, 3) charakter reform wewnętrznych oraz specyfika procesu instytucjonalizacji reżimu politycznego. Modele dotyczą zazwyczaj poszczególnych aspektów procesu: przemian politycznych lub gospodarczych, nie odnosząc się do ogółu przekształceń.

Jednym z najpopularniejszych podziałów modeli transformacji jest koncept oparty na uwzględnieniu tempa wprowadzanych reform, zwany również koncepcją szybkości przemian, zgodnie z którym wyróżnia się dwa podstawowe modele transformacji gospodarczej: **radykalny**²⁸ oraz **gradualistyczny** (gradualny, stopniowy; Bąk 2006). Pierwszy, wykorzystany m.in. w Polsce, polega na wprowadzaniu reform w sposób gwałtowny, przy maksymalnym wykorzystaniu kredytu zaufania społecznego²⁹. Reformatorzy zauważają potrzebę błyskawicznego przełamania inercji dotychczasowego ustroju. Liberalizacja, modernizacja instytucjonalna oraz stabilizacja są przeprowadzane jednocześnie. Jego zwolennicy (m.in. P. Krugman, J. Sachs, M. Lavinge, L. Balcerowicz, W. Wilczyński, J. Gajdar³⁰) podkreślają, że szybkie tempo przemian skraca do minimum najtrudniejszy okres przejściowy, przez co system państwowy pomimo widocznego załamania w pierwszym etapie przekształceń (etapie tranzycji) błyskawicznie odzyskuje względną stabilizację. Po drugie, przeprowadzenie radykalnych zmian w momencie, w którym obywatele nie doświadczyli jeszcze negatywnych skutków transformacji, pozwala na uzyskanie większego poparcia społecznego dla wdrażanych reform. Podejście to pozwala ponadto na większą kontrolę spójności wprowadzanych rozwiązań. Przeciwnicy terapii szokowej wskazują jednak na wysokość kosztów społecznych ponoszonych w ramach tzw. Big Bangu (szczególnie wysokie natężenie negatywnych zjawisk w początkowym etapie zmian). Ponadto podkreślają, że szybkie tempo przekształceń niesie ze sobą niebezpieczeństwo wystąpienia istotnych wad w systemie instytucjonalnym państwa³¹. Powyższy argument

²⁸ Określany również mianem terapii szokowej lub Big Bangu (Jarmołowicz, Piątek 2008; Kleer 1996).

²⁹ Model ten ma doprowadzić do osiągnięcia tzw. masy krytycznej transformacji (instauracji), w możliwie jak najszybszym tempie (Falkowski 2017).

³⁰ Propagatorami modelu radykalnego były ponadto Bank Światowy oraz Międzynarodowy Fundusz Walutowy (Aslund 2010).

³¹ Zdaniem G.W. Kołodki (1999), z zasady niemożliwym jest, aby strukturalne i instytucjonalne reformy systemu państwowego były przeprowadzane w ramach terapii szokowej, ponieważ zawsze są one wprowadzane stopniowo. Wyjątek stanowi przypadek Niemiec Wschodnich, w których szybkie wprowadzenie przekształceń instytucjonalnych zakończyło się sukcesem.

działa tym samym na korzyść podejścia ewolucyjnego. Propagatorzy celowego rozłożenia reform w czasie, tzw. gradualiści (m.in M. Dewatripont, M. Kremer, P. Murrel, A. Przeworski, Z. Sadowski), zakładają, że podstawowym etapem transformacji jest przeprowadzenie złożonych i czasochłonnych przemian instytucjonalnych, będących bazą dla funkcjonowania systemu państwowego. Prócz tego zastosowanie modelu gradualistycznego służy przyzwyczajeniu obywateli do nowych realiów. Jednym z dodatkowych argumentów, świadczących o słuszności modelu stopniowego, był sukces systemu chińskiego. Z drugiej strony, specjaliści niepopierający ścieżki przemian stopniowych zauważają, że wydłużenie procesu, któremu towarzyszą nieuniknione koszty społeczne, może prowadzić do społecznego odrzucenia proponowanych przez rząd rozwiązań. Zwolennicy modelu gradualistycznego często akcentują, że zaletą podejścia ewolucyjnego jest uniknięcie załamania gospodarki. Przemiany ostatnich 25 lat dowiodły jednak, że bez względu na wybraną ścieżkę przemian we wszystkich państwach Europy Środkowo-Wschodniej wystąpił tzw. transformacyjny kryzys gospodarczy (Bąk 2006; Jarmołowicz, Piątek 2008; Falkowski 2017).

Jak zauważa A. Aslund (2010), w państwach, w których przedstawiciele władzy, często mający radziecki rodowód, chcieli wzbogacić się w pierwszym etapie transformacji, często wybierano model gradualistyczny, który zapewniał większą kontrolę nad rynkiem.

Kolejny przytaczany w literaturze przedmiotu podział modeli transformacji odnosi się do kwestii zróżnicowania wpływu mechanizmów imitacji na proces przekształceń systemowych państw. Autor koncepcji J. Kleer (1996), przeprowadzając analizy procesów zachodzących w ramach transformacji systemowej Niemiec Wschodnich, Polski oraz Rosji, zwrócił uwagę na kwestię pochodzenia (źródła) impulsu politycznego, determinującego rozpoczęcie przemian strukturalnych. Uznając, że do przekształceń dochodzi zawsze w wyniku imitowania lub wręcz kopiowania rozwiązań, wprowadzanych wcześniej w innych państwach³², wyróżnił trzy teoretyczne modele transformacji, odnoszące się do: 1) **pełnej imitacyjności**, 2) **częściowej imitacyjności** oraz 3) **imitacyjności szczątkowej** (marginalnej). Głównym kryterium podziału był stopień imitacyjności wprowadzanych reform.

Model pierwszy zakłada, że:

- a. istnieje system społeczno-gospodarczy, którego składniki oraz strukturę można bezpośrednio implikować na grunt innego państwa (naśladowcy), bez konieczności wprowadzenia istotnych modyfikacji;
- b. politycy oraz społeczeństwo są zdolni do upowszechnienia naśladowanego modelu w krótkim czasie.

Procesy zachodzące w ramach **pełnej imitacyjności** mają charakter odgórny, a korzyści społeczne są na tyle duże, że rozwiązanie jest szybko akceptowane przez obywateli. Jak zauważa autor koncepcji, model ten ma czysto teoretyczny charakter. Dotychczas wykorzystano go tylko raz, podczas przekształcania

³² Na powstanie mechanizmu naśladownictwa bezpośredni wpływ ma konieczność wprowadzania zmian w szybkim tempie oraz naciski ze strony innych państw i organizacji międzynarodowych.

systemu społeczno-gospodarczego Niemiec Wschodnich. Na „niepopularność” tej ścieżki wpływa szereg jej słabych stron, do których zaliczyć można: bierność społeczeństwa niemającego praktycznego wpływu na charakter i zakres przemian oraz wysoki koszt wprowadzenia rozwiązania, zwłaszcza w początkowym etapie przekształceń.

W modelu pośrednim, tzw. **częściowej imitacyjności**, opartym na polskich doświadczeniach transformacyjnych, naśladownictwo dotyczy w pierwszej kolejności najważniejszych składowych systemu: polityki oraz gospodarki. Proces zmian jest bardziej radykalny, może opierać się na rozwiązaniach pochodzących z kilku państw, których systemy zostały uznane za wzorcowe. Tym samym żaden istniejący już model społeczno-gospodarczy nie zostaje skopiowany w skali 1:1. Dopuszczalny jest ponadto dualizm systemowy, w ramach którego nowe rozwiązania przenikają się z regułami tzw. starego porządku. W przeciwieństwie do ścieżki opartej na pełnej imitacyjności, proces transformacji ma zarówno odgórny, jak i oddolny charakter, co pozytywnie wpływa na relację na linii władza–obywatele. Reformatorzy mogą wywodzić się zarówno z dotychczasowego aparatu władzy, jak i grup opozycyjnych. Pomimo powstałego konsensusu politycznego, brak doświadczenia w zarządzaniu procesami przemian może doprowadzić do powstania zjawisk niepożądanych, np. korupcji lub klientelizmu, a co za tym idzie – do zmniejszenia efektywności wprowadzanych reform (Kleer 1996).

Model **imitacyjności szczątkowej**, charakterystyczny dla przemian, które miały miejsce w Rosji, dotyczy ścieżki przekształceń, w której stopień naśladownictwa struktur pochodzących z innych państw jest najmniejszy. Imitacyjność odnosi się tylko do niektórych zasad funkcjonowania państwa, polega raczej na akceptowaniu pewnych reguł i zasad, a nie całościowym kopiowaniu już istniejących rozwiązań. Nowo powstały system jest nieprzejrzysty, co uwidacznia się w dużej dowolności budowania relacji między poszczególnymi podmiotami i instytucjami. Dualność jest obecna we wszystkich składowych systemu, którego funkcjonowanie warunkują relacje występujące pomiędzy aparatem władzy a tzw. bossami gospodarki (Kleer 1996).

Interesujący podział modeli zmiany systemowej państw poradzieckich, oparty w znacznym stopniu na różnicach w zakresie reform politycznych, w tym relacji z zagranicą, przedstawiają T. Bodio i in. (2006). Autorzy ci wyróżniają cztery modele zmian systemowych. Podobne rozróżnienie państw pod względem wybranych ustrojów politycznych oraz zakresu reform prowadzonych w ramach transformacji systemowej prezentuje A. Aslund (2010). Połączenie założeń obu propozycji przedstawiono w tabeli 2.

Tabela 2. Modele zmiany systemowej państw po radzieckich

Nazwa modelu	Cechy charakterystyczne	Przykłady implikacji
Model zmiany demoliberalnej	<ul style="list-style-type: none"> • radykalny charakter reform; • szybkie tempo przemian; • negatywny stosunek władzy do okresu przynależności do ZSRR; • pełna demokratyzacja państwa przy jednoczesnym przejściu do gospodarki rynkowej. 	Litwa, Łotwa, Estonia
Model zmiany narodo-demokratycznej	<ul style="list-style-type: none"> • jednoznaczna deklaracja władz w sprawie chęci demokratyzacji systemu; • radykalizm władz oparty na doktrynie narodowej, wzrost nacjonalizmu; • niestabilność władzy politycznej, częste konflikty elit; • charakterystyczny dla tzw. „miękkich” reżimów niedemokratycznych lub demokracji wadliwych; • w większości przypadków próby jego wprowadzenia zakończyły się niepowodzeniem, system pozostaje wadliwy; • możliwość dalszej ewolucji państwa w kierunku pełnej demokracji i urynkowienia lub autorytaryzmu z pewnymi elementami kapitalizmu. 	Armenia, początkowo Azerbejdżan, Gruzja, Mołdawia, Kirgistan, Ukraina
Model zmiany autorytarno-modernizującej	<ul style="list-style-type: none"> • oparty na podejściu wybiórczym; • praktyczny brak przemian ukierunkowanych na demokratyzację państwa, przy jednoczesnej częściowej modernizacji systemu gospodarczego; • wysoka stabilność władzy politycznej; • charakterystyczny dla państw z łagodnym autorytaryzmem, w których proces tzw. „pogoni za rentą”[*] dotyczy przede wszystkim elit władzy. 	Kazachstan, Federacja Rosyjska, Tadżykistan, w późniejszym okresie również Azerbejdżan
Model zmiany autorytarno-tradycyjnej	<ul style="list-style-type: none"> • najwyższa stabilność władzy, spowodowana skrajną represyjnością reżimu; • gospodarka typu sowieckiego; • władza przyjmując postać tzw. twardego (pełnego) autorytaryzmu opartego na tzw. „falsyfikowanej tradycji narodo-despotycznej”^{***}. 	Turkmenistan, Uzbekistan, częściowo Białoruś

* Tzw. „pogoń za rentą” definiowana jest jako „zyski przewyższające poziom konkurencyjny” i odnosi się do mechanizmu czerpania korzyści materialnych z niespójności systemu podlegającego transformacji (Aslund 2010).

** W szczególności model ten odnosi się do totalitarnego Turkmenistanu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie T. Bodio i in. (2006), A. Aslund (2010).

4.2. Postkomunizm po gruzińsku – etapy i specyfika transformacji systemowej kraju po 2003 roku

Gruzińską transformację systemową w sposób symboliczny zapoczątkowała tzw. rewolucja róż. Taka interpretacja przemian zachodzących w Gruzji po 1991 roku znajduje swoje potwierdzenie zarówno w literaturze przedmiotu, jak i danych statystycznych opisujących stan gruzińskiej gospodarki w okresach trwania krytycznego splotu wydarzeń (1991–2003) oraz opóźnionej transformacji (po 2003). J. Brodowski (2019), odnosząc się do wieloaspektowości gruzińskich przemian systemowych, stwierdza, że momentem, który faktycznie rozpoczął proces demokracji Gruzji po 1991 roku, była wcześniej wspomniana rewolucja róż.

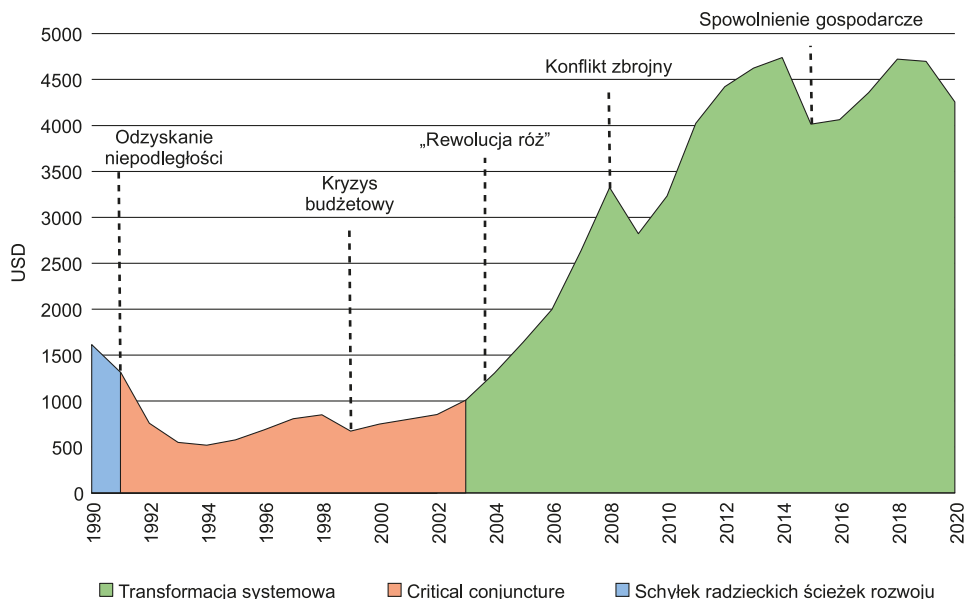
Wydłużenie okresu przełomowego oraz decyzje polityczne podejmowane przez władze w okresie kryzysu w sposób kluczowy wpłynęły na kształt mechanizmu wejścia na nową ścieżkę rozwoju. Jedną z ważnych decyzji, którą rząd Gruzji podjął jeszcze w czasie trwania krytycznego splotu wydarzeń, było określenie modelu przyszłej transformacji systemowej. Nowe władze świadomie wybrały **model gradualistyczny**, co było zjawiskiem charakterystycznym dla państw, w których władze w latach 90. przejmowali politycy posiadający radziecki rodowód (Aslund 2010).

Dopiero po 2003 roku państwo doświadczyło widocznego wzrostu tempa rozwoju społeczno-gospodarczego, o czym świadczy szereg danych makroekonomicznych, w tym dotyczących produktu krajowego brutto (PKB) *per capita*. Rozkład wskaźnika wskazuje, że w Gruzji od 1995 roku do 2003 roku występował wzrost gospodarczy na średnim poziomie około 12% w stosunku do roku poprzedniego. Wyjątek stanowił 1999 rok, w którym kryzys budżetowy wpłynął na spadek wskaźnika o ponad 20% w porównaniu do roku 1998 (ryc. 7).

Na wzrost jego wartości podczas trwania *critical conjuncture* miało wpływ szereg czynników, nie wszystkie o charakterze rynkowym. Do najważniejszych zaliczyć można: pozorny progres spowodowany napływem środków w ramach zewnętrznej pomocy finansowej, koniec wojny domowej oraz zamrożenie konfliktu w regionach separatystycznych. Na uwypuklenie wzrostu rzutowały również zmiany ludnościowe (konstrukcja wskaźnika PKB *per capita* uwzględnia wielkość populacji).

Rok po przejściu władzy w państwie przez obóz M. Saakaszwilego PKB *per capita* przekroczyło wartość sprzed upadku Związku Radzieckiego, dowodząc tym samym, że **kraj rozpoczął pierwszy faktyczny etap transformacji systemowej**. Do zmniejszenia wartości wskaźnika po 2003 roku dochodziło kilkakrotnie na skutek wydarzeń nagłych, niezwiązanych z gruzińskimi reformami. Powodami wspomnianych spadków były kolejno: pojawienie się ogólnoswiatowego kryzysu gospodarczego (2007–2008), wybuch wojny w 2008 roku oraz wyhamowanie systemu ekonomicznego, spowodowane gospodarczym spowolnieniem Chin³³ (Papava 2006; *Georgia from Reformer...* 2018).

³³ Podczas wspomnianego spowolnienia wartość PKB *per capita* w Gruzji w 2015 roku spadła o ponad 15% w porównaniu do roku poprzedniego.

Ryc. 7. Produkt krajowy brutto *per capita* w Gruzji w latach 1990–2020 (USD), ceny stałe
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego i Georgia from Reformer... (2018).

Po 2004 roku zauważyć można dwa następujące po sobie rodzaje trendów rozwojowych. Między latami 2004–2011 wartość PKB *per capita* wzrastała corocznie o średnio 24%³⁴. Od 2012 roku, w którym wybory parlamentarne w Gruzji wygrała młoda partia opozycyjna Gruzińskie Marzenie, wzrost gospodarczy kraju zaczął istotnie wytracać swoje tempo. Średnia rocznego przyrostu PKB *per capita* dla lat 2012–2020 wyniosła zaledwie 1%. Podczas spowolnienia gospodarczego (2015) wartość wskaźnika uległa rekordowemu od 2009 roku spadkowi wartości (15,3% w porównaniu do 2014 roku).

Pomimo faktycznego rozpoczęcia procesu transformacji (w 2004 roku) zmiany były istotnie opóźnione, a ich zakres, tempo i stopień radykalności nigdy nie przypominały terapii szokowej, którą zastosowano m.in. w Polsce czy Czechach. W wielu aspektach **gruziński model ma charakter tzw. szczałkowej imitacyjności**, polegającej na akceptowaniu pewnych reguł i zasad, a nie całościowym kopiowaniu rozwiązań z powodzeniem wykorzystanych już w innych państwach. Takie podejście do przemian powoduje, że system jest nieprzejrzysty i może prowadzić do powstania zbyt bliskich relacji pomiędzy światami polityki i biznesu. Powyższe cechy gruzińskiego modelu transformacji istotnie utrudniają realizację mechanizmu wejścia na nową ścieżkę rozwoju. Pomijając ogólne cele rozwojowe kraju, trudno na tym etapie stwierdzić, jaki będzie ostateczny kształt i gdzie

³⁴ Wyjątkiem był 2009 rok, w którym w następstwie wojny i kryzysu ogólnoswiatowego wartość wskaźnika w porównaniu do roku poprzedniego spadła o ponad 15%.

zaprowadzi Gruzję jej nowa (poradziecka) ścieżka rozwoju. Specyfika krajowej kultury politycznej zdecydowanie utrudnia ewentualne predykcje.

Występowanie etapów transformacji systemowej Gruzji jest ściśle powiązane z przejmowaniem władzy w państwie przez kolejne ekipy rządzące. Przeniknięcie, charakterystycznych dla kultur Kaukazu, zjawisk *vendetty* i klanowości do świata polityki wpłynęło na niestabilność systemu partyjnego. Następujące po sobie frakcje, z uwagi na liczne spory z oponentami politycznymi, celowo nie kontynuują reform wprowadzonych przez poprzedników. Działania podyktowane przede wszystkim chęcią „rozliczenia win” mają destrukcyjny wpływ nie tylko na system polityczny Gruzji (opóźnienie modernizacji systemu), ale i jej gospodarkę. Wydłużenie procesu transformacji niesie ze sobą również negatywne skutki społeczne. Ciągłe kwestionowanie rozwiązań, wprowadzanych przez wcześniejsze rządy, połączone z utrzymującym się od lat 90. XX wieku silnym powiązaniem elit politycznych z gruzińskim biznesem, powoduje, że pomimo odejścia od totalitaryzmu obywatele nadal nie darzą przedstawicieli władzy zaufaniem (Gevorkyan 2015, 2018).

Biorąc pod uwagę dane makroekonomiczne, opisujące sytuację gospodarczą Gruzji w latach 2003–2020 oraz specyfikę gruzińskiej sceny politycznej, **w ramach trwającej od 2003 roku transformacji jej systemu można wyróżnić dwa etapy:** pierwszy, symbolicznie rozpoczęty rewolucją róż i przypadający na okres reform przeprowadzonych w trakcie prezydentury Saakaszwilego (2004–2012), oraz drugi, trwający od 2012 roku do dziś, podczas którego partią rządzącą w Gruzji jest Gruzjińskie Marzenie.

Rewolucja róż i reformy Michaela Saakaszwilego (2003–2012)

Sfalszowanie wyników wyborów parlamentarnych w listopadzie 2003 roku przesądziło o końcu kariery politycznej Eduarda Szewardnadzego. Wcześniejsze niezadowolenie obywateli, wynikające z faktycznej stagnacji gospodarczej państwa³⁵, połączone z udowodnionym przez opozycję oszustwem wyborczym, skutkowało licznymi demonstracjami. Kulminacyjnym momentem tzw. rewolucji róż było wtargnięcie protestujących do budynku parlamentu 22 listopada 2003 roku. Po ostatecznym pokojowym oddaniu władzy przez Szewardnadzego w kraju przeprowadzono przedterminowe wybory, w wyniku których stanowisko prezydenta objął Micheil Saakaszwili (96% poparcia przy ok. 80% frekwencji). Ze względu na młody wiek, brak konotacji z władzą komunistyczną oraz zachodnie wykształcenie uznano go za wizjonera, swoistą obietnicę przeprowadzenia koniecznych reform, zmierzających ku poprawie bytu mieszkańców³⁶. Kolejnym sukcesem, potwierdzającym zaufanie społeczne, jakim obdarzono nowego prezydenta, była wygrana jego partii – Zjednoczonego Ruchu Narodowego – w wyborach

³⁵ Od końca lat 90. nie prowadzono żadnych istotnych reform strukturalnych. Pomimo uzyskania znacznej pomocy finansowej z zewnątrz, wysoki odsetek populacji kraju żył w skrajnym ubóstwie.

³⁶ Należy podkreślić, że Saakaszwili nie był nowym działaczem na gruzińskiej scenie politycznej. Wywodził się z obalonej (przy jego aktywnym udziale) ekipy rządzącej.

parlamentarnych, przeprowadzonych w marcu 2004 roku (gruz. *Ertiani Naciona-luri Modzraoba*; Trzaskowski 2009; Gvindadze 2017).

Okres rządów Saakaszwilego można uznać za najbardziej reformatorski czas w najnowszej historii Gruzji. Z jednej strony, kojarzony jest z procesem modernizacji instytucjonalnej, z drugiej, uważany za faktyczny przejaw demokratyzacji państwa i jego społeczeństwa. Rozbudowany projekt przemian, dotyczący najważniejszych sfer funkcjonowania państwa, zyskał miano tzw. gruzińskiego modelu liberalizacji. Powodzenie jego realizacji miało zależeć od wsparcia finansowego Zachodu. Wzmocniona działalność dyplomatyczna poskutkowała uzyskaniem od partnerów zagranicznych deklaracji inwestycji na terytorium Gruzji w wysokości około 2 mld euro (Falkowski 2016; Brodowski 2019; Furier 2020).

Program realizowany przez partię rządzącą składał się z trzech głównych filarów, do których zalicza się (Falkowski 2016; Iashvili 2019; Furier 2020):

1. **Odbudowę instytucji formalnych państwa** (w tym armii), sprowadzającą się głównie do walki z korupcją i przestępczością zorganizowaną, reformy policji (wymiany funkcjonariuszy, likwidacji policji drogowej, podwyżki pensji), wojska i pozostałych struktur siłowych oraz odzyskania kontroli nad terytorium Autonomicznej Republiki Adżarii, dotychczas rządzonej przez lokalnego lidera Aśłana Abaszidze³⁷. Wprowadzono system świadczeń socjalnych, usprawniono działanie urzędów, zreformowano system edukacji (zmiany dotyczyły programu oraz metod), podjęto serię działań integrujących terytorium kraju np. poprzez budowę szkół w jednostkach separatystycznych, zapewniono dostawę energii elektrycznej i gazu, których braki silnie odczuwano w okresie prezydentury Eduarda Szewardnadze.
2. **Liberalizację gospodarczą**, odnoszącą się do przeprowadzania reform gospodarczych w tzw. amerykańskim stylu. Dokonano masowej prywatyzacji mienia państwowego, zmodernizowano system podatkowy, wprowadzono liberalny kodeks pracy. Podjęto liczne działania aktywizujące napływ inwestycji zagranicznych, np. poprzez wprowadzenie tzw. wolnych stref przemysłowych.
3. **Poprawę wizerunku kraju na arenie międzynarodowej**, polegającą na przedstawianiu prezydenta jako odważnego, nieobawiającego się Rosji, charzmatycznego lidera kraju, prowadzeniu szerokiej promocji Gruzji (głównie jako atrakcyjnej destynacji turystycznej) w zagranicznych środkach przekazu oraz rozpoczęciu spektakularnych projektów inwestycyjnych³⁸.

Cele polityki zagranicznej prowadzonej przez Saakaszwilego diametralnie różniły się od kierunków wybranych przez jego poprzednika, o czym świadczy szereg decyzji niwelujących wcześniejszą prorosyjskość rządu. Jednym z jego głównych celów było zacieśnienie stosunków dyplomatycznych ze Stanami Zjednoczonymi, czego przejawem miała być oficjalna wizyta prezydenta George'a W. Busha

³⁷ W mediacjach między Batumi a Tbilisi brał udział były minister spraw zagranicznych Igor Iwanow, któremu, jak zauważa A. Furier (2020), rząd gruziński ufał, ponieważ jego matka była Gruzinką. Powyższa sytuacja stanowi przejaw mentalności i sposobu myślenia opisywanego narodu (podziały na „my” i „oni”, stereotypowe myślenie), widoczny nawet w działaniach polityków najwyższych szczebli.

³⁸ Flagowymi pomysłami były nadmorskie miasta przyszłości – Lazyka i Anaklia.

w Gruzji w 2005 roku. Po powyższym wydarzeniu Saakaszwili doprowadził do podpisania 30 maja 2005 roku umowy o likwidacji baz rosyjskich zlokalizowanych na terytorium Gruzji, co spotkało się z protestem mieszkańców terenów sąsiadujących z powyższymi obiektami, dla których stanowiły one główne miejsce zatrudnienia. Zgodnie z dokumentem likwidacja miała zostać przeprowadzona do 2008 roku. Powyższe decyzje polityczne spotkały się z szybkim odzewem strony rosyjskiej, która w 2006 roku wprowadziła embargo na import gruzińskich produktów (w tym m.in. wina i popularnej wody Bordzomi). Napięta sytuacja na linii Gruzja–Rosja przypadła na okres pierwszego załamania popularności Saakaszwilego. Wystąpienia antyprezydenckie, z uwagi na siłową odpowiedź rządu, określane przez opozycję mianem „rewolucji róż”, doprowadziły do jego ustąpienia oraz rozpisania wcześniejszych wyborów (7 stycznia 2008 roku). Pomimo narastającej niechęci obywateli Saakaszwili po raz drugi w swojej karierze osiągnął zwycięstwo³⁹ (Furier 2020).

W sierpniu 2008 roku wybuchła wojna gruzińsko-rosyjska (nazywana wojną pięciodniową), zakończona przegraną Gruzji. W związku z nieuregulowaną sytuacją wewnętrzną kraju (zamrożenie konfliktu zbrojnego, znaczne utrudnienia lub praktyczny brak możliwości wjazdu do Abchazji i regionu Cchinwali), w przestrzeni publicznej, tj. podczas ulicznych zgromadzeń, na portalach społecznościowych, poprzez oznaczanie aut, popularny stał się społeczny protest mieszkańców kraju pod hasłem „I am from Georgia and 20% of my country is occupied by Russia”, będący głosem sprzeciwu wobec rosyjskiej interwencji.

W następstwie wojny pięciodniowej Saakaszwili podjął w 2009 roku decyzję o wyjściu Gruzji ze Wspólnoty Niepodległych Państw oraz przystąpieniu kraju do Partnerstwa Wschodniego Unii Europejskiej. Działanie to zostało uznane przez społeczność międzynarodową za symbol definitywnego wyjścia Gruzji z rosyjskiej strefy wpływów. Reorientacja kierunków gruzińskiej polityki zagranicznej była bezprecedensowa na skalę całego Kaukazu.

Od wybuchu konfliktu zbrojnego poparcie dla prezydenta Saakaszwilego sukcesywnie spadało. Opozycja otwarcie uznała go za głównego prowodyra wojny. Do zarzutów wysuwanych wobec jego obozu władzy zaliczają się ponadto: autorytarne metody zarządzania państwem (stworzenie państwa policyjnego, wysoka surowość kar za przestępstwa), silne uzależnienie państwa od kredytów i inwestycji zagranicznych, drastyczna liberalizacja prawa pracy oraz bezcelowość wielu projektów inwestycyjnych, np. budowa tzw. miast przyszłości.

Pomimo licznych reform kraj nadal borykał się z problemem wysokiego bezrobocia, niewystarczającym poziomem pomocy socjalnej i zapaścią sektora rolniczego, bardzo ważnego dla znacznej części społeczeństwa. Jedną z decyzji politycznych, dotyczącą obsadzenia wysokich stanowisk rządowych młodymi polityczkami, która z punktu widzenia szeroko pojętego Zachodu, uchodziłaby za objaw pozytywnych przemian świadczących o dojrzałości politycznej kraju, w patriarchalnej Gruzji wywołała niezadowolone społeczeństwo (Matusiak 2012; Falkowski 2016).

³⁹ Podobnie zakończyły się wybory parlamentarne przeprowadzone w maju 2008 roku. Partia rządząca pozostała u władzy.

Okres rządów Gruzińskiego Marzenia (od 2012 do dziś)

Sukcesywny spadek poparcia dla obozu władzy Saakaszwilego, połączony ze skandalem wywołanym ujawnieniem w przeddzień wyborów parlamentarnych przypadków brutalnego traktowania więźniów w owianej złą sławą tbiliskiej placówce penitencjarnej, poprowadziły partię rządzącą ku przegranej. Władzę w parlamencie przejęło ugrupowanie opozycyjne Gruzińskie Marzenie (gruz. *Kartuli Ocneba*). Premierem kraju została jedna z najbogatszych osób w państwie – Bidzina Iwaniszwili⁴⁰. Druga i ostatnia możliwa kadencja Saakaszwilego zakończyła się w 2013 roku, na następcę wybrano przedstawiciela opozycji i byłego ministra edukacji – Giorgiego Margwelaszwilego. Wraz z przegraną Zjednoczonego Ruchu Narodowego w wyborach parlamentarnych, które odbyły się jesienią 2012 roku, zakończył się pierwszy etap transformacji systemowej Gruzji. Zmianę przypieczętował wybór nowego prezydenta (Strachota 2012).

Iwaniszwili pełnił funkcję premiera od października 2012 roku do listopada 2013 roku. Po wygranej Margwelaszwilego zrezygnował ze stanowiska prezesa Rady Ministrów. Do polityki oficjalnie powrócił dopiero w 2018 roku, zostając przewodniczącym partii rządzącej. Eksperci analizujący politykę wewnętrzną Gruzji zauważają, że jego pozorne wycofanie z krajowej sceny politycznej wiązało się z chęcią uniknięcia spadku poparcia po wyhamowaniu reform, rozpoczętych przez poprzedników. W rzeczywistości przez cały okres rządów Gruzińskiego Marzenia ma on istotny wpływ na działania podejmowane przez najwyższe postawione osoby w państwie (Tondera 2015).

Jedną z pierwszych aktywności nowego lidera politycznego było powołanie komisji w sprawie badania nadużyć, do których miało rzekomo dochodzić w czasach rządów Zjednoczonego Ruchu Narodowego. Do przykładów „czystek politycznych” zaliczyć można zamknięcie w więzieniu byłego premiera (porównywane do procesu Julii Tymoszenko na Ukrainie), ministrów obrony i spraw wewnętrznych Gruzji, mera Tbilisi oraz oskarżenie byłego prezydenta o liczne przestępstwa i nadużycia⁴¹. Polityka „rozliczenia win”, pomimo poparcia ze strony społeczeństwa (tradycja odwetu/*vendetty*), spotyka się z niezadowoleniem zachodnich partnerów, którzy tego typu mechanizmy uznają za zagrożenie dla wypracowanych standardów, przejaw realnego pogorszenia stanu demokracji (Matusiak 2014; Radziejowska, Zasztowt 2014).

Z pespektywy transformacji systemowej Gruzji i jej dalszego rozwoju, obecny obóz władzy pomimo licznych różnic programowych, w stosunku do propozycji poprzedników, nadal podtrzymuje prozachodni kierunek polityki zagranicznej kraju. W przeciwieństwie do Zjednoczonego Ruchu Narodowego, który przyszłość pokładał w pogłębianiu relacji ze Stanami Zjednoczonymi, Gruzińskie Marzenie skupia się na integracji w kręgu państw europejskich, czego wyrazem

⁴⁰ W 2020 roku zajął 239 miejsce na liście najbogatszych ludzi świata magazynu „Forbes”. Wartość netto jego majątku w kwietniu 2020 oszacowano na około 4,8 mld USD (Forbes 2021).

⁴¹ Łącznie w opisywanym okresie zarzuty usłyszało ok. 100 urzędników szczebla centralnego i regionalnego.

było podpisanie umowy o pogłębionej i kompleksowej strefie wolnego handlu oraz umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską. Istotnym sukcesem rządu na polu międzynarodowym była liberalizacja wizowa, polegająca na zniesieniu wiz dla obywateli Gruzji podróżujących do strefy Schengen na okres do 90 dni. Celem władz jest ponadto poprawa stosunków z Federacją Rosyjską, przy jednoczesnej próbie pokojowego odzyskania kontroli nad regionami separatystycznymi⁴² (Falkowski 2015; Tondera 2015; Brodowski 2019).

W zakresie polityki wewnętrznej istotnym problemem jest frustrujące obywateli wyhamowanie tempa reform (w odniesieniu do okresu prezydentury Saakaszwilego). Rząd Gruzjińskiego Marzenia zrezygnował z kontynuacji wielu dużych projektów inwestycyjnych, rozpoczętych przez poprzedników. Odbiór społeczny pogarsza też specyfika wprowadzanych zmian, których większość ze względu na typowo legislacyjny charakter często pozostaje niezauważona przez obywateli. Pomimo podejmowania działań skierowanych do najbiedniejszych grup społecznych, np. podwyższenia świadczeń socjalnych, obniżenia cen prądu czy gazu, państwo nadal boryka się z kwestią wysokiego bezrobocia. Pogorszenie nastrojów społecznych może doprowadzić w najbliższych latach do kolejnych przewrotów politycznych, których przebieg przypuszczalnie wpłynie na dodatkowe wydłużenie procesu transformacji systemowej, a co za tym idzie – opóźnienie wejścia Gruzji na nową (poradziecką) ścieżkę rozwoju (Matusiak 2013; Brodowski 2019).

Na uwagę zasługuje ponadto znaczenie Gruzjińskiego Kościoła Prawosławnego oraz wzrost nastrojów nacjonalistyczno-konserwatywnych w czasach rządów Gruzjińskiego Marzenia. Patriarchowie pomimo wyrażania ogólnego poparcia dla idei integracji z UE, często głoszą hasła antyzachodnie, wspominając o rzekomych zagrożeniach przybywających do Gruzji z zagranicy, w szczególności odnoszących się do kwestii kulturowych i światopoglądowych, co w konserwatywnym społeczeństwie Gruzji trafia na podatny grunt. Sytuacja taka wpływa też na odrodzenie się tendencji nacjonalistycznych, które prowadzą do powstania licznych spięć w regionach zamieszkałych przez mniejszości narodowe. Problemem jest ponadto radykalizacja społeczności muzułmańskich (w tym przede wszystkim Kistów zamieszkałych w wąwozie Pankisi na północy Kachetii; Falkowski 2016).

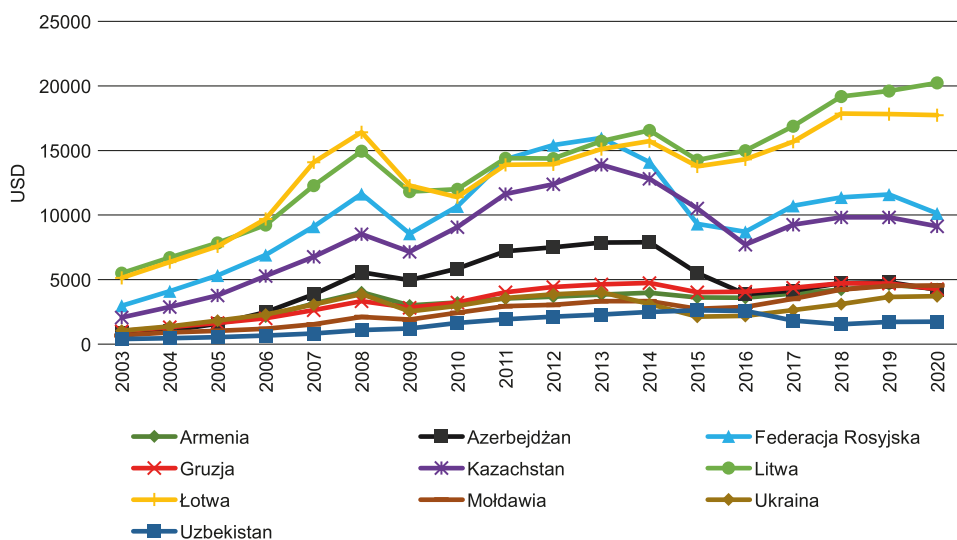
Silne poparcie społeczne dla Cerkwi, przy jednoczesnym prozachodnim kierunku przemian politycznych państwa, może w przyszłości stanowić istotną przeszkodę dla dalszej integracji Gruzji z Zachodem. Wzrost konserwatyizmu w kraju silnie zróżnicowanym wewnątrznie pod względem cech etniczno-kulturowych zagraża ponadto jego integralności i bezpieczeństwu. Problemy te stanowią istotną barierę dla procesów rozwojowych Gruzji.

---

⁴² Biorąc pod uwagę rozwiązania prawne, wprowadzane przez Federację Rosyjską w stosunku do Abchazji i regionu Cchinwali, na dziś odzyskanie okupowanego terytorium Gruzji wydaje się niemożliwe.

4.3. Efekty dotychczasowych przemian systemowych w Gruzji na tle innych państw poradzieckich

Porównując dane dotyczące produktu krajowego brutto *per capita* w wybranych państwach, podlegających procesowi transformacji systemowej, można zauważyć, że w ostatnich latach najwyższymi wartościami wskaźnika charakteryzowały się Litwa i Łotwa. Państwa te uchodzą za liderów w zakresie tempa wprowadzania zmian strukturalnych. O ich sukcesie transformacyjnym świadczy fakt, że oba od wielu lat są członkami Unii Europejskiej. Państwami tzw. dawnego bloku wschodniego, które wykazują wysoki wzrost gospodarczy, są też Federacja Rosyjska oraz Kazachstan (ryc. 8). Osiągnięcia gospodarcze obu tych państw wynikają przede wszystkim z eksploatacji występujących na ich obszarze licznych bogactw naturalnych.

Ryc. 8. Produkt krajowy brutto *per capita* w wybranych krajach podlegających transformacji w latach 2003–2020 (USD)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego.

Wartości PKB *per capita* w republikach Kaukazu Południowego są zdecydowanie niższe niż w przypadku transformacyjnych liderów, tj. Estonii, Litwy i Łotwy⁴³. Różnica ta nie uwidacznia się w tempie przyrostu wskaźnika w latach 2003–2020. W opisywanym okresie wartość PKB Gruzji *per capita* wzrosła ponadczterokrotnie, a Litwy ponadtrzykrotnie. Należy jednak pamiętać, że kraje bałtyckie przekształcały swoje systemy w ramach tzw. terapii szokowej, którą rozpoczęły krótko po odzyskaniu niepodległości (jeszcze w latach 90. XX wieku). Gruzja rozpoczęła swoją transformację z ponaddziesięcioletnim opóźnieniem, w 2003 roku. Niższe tempo wzrostu przy jednoczesnej wysokiej wartości

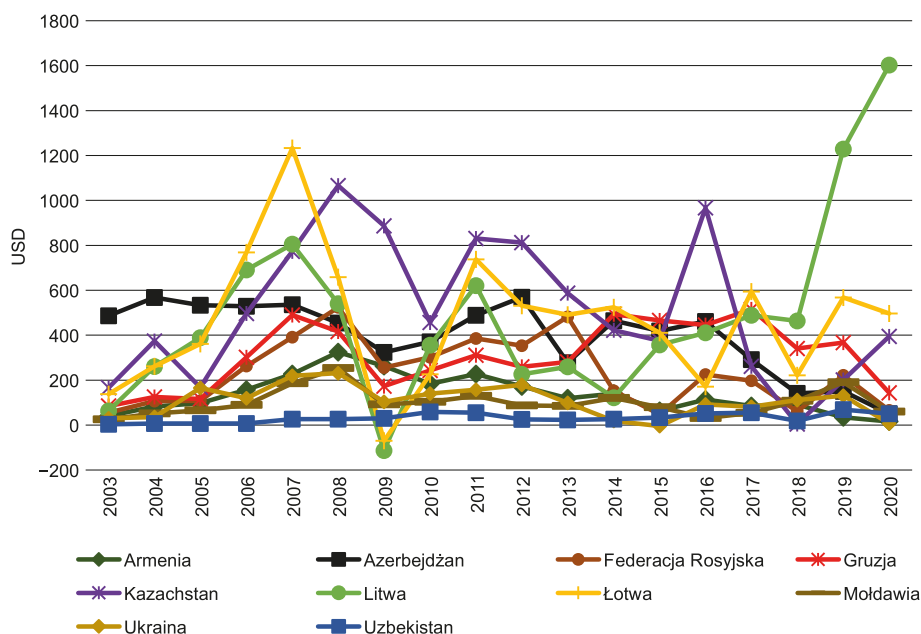
⁴³ W 2020 roku wartość PKB *per capita* Gruzji stanowiła około 21% wartości PKB *per capita* Litwy.

wskaźnika w przypadku Litwy wskazuje, że państwo to już dawno wyszło z kryzysu i uzyskało swoją stabilność gospodarczą (Korganashvili i in. 2017).

Najwyższa wartość parytetu siły nabywczej w regionie południowokaukaskim występuje od lat w Azerbejdżanie, co wiązać należy ze zorientowaniem jego gospodarki na wysokodochodową działalność wydobywczą złóż ropy naftowej. Krajem o najbardziej zbliżonej do Gruzji (4256,7 USD) wartości PKB *per capita* jest Armenia (4266,0 USD).

Najniższym poziomem wzrostu gospodarczego w 2020 roku charakteryzował się: Uzbekistan. Wartość jego produktu krajowego brutto *per capita* (1750,7 USD) stanowiła zaledwie 41% wartości, którą odnotowano w tym samym roku kalendarzowym w Gruzji.

Istotną rolę w procesie wzrostu gospodarczego obszaru postradzieckiego pełnią bezpośrednio inwestycje zagraniczne (BIZ). W 2003 roku wartość wkładu partnerów zagranicznych w gospodarkę Gruzji (przepływy netto) wyniosła zaledwie 334,9 mln USD. Niski, w porównaniu z okresem późniejszym, stopień zaangażowania obcego kapitału wiązał się z wysokim ryzykiem inwestycyjnym, niestabilnością sytuacji politycznej i gospodarczej kraju w okresie prezydentury Eduarda Szewardnadze. Zaledwie rok później, po przejęciu władzy w państwie przez obóz opozycyjny, wartość wskaźnika wzrosła prawie o połowę (w porównaniu do roku poprzedniego). Między latami 2003–2020 łączna wartość środków inwestowanych przez firmy zagraniczne w gospodarkę Gruzji wyniosła ponad

Ryc. 9. Bezpośrednie inwestycje zagraniczne *per capita* w wybranych krajach podlegających transformacji w latach 2003–2020 (wartości w wpływów netto, w USD)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego.

21 mld USD. Opisywany skok wiązać należy przede wszystkim z postępującym procesem transformacji systemowej oraz polityką „otwartych drzwi”, opartą na szeregu zachęt inwestycyjnych, którą od wielu lat realizują gruzińskie władze.

Porównując dane dotyczące BIZ *per capita* w wybranej grupie państw, można zauważyć, że pomimo imponującego tempa wzrostu środków finansowych, zainwestowanych przez partnerów zagranicznych w gruzińską gospodarkę, w okresie 1997–2019, kraj ten nie stał się liderem w zakresie przyciągania tego typu inwestycji (ryc. 9).

Przez wiele lat (2008–2013) państwem charakteryzującym się najwyższą wartością BIZ był Kazachstan. Kraj ten, uchodzący za jedno z najszybciej rozwijających się państw Azji Środkowej, w istotny sposób rozbudował system zachęt inwestycyjnych, skierowanych do partnerów zagranicznych. Na jego obszarze znajduje się aktualnie 13 specjalnych stref ekonomicznych, zróżnicowanych pod względem specjalizacji sektorowej (Kazakh Invest National Company 2022).

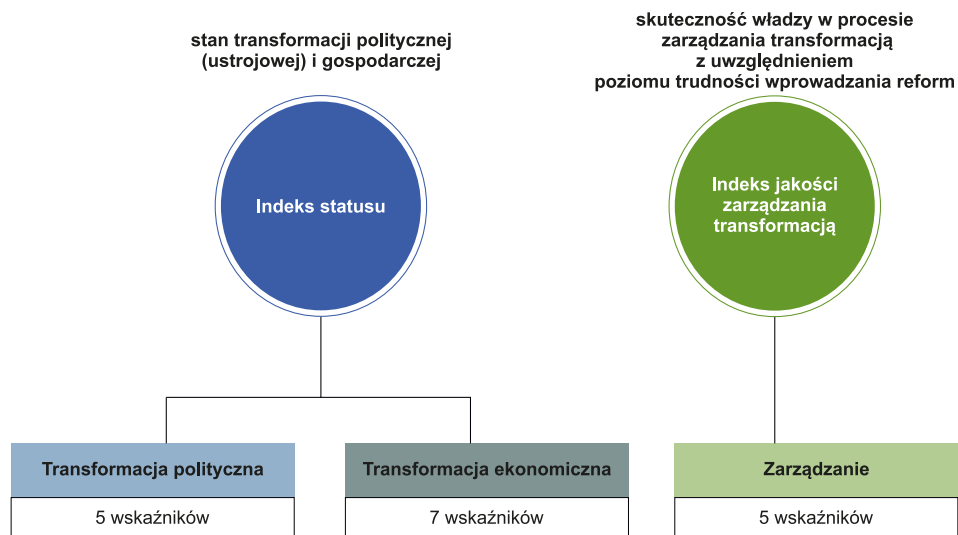
W 2020 roku państwami o najwyższej wartości napływów środków w ramach BIZ w przeliczeniu na jednego mieszkańca były Litwa (1602,4 USD *per capita*) i Łotwa (496,8 USD *per capita*). Najmniejszą zdolnością przyciągania kapitału zagranicznego charakteryzowały się Ukraina (6,9 USD *per capita*) oraz Uzbekistan (50,6 USD *per capita*). Gruzja (143,4 USD *per capita*) pod tym względem znalazła się w pierwszej czwórce krajów przyciągających kapitał zagraniczny. Prześcignęła tym samym Federację Rosyjską, która zajęła w powyższej klasyfikacji 5. miejsce. W latach 2013–2020 Gruzja była liderem w regionie Kaukazu pod względem wielkości pozyskanego kapitału obcego.

Jednym z najpopularniejszych mierników określających poziom zaawansowania przemian politycznych i gospodarczych państw rozwijających się lub podlegających transformacji jest indeks transformacji Fundacji Bertelsmanna (BTI). Wskaźnik ten, obejmujący 137 państw, zawiera trzy składowe (subindeksy), odnoszące się do różnych wymiarów przemian, tj.: transformacji politycznej (*Political Transformation*), transformacji gospodarczej (*Economic Transformation*) oraz jakości zarządzania transformacją (*The Governance Index*). Składowe dotyczące transformacji politycznej i gospodarczej są ponadto przedstawiane w formie zagregowanej, w ramach tzw. indeksu statusu (*The Status Index*; ryc. 10).

Wartość składowej BTI, dotyczącej stanu transformacji politycznej Gruzji w 2020 roku, wyniosła 6,6⁴⁴, co oznacza, że zalicza się ona do państw, w których demokracja jest wadliwa. Najniżej ocenionym kryterium był poziom polityczno-społecznej integracji, co wiązać należy z wysokim stopniem hermetyczności gruzińskiego społeczeństwa. Dominacja w populacji Gruzji tzw. „wiążącego” (ang. *bonding*) typu kapitału społecznego może determinować powstanie negatywnych zjawisk, np. wykluczenia społecznego (ryc. 11).

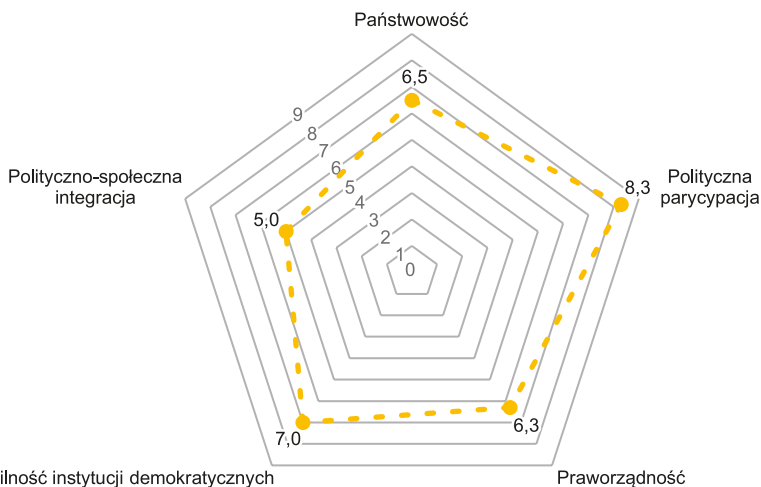
Za kraj, w którym proces transformacji politycznej jest najbardziej zaawansowany, uznano Estonię (9,8). Najniżej z grupy państw poradzieckich oceniono Turkmenistan, który na 137 państw objętych badaniem zajął 128 miejsce.

⁴⁴ Wartość indeksu oraz jego składowych osiąga wartości w przedziale 0–10. Średnia dla regionu postradzieckiego wyniosła 5,7.

Ryc. 10. Składowe indeksu transformacji Fundacji Bertelsmanna (Bertelsmann Transformation Index)

Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://bti-project.org/en/methodology.html>.

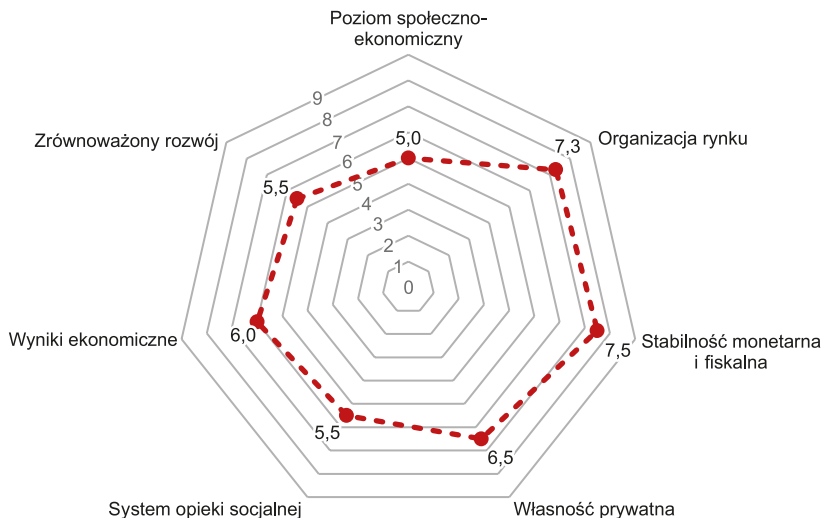
Ryc. 11. Ocena kryteriów transformacji politycznej Gruzji w 2020 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Bertelsmann Transformation Atlas* (2020).

Wartość subindeksu odnoszącego się do stanu transformacji gospodarczej Gruzji w 2020 roku wyniosła 6,18⁴⁵. Na powyższą ocenę wpłynęły niskie wartości

⁴⁵ Wartość subindeksu wskazuje, że proces transformacji gospodarczej Gruzji jest ograniczony (ang. *limited*). Dane z lat wcześniejszych obrazują, że w latach pierwszej kadencji prezydentury Michaela Saakaszwiliego (2006) wartość wskaźnika odnoszącego się do transformacji gospodarczej wyniosła 5,4. W ciągu ostatnich 14 lat można zauważyć istotny progres w zakresie działań podjętych przez władze w ramach restrukturyzacji gospodarczej państwa.

przypisane kryteriom: „poziom społeczno-ekonomiczny” (5.0), „system opieki społecznej” (5.5) oraz „zrównoważony rozwój” (5.5; ryc. 12).

Ryc. 12. Ocena kryteriów transformacji gospodarczej Gruzji w 2020 roku
Źródło: opracowanie własne na podstawie Bertelsmann Transformation Atlas (2020).

Niższe wartości przypisane wymienionym kryteriom wiązać należy z:

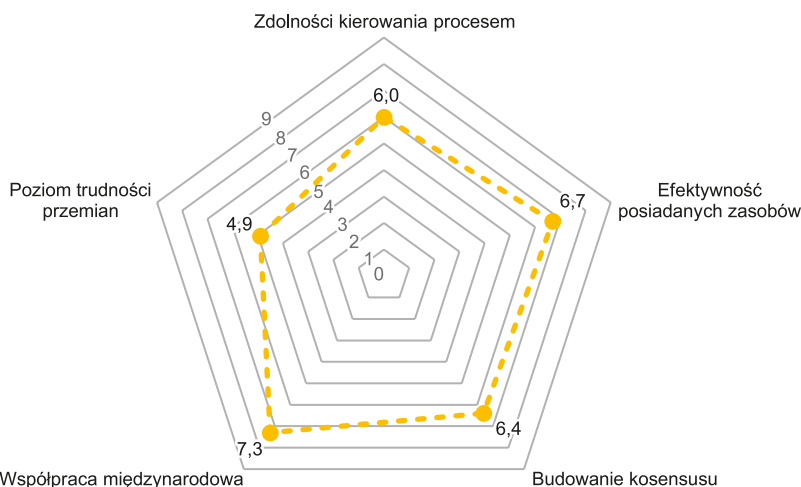
- identyfikacją licznych barier społeczno-ekonomicznych (m.in. sztywnych podziałów i obszarów wykluczeń, ograniczeń w dostępie do wiedzy, nierówności w poziomie płac);
- stanowczym odejściem od koncepcji państwa opiekuńczego na rzecz tzw. neoliberalnego podejścia do opieki socjalnej i medycznej, które przez niedoinwestowanie systemu zdrowotnego wpływa na pogorszenie jakości życia mieszkańców kraju;
- brakiem zrównoważonego podejścia do procesów rozwojowych, tj. nieodpowiednim zarządzaniem posiadanymi zasobami naturalnymi, spowodowanym krótkowzrocznością władz, zorientowanych na wzrost gospodarczy, np. przez przyciąganie inwestycji bez uwzględnienia możliwych zagrożeń środowiskowych (BTI Country Report... 2020).

Jednym z najlepiej ocenionych przez Fundację Bertelsmanna kryteriów, analizowanych w ramach subindeksu „transformacja ekonomiczna” była „stabilność monetarna i fiskalna” (7,5). Powyższa ocena wynikała z sukcesów gruzińskiej gospodarki w zakresie:

- utrzymania corocznego realnego wzrostu PKB na poziomie 4,9–5%;
- spadku inflacji cen artykułów konsumpcyjnych z około 6% w 2017 roku do poniżej 3% w 2018 roku;
- zmniejszenia deficytu fiskalnego w latach 2017–2018 (BTI Country Report... 2020).

Analizując umiejscowienie Gruzji na ścieżce reform gospodarczych, można założyć, że w klasyfikacji odnoszącej się do 15 republik poradzieckich zajmuje ona szóstą pozycję, co oznacza, że charakteryzuje się średnim stopniem zaawansowania przeprowadzonych dotychczas przemian. Z jednej strony wartość wskaźnika nie jest najniższa, jak w przypadku Turkmenistanu (2,7) czy Tadżykistanu (3,7), z drugiej Gruzji nadal daleko do wysokiego poziomu transformacji gospodarczej, który uzyskały republiki bałtyckie: Estonia (9,3), Litwa (9,1) i Łotwa (8,6)⁴⁶.

W 2020 roku wskaźnik *Governance Index*, odnoszący się do jakości politycznego zarządzania procesami transformacji, osiągnął w przypadku Gruzji wartość 5,9 (w Armenii 5,3, w Azerbejdżanie 4,0, a w Federacji Rosyjskiej zaledwie 3,5). Zestawiając powyższe dane, można więc uznać, że pomimo licznych dysfunkcji Gruzja w porównaniu do swoich sąsiadów najlepiej zarządza procesem przemian systemowych (ryc. 13).

Ryc. 13. Ocena kryteriów dotyczących zarządzania procesami transformacji w Gruzji w 2020 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Bertelsmann Transformation Atlas* (2020).

Najgorzej ocenionym w Gruzji kryterium, analizowanym w ramach powyższego indeksu, był poziom trudności powstających w procesie transformacji (*level of difficulty*). W 2020 roku jego wartość dla Gruzji wyniosła 4,9, co należy za stosunkowo wysoki poziom, biorąc pod uwagę wyniki uzyskane przez transformacyjnych liderów⁴⁷.

Powodem opisywanego stanu rzeczy są, zdaniem ekspertów Fundacji Bertelsmanna, ograniczenia strukturalne gruzińskiego systemu, polegające w dużej mierze na opieraniu decyzji aktorów politycznych na powiązaniach nieformalnych.

⁴⁶ Dla porównania pod względem poziomu transformacji gospodarczej Polska również charakteryzuje się niższą od republik bałtyckich wartością opisywanego wskaźnika (8,4).

⁴⁷ Dla przykładu wartość powyższego kryterium dla Estonii w opisywanym roku oceniono na 1,7.

Najlepiej ocenionym kryterium była współpraca międzynarodowa, co wiązać należy z silnym ukierunkowaniem władz Gruzji na integrację z UE oraz NATO. Kraj od pierwszej połowy lat 90. XX wieku korzysta również z pomocy finansowej oferowanej przez organizacje międzynarodowe (Unię Europejską, Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Bank Światowy) i państwa (np. Amerykańską Agencję ds. Rozwoju Międzynarodowego). Pozytywnie oceniono też dobre (tj. niegroźące wybuchem konfliktu) relacje z południowymi sąsiadami: Armenią, Azerbejdżanem i Turcją (*BTI Country Report... 2020*).

Rezygnacja z gospodarki centralnie planowanej na rzecz systemu wolnorynkowego, oprócz licznych pozytywnych efektów, wpłynęła na powstanie szeregu kosztów społecznych, do których zaliczyć można: (1) bezrobocie, (2) polaryzację dochodów, (3) pauperyzację społeczeństwa, (4) załamanie systemu pomocy społecznej oraz (5) wzrost patologii (Sadowski 1996). Wystąpienie wymienionych zjawisk (dodatkowo pogłębiających się w okresie opóźnionego procesu transformacji), może wpłynąć na powstanie mechanizmu społecznego odrzucenia, proponowanych przez rząd rozwiązań. Konieczne jest więc, aby w ramach analizy stopnia zaawansowania transformacji państw, oprócz rozważań na temat politycznego czy gospodarczego wymiaru przemian odnieść się również do kwestii przekształceń społecznych.

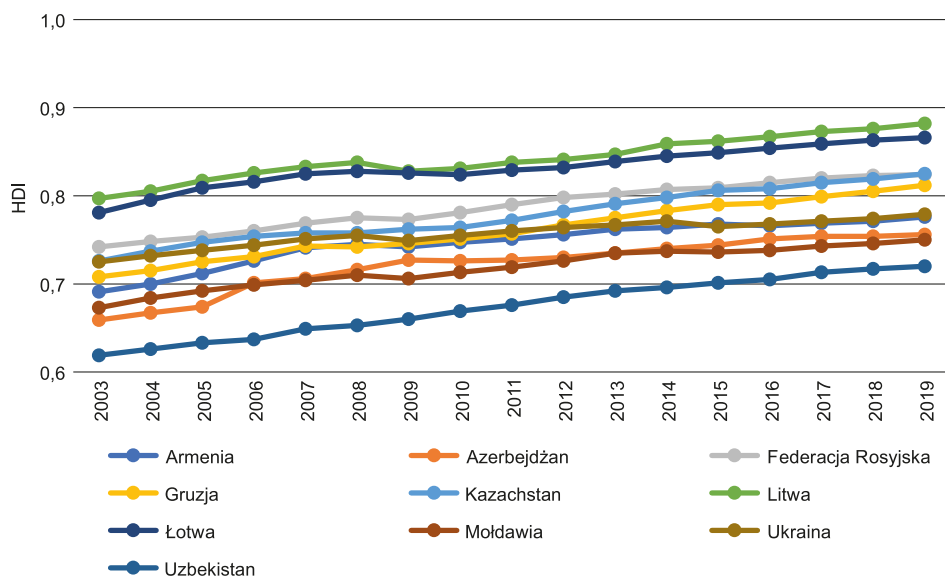
Wskaźnik rozwoju społecznego (*Human Development Index – HDI*) jest miarą opartą na wybranych wskaźnikach ilościowych odnoszących się do trzech głównych kategorii: „długie i zdrowe życie” (*long and healthy life*), „wiedza” (*knowledge*) i „dostatni standard życia” (*decent standard of living*). Wskaźnik ten nie jest miernikiem odnoszącym się do stopnia transformacji sensu stricto, aczkolwiek jego analiza w kontekście dłuższego okresu pozwala na zauważenie kierunku i tempa przemian, które zachodzą w wybranych państwach podlegających procesom transformacji systemowej.

Rozkład wartości wskaźnika HDI dla lat 2003–2019 wskazuje, że wszystkie ujęte w zestawieniu państwa doświadczają sukcesywnego rozwoju społecznego. Państwami charakteryzującymi się najwyższą wartością wskaźnika są: Litwa oraz Łotwa⁴⁸. Krajem o najniższym poziomie rozwoju społecznego od lat pozostaje Uzbekistan (ryc. 14).

W 2019 roku wartość wskaźnika HDI dla Gruzji wyniosła 0,8, co oznacza, że kraj charakteryzuje się przeciętnym poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego w odniesieniu do państw ujętych w zestawieniu. Tempo wzrostu wskaźnika obrazuje jednak, że w ciągu 16 lat przekształceń przeprowadzanych w ramach transformacji systemowej sytuacja mieszkańców Gruzji poprawiła się.

Kluczową kwestią w analizie stopnia zaawansowania transformacji systemowej jest zwrócenie uwagi na społeczny odbiór zachodzących przemian. Interesujących informacji w tym zakresie dostarczają wyniki badania *Life in Transition*, przeprowadzonego przez Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju na przełomie lat 2015 i 2016. Badanie gospodarstw domowych i opinii przeprowadzono metodą wywiadu przy udziale respondentów pochodzących z 34 państw: 29 krajów w okresie

⁴⁸ Wysoka wartość wskaźnika jest potwierdzeniem ich sukcesu transformacyjnego.

Ryc. 14. Wskaźnik rozwoju społecznego (Human Development Index) wybranych państw podlegających procesowi transformacji w latach 2003–2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Programu Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju.

przejściowym (ang. *transition countries*) z Europy i Azji Środkowej (w tym Mongolii) oraz z Turcji, Cypru, Grecji, a także (w ramach porównania) z Niemiec i Włoch. Jego celem było wykazanie, jaka jest społeczna percepcja wybranych zjawisk i procesów, zachodzących w poszczególnych krajach (pytania obejmowały tematy polityczne, społeczne oraz gospodarcze)⁴⁹. W każdym z objętych badaniem państw wywiadu udzieliło 1500 respondentów. Jego wyniki prezentują odsetek osób zgadzających się z konkretnym stwierdzeniem, opinią lub postawą.

W odniesieniu do **osobistej sytuacji finansowej** zaledwie 19% gruzińskich respondentów uznało, że jest z niej zadowolonych. Dla porównania średnia dla wszystkich państw podlegających procesom transformacji była znacznie wyższa (wynosiła 31%). W przypadku Estonii, uważanej za transformacyjnego lidera, aż 44% osób udzielających wywiadu uznało swoją sytuację materialną za dobrą. Wynik Gruzji był zbliżony do wyników państw Europy Wschodniej i Kaukazu, w przypadku których średnio 17% respondentów uznało, że jest zadowolonych ze swojej sytuacji finansowej.

Na niską ocenę sytuacji finansowej w przypadku mieszkańców Gruzji wpływały przede wszystkim utrzymujące się wysokie bezrobocie (w 2016 roku wynosiło 21,7%) oraz niski poziom systemu opieki socjalnej i medycznej.

Biorąc po uwagę **sytuację polityczną** w kraju, mniej niż 1/4 badanych (21%) w Gruzji stwierdziła, że poprawiła się ona w ciągu kilku ostatnich lat

⁴⁹ Jeden z modułów kwestionariusza zawierał pytania dotyczące postaw i wartości. W pytaniach poruszano również kwestie statusu społeczno-ekonomicznego respondenta.

poprzedzających badanie (była lepsza niż 4 lata wcześniej). W przypadku pozostałych 29 państw będących w okresie przejściowym udział osób przekonanych o poprawie sytuacji politycznej był nieznacznie wyższy i wyniósł 28%.

Niepokojące są zmiany postaw mieszkańców Gruzji wobec demokracji. W 2010 roku 71% gruzińskich respondentów uznało, że jest ona „lepsza od jakiegokolwiek innego systemu politycznego”. 6 lat później stanowisko to wykazywało zaledwie 53% udzielających wywiadu. Powyższemu spadkowi towarzyszył wzrost zubożenia respondentów. Aż 36% badanych odpowiedziało, że nie ma dla nich znaczenia, jaki system polityczny funkcjonuje w Gruzji. Uzyskany wynik jest zbliżony do pozostałych państw podlegających procesowi transformacji (średnia dla grupy wyniosła 51%, dla sąsiednich Armenii i Azerbejdżanu kolejno 66% i 28%). W przypadku Armenii i Azerbejdżanu odnotowano, podobnie jak w Gruzji, istotny spadek poparcia demokracji. W przypadku drugiego z wymienionych sąsiadów odsetek badanych jednoznacznie opowiadających się za tym typem ustroju państwa spadł w ciągu 6 lat aż o 32%.

Zmiany w ocenie zarówno sytuacji politycznej, jak postaw obywateli Gruzji wobec demokracji stanowią pokłosie przejęcia władzy w państwie przez partię Gruzjińskie Marzenie. Wynik badania pokazuje, że pomimo zmiany rządu, w której wielu obywateli upatrywało szansę na wyjście z kryzysu, sytuacja w ciągu pierwszych lat rządów nowego ugrupowania zdaniem Gruzynów nie poprawiła się znacząco.

Zmniejszenie poparcia dotyczyło też gospodarki rynkowej. W 2010 roku preferowało ją około 42% respondentów. Do 2016 roku ich udział zmalał do 35%⁵⁰. Przywiązanie respondentów gruzińskich do wolnego rynku jest zdecydowanie mniejsze niż w przypadku respondentów pochodzących z krajów Europy Zachodniej, w których ponad 60% udzielających wywiadu wykazało przywiązanie do gospodarki rynkowej⁵¹.

Powyższe dane potwierdzają, że wysokie koszty społeczne powstałe w wyniku przedłużenia procesu transformacji systemowej doprowadziły do wytworzenia na obszarze Gruzji mechanizmu społecznego odrzucenia proponowanych reform. Pomimo licznych pozytywnych przemian strukturalnych kraj wymaga podjęcia dalszych działań, które w bezpośredni sposób będą służyły poprawie jakości życia jego obywateli (np. w zakresie modernizacji systemu pomocy socjalnej oraz bezpłatnej opieki medycznej). Niepodjęcie działań, które zniwelują negatywne skutki przedłużającej się transformacji, mogą w kolejnych latach doprowadzić do pogłębienia niezadowolenia mieszkańców, rozczarowanych dotychczasowymi poczynaniami władzy, wzrostu radykalizmu i postaw antyzachodnich, a nawet kryzysu gruzińskiej demokracji.

⁵⁰ Tak jak w przypadku postaw wobec demokracji, wraz ze spadkiem liczby odpowiedzi popierających wolny rynek wzrastała liczba osób, które odpowiedziały, że rodzaj systemu gospodarczego, w ramach którego funkcjonuje państwo, nie ma dla nich znaczenia.

⁵¹ Średnia dla wszystkich państw podlegających transformacji systemowej wyniosła 37%, a dla sąsiadujących Armenii i Azerbejdżanu kolejno 36% i 16%.

5. Uwarunkowania rozwoju Gruzji i jej regionów w okresie transformacji systemowej

Przez **uwarunkowania rozwoju** w niniejszej pracy rozumie się składniki i własności państwa oraz jego regionów, które wpływają na kierunek i tempo procesów rozwojowych, zachodzących w kraju i jego regionach, mają charakter zastany i są słabo sterowalne w krótkich okresach (Chojnicki, Czyż 2004). Stanowią pozycję wyjściową jednostki w procesie transformacji systemowej, którą należy utożsamiać z mechanizmem wejścia państwa (i jego regionów) na nową poradziecką ścieżkę rozwoju. Ponadto służą zrozumieniu samego procesu, bez którego niemożliwe jest prowadzenie właściwej polityki, tj. sterowanie rozwojem społeczno-gospodarczym (Chojnicki 1998).

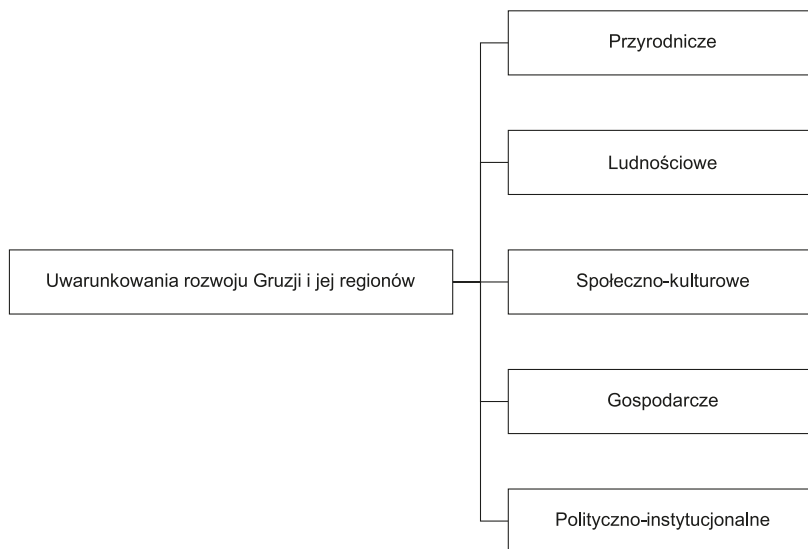
Niewłaściwe (ubogie) rozpoznanie lub wręcz pomijanie uwarunkowań rozwojowych może przyczynić się do porażki projektu zmiany systemowej całego państwa. Dlatego też, badając rozwój kraju i regionów podlegających procesom transformacji, konieczne jest dokonanie identyfikacji kluczowych uwarunkowań. Specyficzne składniki i własności należy rozpatrywać w ujęciu całościowym (krajowym), z uwzględnieniem wyróżniających się cech regionalnych (Bagdziński, Maik 1995).

Na procesy rozwojowe zachodzące na terytorium Gruzji wpływa szereg uwarunkowań, których występowanie w znacznym stopniu związane jest z jej lokalizacją geograficzną i geopolityczną. Strategiczne, graniczne położenie w regionie Kaukazu, ukształtowanie terenu, zasoby naturalne czy klimat uznać więc można za bazową własność jednostki, która determinuje powstanie kolejnych uwarunkowań.

Na obecny stan gospodarki kraju oraz sytuację materialną jego mieszkańców istotny wpływ ma opóźniony proces transformacji systemowej, rozpoczęty po ustaniu tzw. *critical conjuncture*. Z kolei silne zróżnicowanie gruzińskiego społeczeństwa, objawiające się w regionalizmach i mnogości kultur, wiązać należy m.in. z ukształtowaniem powierzchni państwa, w tym z górzystością terenu, która w istotny sposób odpowiada za utrzymującą się do dziś hermetyczność poszczególnych grup etnicznych, regionalizmy, a nawet dominujący typ kapitału społecznego. Przyroda również wpływa na lokalizację rolnictwa, przemysłu, jednostek osadniczych, co w dłuższej perspektywie czasowej prowadzi do powstania dysproporcji w poziomie rozwoju i konkurencyjności poszczególnych jednostek regionalnych. Jak obrazują powyższe przykłady, uwarunkowania rozwoju gruzińskich regionów należy rozpatrywać jako sieć powiązań, swoiste naczynia połączone (Mądry, Kaczmarek-Khubnaia 2017).

Zidentyfikowane w pracy uwarunkowania podzielono na pięć kategorii tematycznych: przyrodnicze, ludnościowe, społeczno-kulturowe, gospodarcze

i polityczno-instytucjonalne (ryc. 15). Ich opis odnosi się głównie do lat 2003–2020, tj. od wejścia Gruzji na nową (poradziecką) ścieżkę rozwoju. Ponieważ uwarunkowania mają charakter zastany, co oznacza, że większość ma swoją genezę w okresie poprzedzającym gruzińską transformację systemową, w miejscach wymagających szerszego kontekstu historycznego uwzględniono wydarzenia wcześniejsze.

Ryc. 15. Uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego Gruzji i jej regionów
Źródło: opracowanie własne.

5.1. Uwarunkowania przyrodnicze

Stan środowiska oraz zasoby naturalne stanowią jedne z głównych uwarunkowań procesów rozwojowych. Wysoki potencjał przyrodniczy, wynikający z unikalności ekosystemu, bogactwa zasobów naturalnych, odpowiednich warunków klimatycznych i glebowych oraz braku istotnych źródeł zanieczyszczeń aktywizuje rozwój. W przeciwieństwie do powyższego zła kondycja środowiska, związana z wysokim stopniem jego degradacji (w tym wysoką emisją zanieczyszczeń), niedoborem zasobów naturalnych, surowym klimatem, brakiem żyznych gleb w istotny sposób ogranicza lub wręcz hamuje proces rozwoju (Chojnicki, Czyż 2004; Chądzyński 2007).

Opis uwarunkowań przyrodniczych podzielono na cztery sekcje: 1) położenie i ukształtowanie powierzchni; 2) zasoby naturalne; 3) warunki klimatyczne i glebowe oraz 4) główne problemy środowiskowe.

Położenie i ukształtowanie powierzchni

Terytorium Gruzji zajmuje 69,7 tys. km². Rozpiętość granic kraju w wymiarze północ-południe wynosi 600 km. Jego największymi, pod względem powierzchni, regionami są: położona na wschodzie Kachetia, zajmująca około 17,5% obszaru państwa, oraz usytuowana na zachodzie, Megrelia-Górna Swanetia, której terytorium zajmuje 10,8% powierzchni Gruzji. Jednostką najmniejszą jest stolica kraju – Tbilisi, która ze względu na swoje znaczenie polityczno-gospodarcze i administracyjne oraz wielkość populacji wyłączona została przez Narodowy Urząd Statystyczny Gruzji (Geostat) jako jeden z dwunastu regionów statystycznych kraju (Dawitaj 1967; Bondyrev i in. 2015).

Większość granic państwa ma charakter naturalny, są to liczne pasma gór oraz Morze Czarne (ryc. 16). Od strony północnej terytorium Gruzji ogranicza tzw. Wielki Kaukaz, w skład którego wchodzi m.in. pasma Gór Egryjskich, Swanekich, Raczyńskich, Kartlijskich, Kachetyjskich. Granicę południową stanowi tzw. Mały Kaukaz, na obszarze którego położone są m.in. pasma Gór Meschekich, Trialeckich, Dżawacheckich. Na szczególną uwagę zasługuje położenie Gór Lichskich (Suramskich). Ich zbliżony do południkowego przebieg powoduje, że w sposób naturalny dzielą one obszar państwa na wschód i zachód⁵². Grzbiety tego pasma są położone prostopadle do kierunku napływu wilgotnych mas powietrza z nad Morza Czarnego, przez co stanowią naturalną granicę stref klimatyczno-roślinnych Gruzji⁵³. Strategiczne położenie Gór Suramskich spowodowało, że w przeszłości u ich podnóży zlokalizowana była jedna z najważniejszych gruzińskich twierdz militarnych. Najwyższym szczytem jest umiejscowiona w Swanetii Szchara (5201 m n.p.m.). Najniższej usytuowanym miejscem jest depresja pomiędzy położonymi nad Morzem Czarnym miastem Poti oraz portem Kulewi (do 2,3 m p.p.m.; Dawitaj 1967; Bondyrev i in. 2015; Tielidze 2018).

Ponad 55% terytorium kraju zlokalizowane jest na wysokości powyżej 1000 m n.p.m. Znaczna część obszarów wysokogórskich, w szczególności w paśmie Wielkiego Kaukazu, pozostaje praktycznie niezamieszкана (tereny na wysokości 1800–2400 m n.p.m. zamieszkuje poniżej 1% populacji; Bondyrev i in. 2015).

Wysoki stopień górzystości spowodował, że już od czasów starożytnych istotną rolę w procesie rozwoju rolnictwa oraz lokalizacji miast i osad na ziemiach gruzińskich pełniły niziny oraz kotliny⁵⁴. Do najważniejszych, z punktu widzenia działalności antropogenicznej, jednostek fizycznogeograficznych kraju zaliczają się: Nizina Kolchidzka, obejmująca obszar Megrelii, zachodnio-środkowej Gurii oraz zachód Imeretii, Równina Dolnokartlijska oraz Kotlina Tbiliska i Kotlina Kachetyjska (Alazani). Na terytorium kraju zlokalizowane są ponadto płaskowyże: Dżawachecki, Jorski i Imerecki oraz Step Szyracki. Do najdłuższych rzek Gruzji zalicza się: Alazani (362 km), Rioni (327 km), Kura (gruz. Mtkwari)

⁵² Przebieg pasm Wielkiego i Małego Kaukazu ma charakter równoleżnikowy.

⁵³ Stanowią też jeden z najważniejszych działów wodnych kraju, rozgraniczających zlewiska Mórz Czarnego i Kaspijskiego.

⁵⁴ Aktualnie około 89% populacji państwa zamieszkuje terytoria nizinne położone od 0 do 800 m n.p.m.

(326 km), Jori (320 km) oraz Enguri (213 km)⁵⁵. Największymi jeziorami są: położone w paśmie Małego Kaukazu Parawani (37,5 km²) oraz umiejscowione na Płaskowyżu Dżawacheckim Karcachi (Chozapini)⁵⁶ (26,3 km²; Dawitaj 1967; Tielidze 2018; *Statistical Yearbook...* 2020).

W ujęciu geomorfologicznym obszar Gruzji dzieli się na trzy podstawowe strefy: 1) Średnich i Wysokich Gór Wielkiego Kaukazu; 2) Międzygórsko-Nizinną oraz 3) Górską Południowej Gruzji. Większość jednostek regionalnych umiejscowiona jest na pograniczu dwóch z wymienionych stref, co biorąc pod uwagę ich niewielką powierzchnię (największa ma ok. 11 tys. km²), świadczy o silnym zróżnicowaniu rzeźby terenu (Bondyrev i in. 2015; Tielidze 2018).

Przykładem takiego regionu jest Megrelia-Górna Swanetia na zachodzie kraju. Część megrelska w większości zlokalizowana jest na terenach nadmorskiej Niziny Kolchidzkiej, z kolei część swańska – w paśmie Wielkiego Kaukazu.

Górzystość terytorium Gruzji można rozpatrywać dwojako. Z jednej strony jej krajobraz stanowi potencjał turystyczny. Z drugiej, znaczna część obszarów wysokogórskich boryka się z niskim stopniem zaludnienia, złą dostępnością transportową oraz słabo rozwiniętą infrastrukturą techniczną. Sytuację tą warunkuje przyroda. Specyfika topografii wiąże się z peryferyzacją opisywanych terenów, a nawet ich izolacją od reszty kraju. Problemem jest też surowość klimatu górskiego, będąca istotnym utrudnieniem egzystencji, szczególnie osób starszych, które stanowią duży odsetek tzw. całorocznych mieszkańców najwyższych położonych obszarów Gruzji⁵⁷. Przewaga wysokich gór w krajobrazie wielu regionów administracyjnych (np. w Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii czy Mcchecie-Mtianetii) utrudnia ponadto prowadzenie biznesu, szczególnie w bardzo ważnym dla kraju rolnictwie (Dawitaj 1967; *Regional Development Programme...* 2017).

Zasoby naturalne

Na obszarze kraju znajdują się liczne złoża bogactw naturalnych, ważne z punktu widzenia przemysłu wydobywczego. W przypadku zapóźnionej gospodarczo Gruzji sektor ten nadal pełni istotną rolę, a jego rozwój rozpatrywać należy jako alternatywę dla niskodochodowego rolnictwa, które do dziś stanowi podstawowe źródło utrzymania wielu mieszkańców. Co ważne, z punktu widzenia możliwości rozwojowych kraju część zasobów naturalnych Gruzji zlokalizowana jest w regionach separatystycznych (Cchinwali i Abchazji), co biorąc pod uwagę aktualną sytuację polityczną, uniemożliwia stronie gruzińskiej ich wydobycie. Fakt ten stanowi barierę rozwoju społeczno-gospodarczego przede wszystkim Kartlii

⁵⁵ Podane wartości dotyczą długości rzek w granicach Gruzji.

⁵⁶ W granicach Gruzji położone jest ponad 50% powierzchni tego jeziora. Pozostała część znajduje się na terytorium Turcji.

⁵⁷ W regionach historycznej Swanetii, Raczy oraz Leczchumi znaczna część wsi pozostaje wyludniona w okresie jesienno-zimowym. Domy w wysokich górach często wykorzystywane są jako tzw. dacje, w których osoby na co dzień pracujące w Tbilisi lub innych niżej położonych regionach spędzają miesiące letnie.

Wewnętrznej, której większość bogactw naturalnych zlokalizowana jest na terenach znajdujących się poza jurysdykcją władz Gruzji (w regionie Cchinwali).

W tabeli 3 przedstawiono spis najważniejszych zasobów naturalnych w podziale regionalnym.

Tabela 3. Główne zasoby naturalne w regionach Gruzji

Regiony	Rodzaje zasobów naturalnych
Tbilisi	nie dotyczy
Adżaria	wody mineralne* , rudy miedzi (Merisi), tuf (Achalszeni, Dagwi), złoża siarki i pirytu (okolice gminy Szuachewi), iły ogniotrwałe , rudy ołowiu i cynku ;
Guria	wody mineralne (słynne na całą Gruzję źródło Nabeglawi), termalne i lecznicze (Bachmaro); iły betonitowe , rudy żelaza i apatyty (wieś Wakijwari) kaolin (wieś Makwaneti), tuf i granit (głina Czochatauri), złoża ropy naftowej i wapienie (Lanczchuti), pokłady torfu** ;
Imeretia***	węgiel kamienny (okolice Tkibuli), rudy manganu , piaski kwarcowe i marmur (okolice Cziatury), iły ogniotrwałe , źródła mineralne (Ckaltubo);
Kachetia	ropa naftowa**** (okolice gmin Dedoplistskaro i Sagaredžo), rudy miedzi, cynku i ołowiu , biały marmur (wąwóz Lopota);
Dolna Kartlia	rudy ołowiu, cynku i żelaza, wapienie topnikowe, złoto (złoża okruczowe), marmur, kamienie okładzinowe, tuf, baryt;
Kartlia Wewnętrzna	wody mineralne (w okolicach Cchinwali i Dżawy), rudy ołowiu, miedzi i cynku (Kwaisi), marmur, talk, baryt, wapien topnikowy, piaski kwarcowe; glina ;
Megrelia-Górna Swanetia	źródła mineralne i termalne, tufy (Anaklia, Churia, Nabada), torfy, żwir i wapienie (Martwili, Senaki, Mestia);
Mccheta-Mtianetia	tufy, andezyt, źródła mineralne (Vajas Tskaro, Kazbegi); piaski kwarcowe ;
Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia	źródła mineralne (Szowi, Muaszi i in.), rudy ołowiu i cynku, rudy arsenu, miedź, rtęć, mangan, żelazo (Tsedisi), złoto, wapno oraz baryt (okolice Oni);
Samcche-Dżawachetia	źródła mineralne i termalne (Bordżomi, Cagweri i in.), agat (okolice wsi Szurdo), diatomit (okolice Achalciche), tuf, gips, złoto, węgiel brunatny (Wale), złoża ropy naftowej i gazu.

* W Adżarii występują aż 42 rodzaje wód mineralnych.

** Jego wydobycie jest jednak niemożliwe z powodu lokalizacji w granicach parku narodowego. (Kolchidzki Park Narodowy).

*** Łącznie w granicach jednostki zarejestrowano występowanie ponad 100 surowców naturalnych.

**** Wielkość złoża ropy naftowej jest niewielka, w latach 90. XX wieku zaspokajała ona zaledwie 5% krajowego zapotrzebowania (Gachechiladze 1995).

Źródło: opracowanie własne na podstawie Dobrynin (1956), Atlas Gruzinskiej SSR (1964), Dawitaj (1967), Gachechiladze (1995).

Jednym z elementów środowiska przyrodniczego Gruzji, który w istotny sposób wpływa na procesy rozwojowe, jest sieć hydrograficzna⁵⁸. Na obszarze kraju znajduje się ponad 26 tys. rzek⁵⁹ o łącznej długości 54 768 km (Rukhadze i in. 2014).

Zasoby wodne kraju są rozmieszczone nierównomiernie, co w istotny sposób wpływa na różnice w potencjale energetycznym regionów. Na zachodnią Gruzję przypada około 70% jej wszystkich rzek. Odznaczają się one wyższym średnim stanem wód, na co bezpośredni wpływ ma ukształtowanie terenu oraz klimat, w tym w szczególności większe niż na wschodzie opady. Znaczna ich część (w tym największe Rioni czy Enguri) należy do typu alpejskiego. Charakterystyczną cechą rzek tego typu jest tendencja do gwałtownych wezbrań (występująca głównie w okresie wiosenno-letnim), spowodowana obfitym zasilaniem cieku przez wody pochodzące z topnienia lodowców i śniegu oraz intensywnych letnich opadów. W przypadku rzek wypływających z mniejszych wysokości⁶⁰, których źródła nie są zaopatrywane przez topniejące lodowce, prędkość nurtu jest niższa (Dobrynin 1956; Dawitaj 1967; Rukhadze i in. 2014; Bondyrev i in. 2015).

Aktualnie około 80% energii wytworzonej na obszarze Gruzji pochodzi z zapór hydroenergetycznych. W 2019 roku na jej terytorium zlokalizowanych było 88 elektrowni wodnych różnych wielkości. Specyfika sieci hydrograficznej Gruzji, w naturalny sposób podzielonej na część wschodnią i zachodnią, powoduje, że rzeki występujące w basenie Morza Czarnego mają większy potencjał energetyczny niż cieki w zlewisku kaspijskim. Najważniejsze gruzińskie hydroelektrownie – Engurhesi (1300 MW) oraz Vardnilhesi (220 MW) – umiejscowione na rzece Enguri, pokrywają około 45% krajowego zapotrzebowania na energię elektryczną⁶¹. Rzeki przepływające przez wschodnie regiony państwa, pomimo mniejszych możliwości ich wykorzystania w procesie produkcji energii, również są aktywnie użytkowane w gospodarce. Z powodu surowości klimatu w rejonie obniżenia Kury zasoby wodne wschodniej części kraju powszechnie zasilają, rozbudowany już w czasach radzieckich, system nawadniania upraw (Dobrynin 1956; Dawitaj 1967; Bondyrev i in. 2015; Tielidze 2018; *Energy balance of...* 2020; Ministry of Energy of Georgia 2022).

Dodatkowymi źródłami energii odnawialnej, od niedawna wykorzystywanymi w Gruzji, są siła wiatru oraz promieniowanie słoneczne. Pierwszą farmę wiatrową na terytorium kraju uruchomiono w 2016 roku w pobliżu miasta Gori (w Kartlii Wewnętrznej; *The Wind Power* 2022).

⁵⁸ Zasoby wodne stanowią ponad 91% wszystkich bogactw energetycznych kraju.

⁵⁹ Długości ponad 99% z nich nie przekraczają 25 km.

⁶⁰ Np. położone na południu kraju rzeki Chrami czy Parawani.

⁶¹ Pomimo wysokiego potencjału energetycznego i licznych inwestycji służących rozwojowi sieci krajowych elektrowni Gruzja nadal nie jest samowystarczalna energetycznie. Z uwagi na typ alimentacji rzek położonych na zachodzie kraju wiele elektrowni funkcjonuje sezonowo. W miesiącach od września do marca kraj importuje energię elektryczną z państw sąsiadujących: Turcji, Azerbejdżanu, Armenii oraz Rosji.

Warunki glebowe i klimatyczne

Na obszarze Gruzji odnotowano występowanie aż 49 rodzajów gleb, które ze względu na ich charakterystykę oraz rozmieszczenie podzielono na siedem stref (Matchavariani, Kalandadze 2019).

Na terenie kraju najczęściej występują gleby: brunatne zbielicowane oraz inicjalne. Pierwszy z wymienionych typów w większości umiejscowiony jest pod formacjami leśnymi, łąkami leśnymi oraz pastwiskami. Drugi, należący do grupy gleb górzysto-łąkowych, charakterystyczny jest dla strefy subalpejskiej i alpejskiej Wielkiego Kaukazu oraz w mniejszym stopniu dla najwyższych partii pasma Małego Kaukazu. Na jego obszarze najczęściej znajdują się łąki oraz pastwiska. Jednymi z najbardziej żyznych typów gleb w Gruzji, mającymi istotne znaczenie dla działalności rolniczej, są: mady rzeczne, występujące głównie na obszarach Niziny Kolchidzkiej oraz Kotliny Kachetyjskiej (ok. 5% całkowitej powierzchni kraju) oraz gleby cynamonowe (4,8%) występujące m.in. na Płaskowyżu Jorskim, przedgórzu Gór Gomborskich oraz Nizinie Szyrwańskiej (Kachetia, Dolna Kartlia, zachód Samcche-Dżawachetii). Na ich pokładach najczęściej uprawia się winorośl oraz owoce (Dawitaj 1967; Gachechiladze 1995; Matchavariani, Kalandadze 2019).

Ukształtowanie terenu oraz obecność Morza Czarnego powodują, że Gruzja znajduje się w trzech strefach klimatycznych.

Na zachodzie kraju występuje wilgotny morski klimat subtropikalny, charakteryzujący się największą w skali kraju wielkością opadów, gorącym latem oraz łagodną zimą. Na wschodzie kraju, położonym w strefie przejściowej, klimat jest surowszy, jego typ ulega przekształceniu od umiarkowanie wilgotnego po suchy. Wielkość opadów w tej części Gruzji (w tym w najbardziej wysuniętej na wschód Kachetii) osiąga jedne z najniższych wartości w skali kraju. Średnia roczna suma opadów w regionie waha się od 400 do 2000 mm. Istotne różnice widoczne są również w wartościach średnich rocznych temperatur. Na południu kraju wyróżnia się strefę przejściową subtropików, z najtrudniejszymi warunkami meteorologicznymi, w której klimat ulega przekształceniu od typu górskiego, umiarkowanie wilgotnego po umiarkowanie suchy o cechach kontynentalnych. Ze względu na surowy klimat (mroźne zimy i niewielkie opady), tereny na Płaskowyżu Dżawacheckim określane są mianem gruzińskiej Syberii⁶² (Dawitaj 1967; Bondyrev i in. 2015; Tielidze 2018; Climate data.org 2022).

Główne problemy środowiskowe

Większość zanieczyszczeń środowiska przyrodniczego Gruzji pochodzi z działalności człowieka (antropopresji), w tym przede wszystkim z sektora przemysłowego (źródła punktowe) oraz transportu (źródło powierzchniowe). W 2018 roku największą ilość substancji uznanych za niebezpieczne wyemitowano z terenów

---

⁶² W pobliżu miasta Achalkalaki, we wsi Karcachi, odnotowuje się rekordy najniższych wartości temperatur w Gruzji, które osiągają nawet -41°C .

najbardziej przemysłowych lub zurbanizowanych, w tym przede wszystkim z obszaru stolicy kraju – Tbilisi, miasta Rustawi (Dolna Kartlia) oraz okolic Mcchety (Mccheta-Mtianetia; *Natural Resources of...* 2019). Koncentracja obszarów generujących najwięcej zanieczyszczeń w regionach wschodnich powoduje, że terytorium Gruzji jest silnie zróżnicowane pod względem stopnia degradacji środowiska przyrodniczego. Do największych problemów wschodniej Gruzji istotnie wpływających na pogorszenie jakości powietrza oraz wód i gleb zaliczyć można (Bondyrev i in. 2015; Lomsadze i in. 2016; *Natural Resources of...* 2019):

- a. zanieczyszczenia generowane przez Tbilisi, związane głównie ze wzmożonym ruchem kołowym, działalnością przemysłową oraz wysoką gęstością zaludnienia rzutującą np. na ilość wytwarzanych odpadów komunalnych;
- b. zatrucie wód rzek Maszawery (zanieczyszczenie metalami uwalnianymi do wód powierzchniowych w wyniku działalności górniczej w rejonie wioski Kazreti w Dolnej Kartlii) oraz Dzedzory (obszar regionu Cchinwali, w Kartlii Wewnętrznej, w pobliżu osiedla górniczego Kwaisa); zanieczyszczenia rolnicze wód rzeki Alazani, przepływającej przez Kotlinę Kachetyjską; zanieczyszczenie rzeki Mtkwari;
- c. obecność dużych zakładów przemysłowych, w tym fabryki nawozów sztucznych i cementu w Rustawi (Dolna Kartlia), działalność cementowni w miejscowości Kaspi (Kartlia Wewnętrzna); działalność elektrociepłowni w miejscowości Gardabani (Dolna Kartlia).

Na zachodzie kraju obszarem generującym najwięcej zanieczyszczeń jest rejon dawnych miast przemysłowych, w których okres prosperity gospodarczej zakończył się wraz z upadkiem Związku Radzieckiego. Wysoki, miejscami całkowity, stopień degradacji środowiska i krajobrazu szczególnie widoczny jest w miastach Imeretii: Cziaturze, w której od XIX wieku funkcjonuje kopalnia manganu, oraz Zestafoni, w którym wieloletnia aktywność fabryki żelazostopów wpłynęła na skażenie chemiczne całej okolicy. Istotnym zagrożeniem ekologicznym dla regionów zachodnich Gruzji są ponadto zanieczyszczenia generowane przez porty morskie w Poti (Megrelia-Górna Swanetia) i adżarskim Batumi oraz działalność rolniczą (odpady i środki ochrony roślin). W ciągu ostatnich lat na obszarze Niziny Kolchidzkiej doszło do widocznego wzrostu użycia pestycydów, co wiązało się z wybuchem plagi insektów. Zniszczenie upraw spowodowane obecnością szkodnika wpłynęło nie tylko na ekosystem, ale na całą gospodarkę obszaru, zorientowaną na działalność rolniczą.

Źródłem zanieczyszczeń jest również wzmożony ruch samochodowy, w szczególności na trasie Tbilisi–Kutaisi, będącej jednym z najważniejszych korytarzy transportowych nie tylko Gruzji, ale i całego Kaukazu.

Kraj ten, jak inne państwa świata, zmagają się z negatywnymi skutkami ocieplenia klimatu. Zmiany najbardziej uwidaczniają się we wschodniej części państwa. Sukcesywnie zmniejszająca się wielkość opadów i rosnące temperatury, w połączeniu ze złym stanem systemu irygacyjnego, powodują, że regiony te narażone są na zjawisko pustynnienia, szczególnie niebezpiecznego z punktu widzenia specjalizacji gospodarczej Kotliny Kachetyjskiej (Basialashvili i in. 2015).

Wzrastające natężenie katastrof naturalnych w postaci sezonowych powodzi i podtopień (głównie w dolinach rzecznych i na terenach nadmorskich), osuwisk, lawin błotnych i śnieżnych oraz tąpnięć skał na obszarach górskich i przedgórzach generuje istotne straty w rolnictwie oraz utrudnia komunikację pomiędzy regionami. Ponadto na terytorium Płaskowyżu Dżawacheckiego (Samcche-Dżawachetia), będącego jednym z najaktywniejszych sejsmicznie rejonów Kaukazu, występuje niebezpieczeństwo wystąpienia trzęsień ziemi (Rukhadze i in. 2014).

5.2. Uwarunkowania ludnościowe

Sytuacja ludnościowa stanowi jedno z najistotniejszych uwarunkowań rozwoju społeczno-gospodarczego państw i ich regionów. Ujemny przyrost naturalny, postępujący proces starzenia się społeczeństwa, wzmożona liczba wewnętrznych i zewnętrznych migracji, nierównomierne rozmieszczenie ludności oraz niski poziom wykształcenia mieszkańców w negatywny sposób oddziałują na wiele aspektów funkcjonowania gospodarki, w tym m.in. na wielkość i jakość zasobów siły roboczej, popyt i podaż na towary i usługi, rozmiar inwestycji, efektywność przestrzennego zagospodarowania terenu (Szymańska red. 2000; Okólski 2004; Churski 2008; Śleszyński 2016; Maruszewska 2017; Śleszyński 2018).

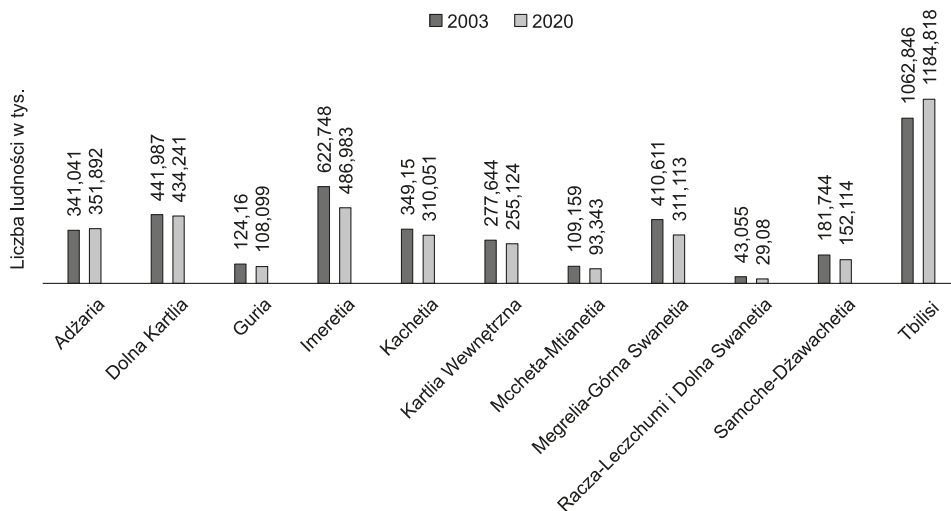
Jak zauważa Z. Chojnicki (1998), spadek migracji wewnętrznych (międzyregionalnych) wpływa na domknięcie układu regionalnego oraz zwiększa tzw. presję demograficzną na obszarach charakteryzujących się wyższym przyrostem naturalnym. Ponadto wysoki stopień przestrzennego zróżnicowania regionów pod względem cech ludnościowych sprzyja pogłębianiu dysproporcji rozwojowych (Chojnicki 1998).

Opis uwarunkowań ludnościowych podzielono na cztery sekcje: 1) liczba i rozmieszczenie ludności; specyfika sieci osadniczej oraz poziom urbanizacji; 2) migracje; 3) struktura ludności według wieku i płci oraz 4) ruch naturalny.

Liczba i rozmieszczenie ludności, specyfika sieci osadniczej oraz poziom urbanizacji

W 2020 roku populacja Gruzji wynosiła 3,72 mln osób. Oznacza to, że w okresie transformacji systemowej jej liczba ludności zmniejszyła się o około 6% (249 tys. osób). Najludniejszym regionem była stolica kraju – Tbilisi, którą zamieszkiwało 1,18 mln osób (ok. 31,9% ogółu populacji; ryc. 17). Najmniejsza pod względem liczebnym była Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia (29,1 tys. mieszkańców). Dane za lata 2003 (początek transformacji systemowej) i 2020 wskazują, że w ciągu ostatnich 17 lat wszystkie regiony Gruzji, z wyjątkiem Tbilisi i Adżarii, doświadczyły spadku liczby ludności. Największy procentowy ubytek wystąpił w Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii (32,5%) oraz Megrelii-Górnej Swanetii (24,2%).

Uwarunkowania przyrodnicze (ponad połowa kraju znajduje się na terenach umiejscowionych powyżej 1000 m n.p.m.) powodują, że ludność Gruzji już od czasów starożytnych koncentruje się na obszarach nadmorskich oraz w basenach najważniejszych rzek kraju: Rioni, Mtkwari, Iori oraz Alazani. Tym samym

Ryc. 17. Liczba ludności Gruzji według regionów w latach 2003 i 2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Geostat.

największe skupiska ludzkie występują w dolinach, w tym zwłaszcza w paśmie centralnym terytorium kraju, ograniczonym w naturalny sposób pasmami górskimi Wielkiego i Małego Kaukazu.

Jednostki typu miejskiego w Gruzji na podstawie ustawy o samorządzie lokalnym (2014) dzielą się na:

1. **miasta**, definiowane jako osady powyżej 5000 mieszkańców, na terytorium których zlokalizowane są przedsiębiorstwa przemysłowe i/lub sieci instytucji turystycznych, społeczno-kulturalnych lub medycznych; jednostka tego typu musi pełnić funkcję lokalnego ośrodka gospodarczego i kulturalnego⁶³; w 2019 roku na terytorium państwa zlokalizowane były 62 miasta (w tym 5 samorządów miejskich);
2. **mniej osady typu miejskiego/małe miasta/miasteczka**, w języku gruzińskim określane jako *daba*, za które ustawodawca uznaje mniejsze osady, na których zlokalizowane są przedsiębiorstwa przemysłowe, ośrodki turystyczne, uzdrowiskowe, placówki medyczne lub społeczno-kulturalne⁶⁴; status *daby* nadaje się jednostkom, które pełnią funkcję centrum samorządu terytorialnego lub mają perspektywy dalszego rozwoju społeczno-gospodarczego; w 2019 roku w Gruzji znajdowały się 44 daby (małe miasta).

Najludniejszymi miastami Gruzji są:

- a. **Tbilisi**, stolica państwa, położona na wschodzie, nad rzeką Mtkwari, najważniejsze polifunkcyjne miasto kraju, centrum administracyjne, gospodarcze,

⁶³ Status miasta można nadać osadzie poniżej 5000 mieszkańców, jeżeli pełni funkcję samorządu terytorialnego lub ma perspektywy dalszego rozwoju społeczno-gospodarczego.

⁶⁴ Muszą pełnić również funkcję lokalnego ośrodka gospodarczego i kulturalnego.

- edukacyjne i kulturowe, skupiające ponad 50% ogółu ludności miejskiej Gruzji⁶⁵;
- b. nadmorskie **Batumi**, położone w południowo-zachodniej części państwa, w granicach administracyjnych Autonomicznej Republiki Adżarii, strategiczne zarówno pod względem gospodarczym (ważny ośrodek przemysłowy, cieszący się największą sławą kurort Gruzji), jak i militarnym (jeden z głównych węzłów komunikacyjnych, czołowy port morski Kaukazu, drugie co do wielkości miasto kraju – 169,1 tys. osób);
  - c. **Kutaisi**, położone w zachodniej części terytorium Gruzji, nad rzeką Rioni, w granicach administracyjnych regionu Imeretii, jeden z najważniejszych węzłów komunikacyjnych kraju (przez miasto przebiega autostrada S1, będąca łącznikiem pomiędzy wschodem i zachodem państwa), w czasach radzieckich słynące z działalności przemysłowej, aktualnie pełniące głównie role administracyjne⁶⁶ (stolica regionu), turystyczne oraz edukacyjne, trzecie największe miasto w kraju (135,2 tys. osób);
  - d. **Rustawi**, położone nad rzeką Mtkwari, około 20 km na południowy wschód od Tbilisi, w granicach administracyjnych regionu Dolnej Kartlii, od czasów radzieckich jeden z kluczowych ośrodków przemysłowych Gruzji, jako część aglomeracji tbiliskiej⁶⁷ pełniący rolę gospodarczego zaplecza stolicy, czwarte co do wielkości miasto Gruzji (128,7 tys. osób).

Z uwagi na istotne znaczenie gospodarcze wymienione ośrodki miejskie określa się mianem tzw. „Wielkiej Czwórki” (*Analysis of Regional...* 2016).

Jak wskazuje J. Salukvadze (2018), do uwarunkowań przestrzennych, wynikających z lokalizacji danego ośrodka, które w pozytywny sposób wpływają na wyniki gospodarcze mniejszych osad typu miejskiego w Gruzji, zaliczyć można: (1) bliskość autostrad, przede wszystkim strategicznej trasy łączącej wschód z zachodem; (2) odległość od stolicy kraju; (3) odległość od najbliższego położonego miasta z grupy tzw. „Wielkiej Czwórki” oraz (5) bliskość portów morskich. Znaczna część mniejszych ośrodków miejskich, zlokalizowana np. na obszarach wysokogórskich, ze względu na peryferyjną lokalizację nie ma możliwości korzystania z potencjału gospodarczego, kształtowanego przez krajowe bieguny wzrostu (głównie Tbilisi i Batumi), co wpływa na obniżenie ich konkurencyjności oraz wystąpienie negatywnego zjawiska depopulacji.

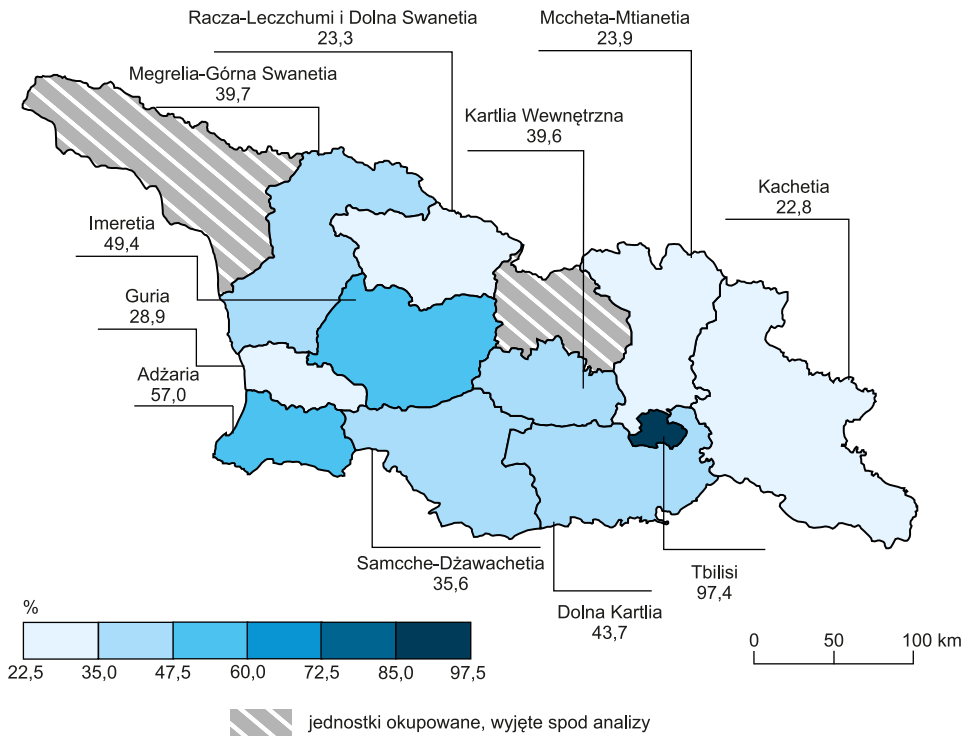
Specyfika przestrzennego rozmieszczenia miast w istotny sposób wpływa na różnice w poziomie urbanizacji poszczególnych jednostek regionalnych (ryc. 18). W 2020 roku gruzińskie miasta zamieszkiwało 2,19 mln osób, co stanowiło około 59% ogółu populacji kraju. W porównaniu z 2003 rokiem współczynnik urbanizacji dla kraju wzrósł o 2,7%. Najwyższym odsetkiem ludności miejskiej

---

⁶⁵ W skład regionu statystycznego Tbilisi wchodzi: samorządne miasto Tbilisi (504,2 km), 4 dzielnice podmiejskie oraz 22 wsie. Z uwagi na powyższe, udział ludności miejskiej w ogóle populacji tej jednostki nie wynosi 100%.

⁶⁶ W latach 2012–2019 miasto było siedzibą gruzińskiego parlamentu. Zdaniem ówczesnych władz państwa zabieg ten miał zaktywizować gospodarkę Kutaisi oraz całego regionu Imeretii. Projekt nie przyniósł jednak zamierzonych rezultatów.

⁶⁷ Aglomeracja Tbilisi oprócz Rustawi obejmuje również gminy Mcheta i Gardabani.

Ryc. 18. Współczynnik urbanizacji regionów Gruzji w 2020 roku
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Geostat.

w 2020 roku, oprócz Tbilisi będącego swoistym miastem-regionem, charakteryzowała się Adżaria (57%). Najmniejszy udział ludności miejskiej odnotowano w Kachetii (22,8%), słynącej ze swojej rolniczej specjalizacji.

Migracje

Jedną z cech demograficznych państwa, która w kluczowy sposób warunkuje zachodzące procesy rozwojowe, jest charakterystyka ruchów wędrownych jego mieszkańców. W 2020 roku po raz pierwszy od momentu zakończenia *critical conjuncture* w Gruzji odnotowano dodatnią wartość salda migracji (4,2‰).

Do głównych kierunków wyjazdów mieszkańców państwa zaliczyć należy: Federację Rosyjską, Grecję, Turcję oraz Włochy. W przypadku Grecji, Turcji i Włoch większość emigrantów stanowią kobiety, natomiast do Rosji czy na Ukrainę najczęściej wyjeżdżają mężczyźni. Zjawisko to wynika z charakterystyki rynku pracy państw Europy Zachodniej i Turcji (silnie rozwinięty sektor turystyki) i Rosji (zapotrzebowanie na pracę fizyczną w firmach produkcyjnych, budownictwie itp.). Jak zauważają A. Sulaberidze i in. (2020), masowe wyjazdy gruzińskich kobiet wpływają na stopniowe zmniejszanie się liczby urodzeń, co z kolei w negatywny sposób oddziałuje na potencjał reprodukcyjny kraju. Biorąc pod uwagę aktualną

sytuację materialną większości mieszkańców Gruzji, uznać można, że tendencja ta będzie pogłębiać się w najbliższych latach (*Migration Profile of...* 2017).

W ramach migracji wewnętrznych w 2014 roku miejsce zamieszkania⁶⁸ zmieniło (na okres dłuższy niż 2 miesiące) ponad 1,06 mln osób (ok. 28,5% ogółu ówczesnej populacji kraju). Najpopularniejszą destynacją było Tbilisi, do którego w 2014 roku przeniosło się ponad 33% wszystkich migrantów wewnętrznych. Większą mobilnością charakteryzowały się kobiety (66,4%), co wiązać należy z gruzińskimi normami społecznymi. Ich zdecydowana większość (zwłaszcza na obszarach wiejskich) po zawarciu związku małżeńskiego przeprowadza się do domu męża (*2014 General Population...* 2019).

Zamrożenie konfliktów zbrojnych powoduje, że Gruzja boryka się z problemem wewnętrznych przesiedleńców wojennych, przez władze kraju określanym mianem Internally Displaced Persons (IDP). Zgodnie z rejestrem prowadzonym przez Ministerstwo ds. Wewnętrznych na terytorium kraju znajduje się około 304 tys. osób (8,2% ogółu populacji Gruzji) posiadających status IDP, najliczniejsza ich grupa pochodzi z Abchazji. Największym udziałem osób przesiedlonych z powodu konfliktów zbrojnych charakteryzują się gminy Tbilisi oraz Zugdidi, będące stolicą Megrelii-Górnej Swanetii (*Internal Displacement Index...* 2021).

Dodatkową grupą przesiedleńców wewnętrznych są osoby, które musiały zmienić swoje dotychczasowe miejsce zamieszkania z powodu negatywnych skutków klęsk żywiołowych. Na terytorium kraju zamieszkuje 5285 tzw. ekomigrantów. Przesiedlenia tego typu często stanowią przyczynę konfliktów społecznych (*Migration Profile of...* 2017).

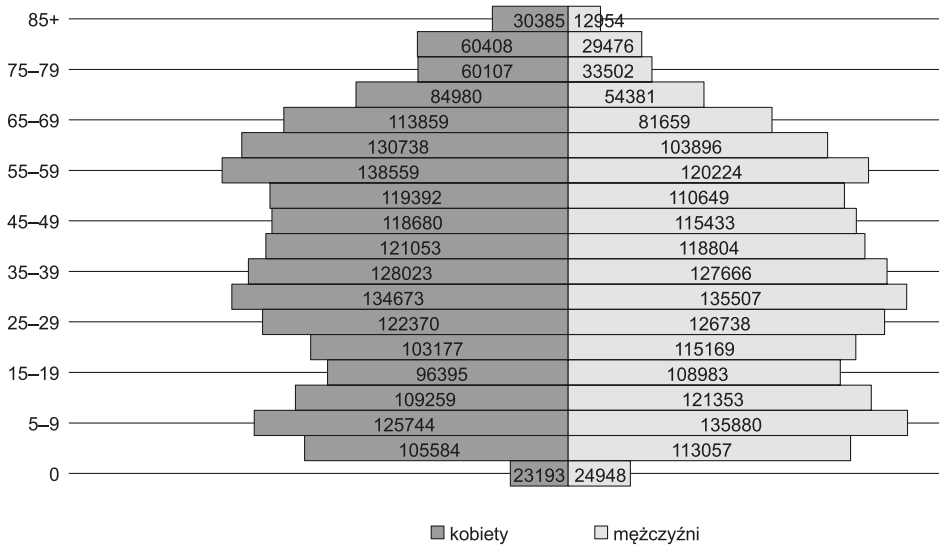
Struktura ludności według płci i wieku

W populacji Gruzji pod względem liczebnym dominują osoby płci żeńskiej, ich udział w ogólnej liczbie ludności kraju w 2020 roku wyniósł 51,8%. Większą liczbę kobiet w strukturze demograficznej determinuje specyfika migracji zewnętrznych. Na wyjazdy o charakterze zarobkowym częściej decydują się gruzińscy mężczyźni. Powyższa sytuacja wynika też z uwarunkowań historycznych. Konflikty zbrojne, które wybuchły na terytorium tego państwa w pierwszej połowie lat 90. XX wieku i 2008 roku, dodatkowo zaburzyły strukturę płci jego populacji. Wspomniana przewaga może być również pokłosiem zjawiska wysokiej nadumieralności mężczyzn w okresie radzieckim (Michalski 2012). Kształt tzw. piramidy wieku potwierdza, że Gruzja charakteryzuje się młodym społeczeństwem (ryc. 19).

W jej populacji dominuje ludność w wieku produkcyjnym (15–64 lat), która w 2020 roku stanowiła ponad 64% ogółu mieszkańców. Z kolei udział grupy najmłodszej (0–14) wynosił 20,4%. W powyższej grupie wiekowej dominowała płeć męska (52,1%). Do dziś zauważalny jest trend, zgodnie z którym część populacji Gruzji preferuje posiadanie syna, co wpływa na wzrost zjawiska tzw. aborcji selektywnej. Najmniejszym brakiem równowagi w kwestii płci urodzonych

---

⁶⁸ Z uwagi na ograniczony dostęp dane dotyczące migracji wewnętrznych pochodzą z wyników ostatniego spisu powszechnego, przeprowadzonego na obszarze Gruzji w 2014 roku.

Ryc. 19. Struktura ludności Gruzji według płci i wieku w 2020 roku
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

dzieci charakteryzują się mniejszości narodowe (głównie Azerowie i Ormianie). Zjawisko to wynika przede wszystkim z uwarunkowań kulturowych (córki po zamążpójściu opuszczają dom rodzinny, synowie natomiast zostają z rodzicami) i ekonomicznych (na opisywany krok decydują się osoby najbiedniejsze, poprawa warunków ekonomicznych rodzin wpływa na spadek przypadków aborcji z tytułu preferencji płci męskiej; *Georgia Country Profile...* 2018; Keshelava 2019; *Social-Economic Policy...* 2020).

O istotnym udziale aborcji w społecznościach mniejszości narodowych może decydować ponadto ich mniejsze rozeznanie w krajowych programach socjalnych. Z powodu częstej nieznamomości języka gruzińskiego wielu przedstawicieli mniejszości narodowych nie orientuje się, jakie są możliwości uzyskania finansowej pomocy od państwa. Nie widząc perspektywy poprawy sytuacji materialnej, wiele par decyduje się na podjęcie radykalnego kroku w postaci przerwania ciąży. Powyższy przykład obrazuje, jak duży problem stanowi brak dostępu do informacji publicznej, podyktowany z jednej strony głębokimi podziałami w społeczeństwie, z drugiej niedostosowaniem polityki do wieloetnicznej struktury populacji (*Social Economic policy...* 2019).

Udział osób powyżej 65 roku życia między latami 2003–2020 wzrósł o około 1,4%. W 2020 roku wyniósł 15,1% ogółu populacji⁶⁹. Większość to kobiety (62,3%). Zauważalny liczebny wzrost ludności najstarszej może stanowić jeden ze wskaźników świadczących o rozwoju społeczno-gospodarczym państwa (w tym przede wszystkim poprawie dostępności i jakości świadczonych usług

⁶⁹ Prognozy demograficzne przygotowane przez Geostat wskazują, że do 2050 roku udział osób powyżej 65 roku wzrośnie w Gruzji do 25%.

medycznych). Należy jednak pamiętać o utrzymującej się trudnej sytuacji tych osób, które w wielu przypadkach borykają się z problemem skrajnego ubóstwa (Brujin, Chitanava 2017; UNFPA, Geostat 2018).

Ruch naturalny

Istotną cechą demograficzną społeczeństw jest ruch naturalny, na który składają się: liczba zawieranych małżeństw, orzeczonych rozwodów, urodzeń oraz zgonów. Przekształcenia w ramach wymienionych elementów w bezpośredni sposób pociągają za sobą zmiany w stanie liczebnym oraz strukturze danej populacji, w szczególności w strukturze płci, wieku oraz stanu cywilnego. Ich natężenie w znacznym stopniu zależy od poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszaru, w tym wypadku państwa (Holzer 2003).

W społeczeństwie tradycyjnym, takim jak gruzińskie, większość dzieci rodzi się w małżeństwach. Wzrost formalizacji związków rzutuje więc na liczebność urodzeń. Z kolei większe natężenie rozwodów stanowi istotną barierę dla liczebnego rozwoju populacji. W przypadku Gruzji rozpad małżeństwa należy rozpatrywać również pod kątem przemian społeczno-kulturowych, a nawet gospodarczych. Wzrost rozwodów (zwłaszcza na obszarach wiejskich) może świadczyć o emancypacji gruzińskich kobiet, ich finansowym uniezależnieniu od małżonka.

W 2020 roku w Gruzji zawarto 16 359 małżeństw. Dane statystyczne, odnoszące się do lat 2003–2020, wskazują, że w pierwszych 7 latach transformacji systemowej liczba osób wchodzących w związki małżeńskie sukcesywnie wzrastała, co wynikało ze specyfiki procesów demograficznych w Gruzji. Około 2003 roku pełnoletność osiągnęły osoby urodzone podczas wyżu demograficznego lat 80. XX wieku. Na widoczny skok mogła wpłynąć też poprawa koniunktury gospodarczej w pierwszych latach reform Saakaszwilego. Sytuacji nie odmienił nawet ogólnoświatowy kryzys gospodarczy i wojna. Wręcz przeciwnie wiele młodych par decydowało się w powyższym okresie na legalizację swojego związku w celu zapewnienia sobie świadczeń socjalnych, a nawet uniknięcia służby wojskowej (Hakkert 2017).

Od 2010 roku liczba zawieranych małżeństw sukcesywnie spada. W okresie tym pełnoletność osiągnęły osoby urodzone w czasie niżu demograficznego, zapoczątkowanego w latach 90. XX wieku (podczas największego załamania gruzińskiej gospodarki). Wyjątek stanowił 2013 rok, w którym władzę w Gruzji ostatecznie przejęła partia Gruzkańskie Marzenie (w listopadzie 2013 roku urząd prezydenta kraju objął Giorgi Margwelaszwili). Zmiana polityczna mogła stanowić dodatkowy czynnik wzrostu liczby małżeństw. Brak spektakularnych przemian i wytracenie prędkości reform z czasów Saakaszwilego bardzo szybko utwierdziły jednak mieszkańców w przekonaniu, że obecny obóz władzy nie zapewni Gruzji sukcesu gospodarczego.

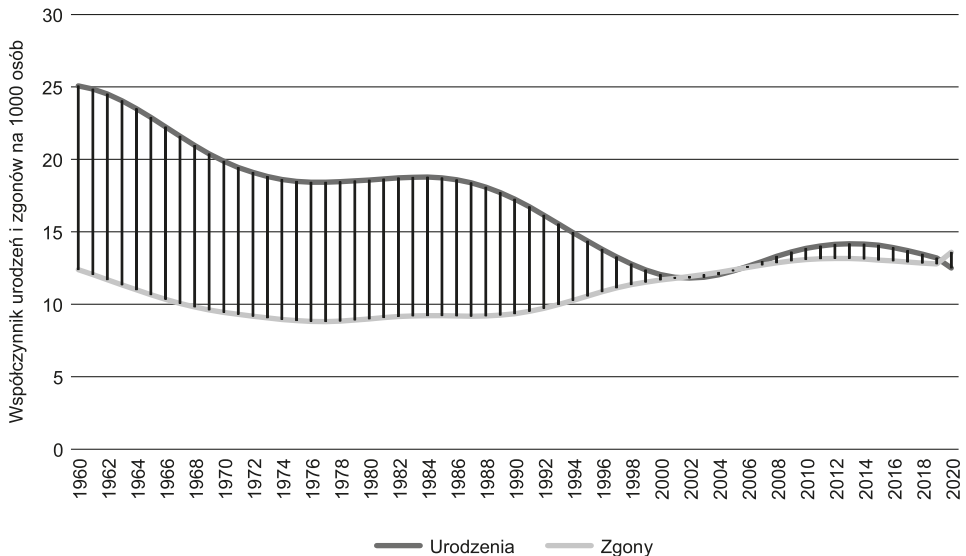
W odniesieniu do liczby orzeczonych rozwodów od 2004 roku zauważyć można ich coroczny wzrost. Wyjątek stanowił 2020 rok, w którym doszło do wybuchu ogólnoświatowej pandemii COVID-19⁷⁰. W wielu państwach świata przedłużają-

---

⁷⁰ Liczba rozwodów orzeczonych w Gruzji w 2020 roku wyniosła 7643.

cy się okres zagrożenia epidemiologicznego skutkował wzrostem separacji oraz rozwodów. Sytuacja ta nie dotyczyła Gruzji⁷¹. Kryzys gospodarczy, wywołany w znacznej mierze wstrzymaniem ruchu turystycznego, doprowadził do istotnego wzrostu bezrobocia. Rozwód niesie ze sobą dodatkowe wydatki, związane np. ze zmianą miejsca zamieszkania, wynajęciem prawnika lub koniecznością znalezienia pracy, w przypadku osób dotychczas pozostających na utrzymaniu współmałżonka. Pogorszenie sytuacji materialnej obywateli uznać można za główną przyczynę spadku zainteresowania kierowaniem spraw rozwodowych do sądu. Ponadto zmniejszenie liczby orzeczeń mogło wiązać się ze spowolnieniem pracy sądów, których sprawne funkcjonowanie ograniczał ścisły reżim sanitarny.

Jak pokazują wartości surowych współczynników urodzeń i zgonów, w momencie rozpoczęcia procesu transformacji systemowej (2003 r.) Gruzja znajdowała się w fazie czwartej cyklu demograficznego (ryc. 20).

Ryc. 20. Surowe współczynniki urodzeń i zgonów w Gruzji (na 1000 mieszkańców) w latach 1960–2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Banku Światowego oraz Geostat.

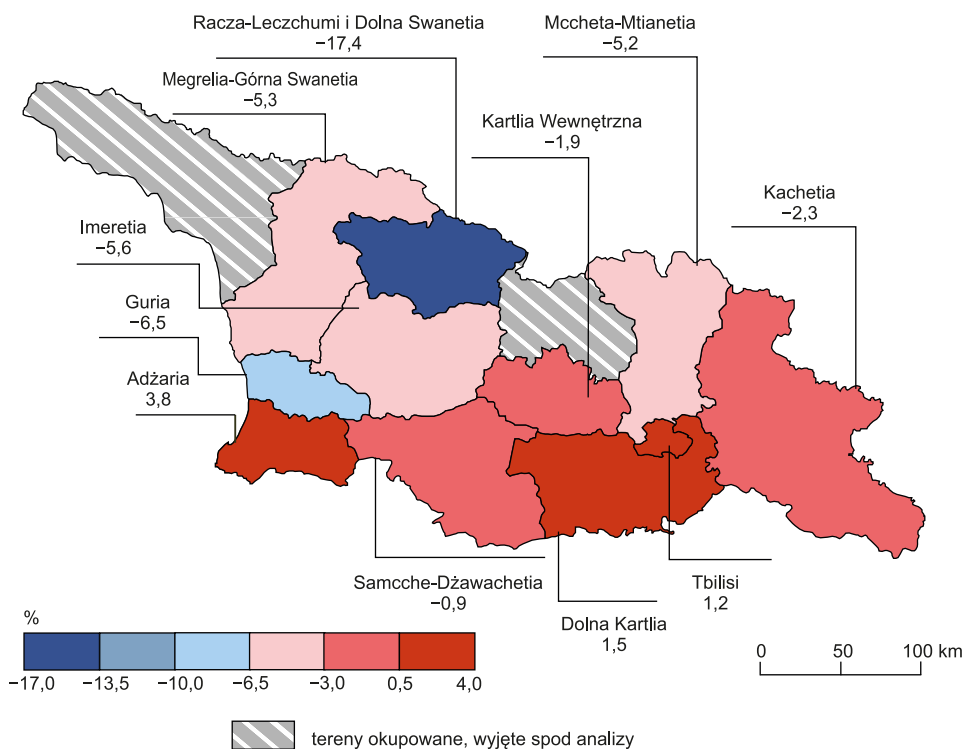
Gruzja weszła w powyższą fazę, charakterystyczną dla państw wysoko rozwiniętych, około 2000 roku. W opisywanym okresie, pomimo względnej stabilizacji wartości współczynników urodzeń oraz zgonów (na niskim poziomie), przy zauważalnej większej fluktuacji urodzeń (którą należy wiązać ze zmianami w koniunkturze gospodarczej państwa), w kraju wzrasta liczba zgonów, co nie jest zjawiskiem typowym dla państw charakteryzujących się najwyższym poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. W przypadku Gruzji trend ten należy wiązać jednak z: upadkiem państwa opiekuńczego, chorobami cywilizacyjnymi,

⁷¹ Podobny trend zauważono w przypadku Polski.

migracjami osób w wieku rozrodczym oraz utratą ludności powstałą w wyniku konfliktów zbrojnych. Dane statystyczne dotyczące 2020 roku obrazują, że w roku wybuchu ogólnoświatowej pandemii po raz pierwszy w historii współczesnej Gruzji liczba zgonów przewyższyła nieznacznie liczbę urodzeń (ujemny przyrost naturalny na poziomie $-1,1\%$). Sytuacja ta nie sygnalizuje jednak rozpoczęcia fazy piątej, określanej mianem tzw. drugiego przejścia demograficznego. Powyższy „czasowy” trend jest bezpośrednim skutkiem wybuchu pandemii (wzrost zgonów, mniejsza liczba zawieranych małżeństw, przesunięcie w czasie decyzji o założeniu lub powiększeniu rodziny).

W latach poprzednich (od 2007 roku) kraj cechował dodatni przyrost naturalny. Jego średnia wartość w latach 2007–2019 wyniosła $1,2\%$.

Ruch naturalny kraju jest silnie zróżnicowany przestrzennie (ryc. 21). Na istniejące dysproporcje w znacznym stopniu wpływają uwarunkowania etniczno-kulturowe (Bondyrev i in. 2015).

Ryc. 21. Przyrost naturalny ludności Gruzji na poziomie regionalnych w 2020 roku (%)
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

Największy dodatni przyrost naturalny w 2020 roku wystąpił (oprócz stolicy kraju) w Adżarii ($3,8\%$) i Dolnej Kartlii ($1,5\%$), w których znaczny odsetek ludności wyznaje islam. Jednostką cechującą się najniższą wartością opisywanego współczynnika była Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia ($-17,4\%$). Region ten

od wielu lat boryka się z problemem depopulacji, na którą wpływ mają wysokie bezrobocie oraz trudne warunki środowiskowe (w miesiącach zimowych część obszarów wiejskich zostaje praktycznie odcięta komunikacyjnie od reszty kraju).

5.3. Uwarunkowania społeczno-kulturowe

Na współczesne zróżnicowanie społeczno-kulturowe Gruzji bezpośredni wpływ ma jej położenie, w strategicznym, górskim regionie Kaukazu. Usytuowanie na styku dwóch różniących się od siebie cywilizacji: prawosławnej i islamskiej spowodowało, że oprócz podlegania wpływom sąsiedzkim Gruzja, już od początków swojej państwowości, stanowiła pole bitew największych potęg militarnych świata. Jej obszar najeżdżali m.in.: Rzymianie, Arabowie, Seldżucy, Mongołowie, Turcy Osmańscy oraz Rosjanie. W ślad za fizycznym podbojem państwa następowały przemiany kulturowe. Przez gruzińskie terytoria przebiegała również kaukaska odnoga Jedwabnego Szlaku, łączącego Chiny z Europą, co dodatkowo ułatwiało kontakty międzykulturowe (Huntington 1996; UNESCO 2022).

Liczne wpływy obcych kultur oraz położenie geopolityczne, które w późniejszym okresie zaczęły objawiać się m.in. zapożyczeniami językowymi, podziałami religijnymi i etnicznymi społeczeństwa oraz tradycjami poszczególnych krain etnograficznych, spowodowały, że Gruzja stała się swoistym tygłem kulturowym. Obce wpływy nie doprowadziły jednak do zniszczenia kultury gruzińskiej. Na zachowanie odrębności w kluczowy sposób wpłynęło jej ukształtowanie terenu. Obecność wielu pasm górskich, poprzecinanych wąwozami oraz rzekami, w sposób naturalny oddziaływała na izolację poszczególnych społeczności regionalnych, których indywidualne cechy, np. język, tradycje, obyczajowość, nie zostały rozmyte w procesie historycznym.

W okresie komunizmu Gruzini nauczyli się funkcjonować w narzuconym systemie. Procesowi adaptacji do nowych wymogów towarzyszyła ciągła reprodukcja „starych rozwiązań” w postaci nadrzędnych wartości wspólnoty. System radziecki doprowadził do uśpienia wielu specyficznych cech społeczno-kulturowych, przez Northa określanych mianem tzw. matrycy instytucjonalnej. Sytuację odmienił dopiero upadek dotychczasowego systemu.

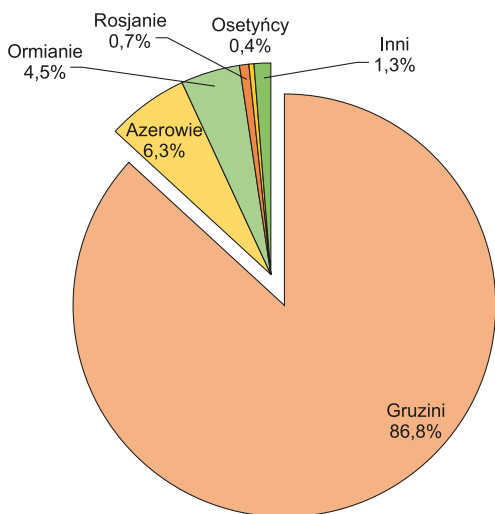
Zróżnicowanie wewnętrzne powoduje, że trudno jednoznacznie rozsądzić, do której cywilizacji obecnie jest Gruzinom bliżej. Do dziś o kwestię tę spierają się zarówno historycy, kulturoznawcy, jak i politolodzy. Problem w rozstrzygnięciu sporu pogłębiają przemiany geopolityczne oraz rozpoczęty proces transformacji systemowej. Przesuwające się granice stref wpływu największych światowych mocarstw oraz organizacji międzynarodowych powodują, że kraj ten znajduje się aktualnie na cywilizacyjnym rozdrożu. Z jednej strony, pozostaje krajem silnie konserwatywnym, kultywującym kaukaskie tradycje, w którym dominuje wiążący typ kapitału społecznego. Z drugiej, dążenia władz państwa do integracji z Unią Europejską i NATO oraz postawa znacznej części obywateli, utożsamiających polepszenie jakości i warunków swojej egzystencji z korzystaniem z „nowych” przywilejów i dóbr, dotychczas nieosiągalnych dla społeczeństw żyjących

za tzw. żelazną kurtyną, powoduje, że kraj stopniowo upodabnia się do państw z kręgu cywilizacji zachodniej. Westernizacja dotyczy kwestii polityki, prawodawstwa, trendów gospodarczych oraz przemian społeczno-kulturowych (Materski 2000; Furier 2010; Beacháin, Coene 2014; Kucera 2017; Górecki 2019).

Opis uwarunkowań społeczno-kulturowych rozwoju Gruzji i jej regionów w okresie transformacji systemowej podzielono na cztery sekcje: 1) zróżnicowanie etniczne; 2) zróżnicowanie lingwistyczne; 3) zróżnicowanie konfesyjne oraz 4) charakterystyka kapitału społecznego.

Zróżnicowanie etniczne

Podczas ostatniego Spisu Powszechnego Ludności Gruzji, przeprowadzonego w 2014 roku, zdecydowana większość populacji kraju (ponad 86%) zadeklarowała, że przynależy do grupy etnicznych Gruzinów (ryc. 22).

Ryc. 22. Struktura etniczna Gruzji w 2014 roku w oparciu o dane ze spisu powszechnego

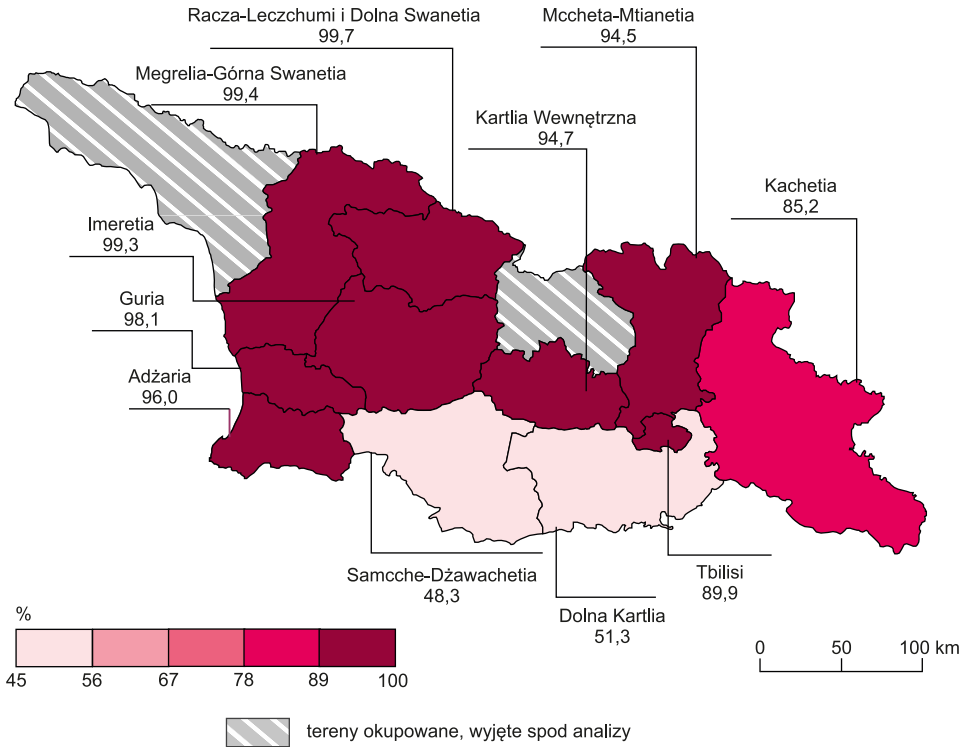
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

Najliczniejszymi mniejszościami narodowymi, które zamieszkiwały Gruzję w 2014 roku, byli Azerowie (6,3%) oraz Ormianie (4,5%). Czwarte pod względem wielkości populacji miejsce w strukturze etnicznej kraju zajmowali Rosjanie (ok. 0,7%). Od setek lat terytoria gruzińskie zamieszkuje również inne etnosy, w tym m.in.: Osetyńcy, Jazydzi, Ukraińcy, Kistowie, Grecy, Asyryjczycy oraz Polacy.

Na uwagę zasługuje przestrzenne rozmieszczenie przedstawicieli dwóch głównych mniejszości narodowych (Ormian oraz Azerów). Wyniki ostatniego cenzusu wskazują, że w jednym z przygranicznych regionów kraju – Samcche-Dżawachetii udział etnicznych Gruzinów wynosił 48,3% ogółu populacji (ryc. 23). Jednostkę w większości zamieszkiwali Ormianie

(50,5%). Pozostałe 1,2% stanowili przedstawiciele innych mniejszości (głównie Rosjanie i Osetyńcy; Kaczmarek-Khubnaia, Mądry 2017).

Drugą jednostką, silnie zróżnicowaną pod względem etnicznym, jest Dolna Kartlia, w której 41,8% ogółu ludności reprezentuje azerską mniejszość narodową. Region zamieszkuje też m.in. Ormianie (5,1%), Rosjanie (0,6%) oraz Osetyńcy (0,2%). Najbardziej „gruzińskim” *mchare* jest Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia, w której naród tytularny stanowi 99,7% wszystkich mieszkańców.

Ryc. 23. Udział procentowy narodu tytularnego w ogóle populacji gruzińskich regionów w 2014 roku (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

Rozmieszczenie najliczniejszych mniejszości narodowych w Gruzji jest jednym z ważniejszych uwarunkowań społeczno-kulturowych rozwoju Samcche-Dżawachetii oraz Dolnej Kartlii. Wysoki stopień hermetyczności zarówno Ormian i Azerów (uwidaczniający się np. w nieznanomości języka gruzińskiego⁷²), jak i etnicznych Gruzinów (częsta niechęć do kooperacji z „obcymi” np. na płaszczyźnie biznesowej) tworzy istotną barierę dla rozwoju społeczno-gospodarczego tych regionów (Mądry, Kaczmarek-Khubnaia 2017; Kaczmarek-Khubnaia 2021).

W ramach narodu gruzińskiego wyróżnia się tzw. podgrupy (subgrupy) etniczne, do których zaliczają się Kartlowie, Megrelowie, Swanowie oraz Lazowie⁷³. O ich odrębności w klasyfikacji decydują przede wszystkim kwestie lingwistyczne. Na obszarze Gruzji (w ramach podgrupy Kartlów) wyróżnia się ponadto 14 grup etnograficznych (regionalnych)⁷⁴. Ich przedstawiciele stanowią część narodu tytularnego. Z uwagi na charakterystyczne cechy językowe (dialekty języka

⁷² Innym przykładem jest też brak społecznej zgody (głównie wśród Azerów) na tzw. małżeństwa mieszane.

⁷³ Lazowie zamieszkują tereny obecnie wchodzące w skład terytorium Turcji.

⁷⁴ Niektóre grupy etnograficzne dzielą się dodatkowo na podgrupy, np. w ramach grupy Adżarów wyróżnia się Kobuleatów.

gruzińskiego) i tradycje zostają jednak często wyróżnione w licznych pracach etnografów i historyków. Ich podział jest również istotny dla mieszkańców Gruzji, którzy do dziś kultuwują istniejące regionalizmy, manifestując swoje przywiązanie do lokalnych „małych ojczyzn” (Bondyrev i in. 2015; Kaczmarek-Khubnaia 2017).

Zróznicowanie lingwistyczne

Języki, którymi posługują się mieszkańcy Kaukazu, reprezentują trzy wielkie rodziny językowe (Ząbek 2010):

- **kaukaską**, do której zaliczają się m.in. języki: gruziński, kabardyjski, abchaski, awarski, ceczeński;
- **indoeuropejską**, w skład której wchodzi języki: ormiański, osetyjski oraz wszystkie języki słowiańskie (np. rosyjski, ukraiński);
- **altajską (turkijską)**, którą reprezentują m.in. języki: azerski, karaczajo-bałkarski, kumycki, nogajski.

Rodzina języków kaukaskich obejmuje cztery grupy językowe: kartwelską, adygo-abchaską (północno-zachodnio-kaukaską), nachską oraz dagestańską⁷⁵. Język gruziński zalicza się do grupy kartwelskiej, obok języków swańskiego oraz megrelskiego i lazyjskiego⁷⁶. Już od czasów carskich trwa spór dotyczący klasyfikacji tzw. języków subetnosów. Różnice pomiędzy językami gruzińskim i megrelskim zaczęto podkreślać w okresie przynależności Gruzji do Imperium Rosyjskiego. B. Baranowski i K. Baranowski (1987) wskazują, że powyższe wyodrębnienia były błędne, a języki grup subetnicznych Gruzji należy rozpatrywać w kategorii dialektów. Powyższy pogląd charakteryzuje również współczesnych gruzińskich językoznawców.

Podziały lingwistyczne budzą na Kaukazie liczne kontrowersje. W przeszłości często wykorzystywano je w celu potwierdzenia odrębności danego etnosu, jego praw do posiadania statusu narodu, co w dalszej perspektywie przekładało się na kwestie separatyzmów, walki o terytoria mające należeć do „nowego” państwa. Spory lingwistyczne akademików nierzadko były jedną z pierwszych oznak wybudzenia separatyzmu, zakorzenionego w danej grupie od setek lat. Przykładem użycia podziałów językowych jako uzasadnienia secesji był kasus Abchazji, której mieszkańcy posługują się językiem nienależącym do grupy kartwelskiej. W przypadku języków swańskiego, megrelskiego i lazyjskiego nie istnieją żadne przesłanki, które mogłyby wskazywać na ich odmienne od kartwelskiego pochodzenie. Po drugie, języki te mają aktualnie status języków domowych (tzw. *kitchen language*), którymi użytkownicy posługują się tylko w kontaktach z najbliższymi. Tym samym wydaje się, że uznanie ich odrębności nie zagraża w żaden sposób integralności terytorialnej państwa (Sukhiszwili 2017).

Język gruziński uważany jest za jeden z dziesięciu najstarszych, wciąż używanych, języków świata. Należy do grupy języków aglutynacyjnych, ma co najmniej

---

⁷⁵ Grupy nachska i dagestańska nazywane są często łącznie grupą północno-wschodnio-kaukaską.

⁷⁶ Języki megrelski i lazyjski nazywa się łącznie językami zańskimi.

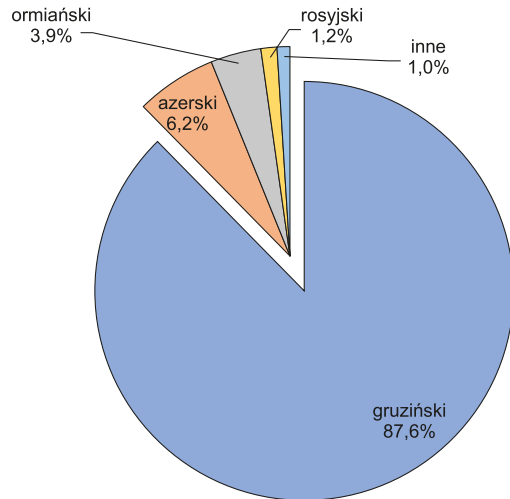
18 dialektów, z których najczęściej stosowanym jest kartlijski (Baranowski, Baranowski 1987; Tabidze 1999).

Wyniki ostatniego spisu, przeprowadzonego w 2014 roku, wykazały, że dla 87,6% ogółu populacji kraju gruziński był językiem ojczystym (ryc. 24). Do języków innych niż gruziński, którym najczęściej przyznawano status tzw. pierwszego języka, zaliczały się: azerski (ok. 6,2%), ormiański (3,9%) oraz rosyjski (1,2%). Niespełna 37 tys. mieszkańców kraju (ok. 1%) udzieliło odpowiedzi, że ich językiem ojczystym jest inny, niż wymienione powyżej, etnolekt⁷⁷.

Zdecydowana większość populacji państwa (95,5% ogółu) posługuje się biegle gruzińskim, będącym jedynym językiem urzędowym Gruzji. Pozostałe 4,5% mieszkańców nie posiada takiej umiejętności. W powyższej grupie dominują osoby należące do mniejszości azerskiej (65,3% ogółu osób niemówiących biegle po gruzińsku). Ponad 74% wszystkich mieszkańców Gruzji, dla których azerski jest pierwszym językiem, nie zna dobrze języka urzędowego kraju, który zamieszkuje. W przypadku społeczności posługującej się w pierwszej kolejności językiem ormiańskim odsetek ten wynosi 51,3%⁷⁸.

Zjawisko powszechnej nieznamomości gruzińskiego wśród reprezentantów mniejszości narodowych stanowi istotny problem zarówno z punktu widzenia poziomu i jakości życia wskazanych społeczności (utrudniony dostęp do informacji publicznej, edukacji, rynku pracy), jak interesu państwa (wzrost tendencji separatystycznych). Kwestie językowe są aktualnie jedną z największych barier w społecznej oraz politycznej integracji mniejszości narodowych Gruzji (*Conflict Potencial Related...* 2006; Kaczmarek-Khubnaia 2021).

W okresie radzieckim język rosyjski pełnił funkcję *lingua franca*. Od 1991 roku sukcesywnie traci on swoje znaczenie. Po reformie szkolnictwa, przeprowadzonej w okresie prezydentury Micheila Saakaszwilego, wiodącym językiem obcym w gruzińskiej edukacji stał się angielski. Na istotne zmniejszenie popularności języka rosyjskiego, szczególnie wśród osób w młodszym wieku, wpływ miała również wojna w 2008 roku. Od momentu utraty kontroli nad jednostkami

Ryc. 24. Struktura językowa Gruzji w 2014 roku według języka ojczystego (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

⁷⁷ Takie wskazanie dotyczyło najczęściej osób posługujących się językami osetyjskim i abchaskim.

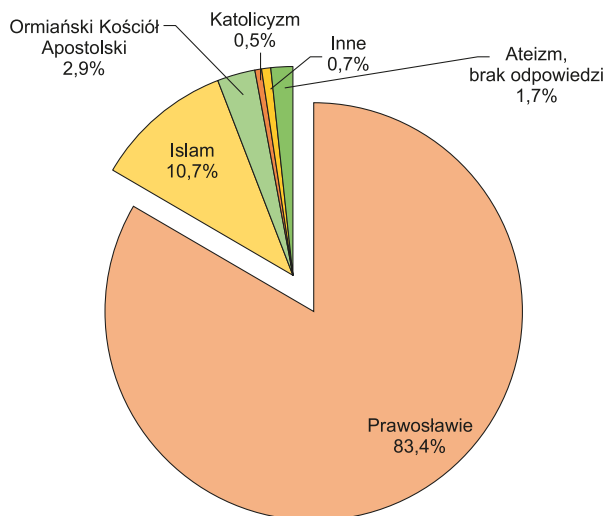
⁷⁸ W przypadku osób, dla których językiem ojczystym (pierwszym) jest rosyjski, odsetek osób niemówiących biegle po gruzińsku wyniósł 19,8%.

separatystycznymi (Abchazją i Cchinwali) rosyjski rozpatrywany jest w kategoriach języka agresora i okupanta⁷⁹ (Tabidze 1999; Gabunia 2014; Sukhishwili 2017).

Zróżnicowanie konfesyjne

Istotną częścią kultury, w tym wielowiekowych tradycji, całego Kaukazu jest religia. Podczas ostatniego spisu powszechnego Gruzji (2014 rok) 98,3% osób biorących udział w badaniu określiło, że identyfikuje się z konkretnym wyznaniem. Ateiści stanowili zaledwie 0,5% ogółu populacji, pozostałe 1,2% respondentów nie odpowiedziało w sposób jednoznaczny lub odmówiło udzielenia powyższej informacji. Spośród osób, które zadeklarowały, że są niewierzące, aż 61% stanowili mieszkańcy miast.

Zgodnie z wynikami ostatniego cenzusu, w 2014 roku na obszarze Gruzji zamieszkiwało około 3,1 mln prawosławnych, którzy stanowili 83,4% ogółu populacji kraju (ryc. 25).

Ryc. 25. Struktura wyznaniowa Gruzji w 2014 roku (%)
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

Zdecydowaną większością w ramach grupy wyznawców prawosławia są wierni Gruzińskiego Kościoła Prawosławnego⁸⁰. Instytucja, będąca największym związkiem wyznaniowym w kraju, posiada autokefalię, którą po raz pierwszy uznano w 486 roku.

⁷⁹ Jak zauważa Sukhishvili (2017), w przypadku Gruzji rosyjski jest językiem ekspansji, natomiast angielski – językiem wzajemnych powiązań.

⁸⁰ Pełna nazwa powyższej instytucji brzmi: „Prawosławny Autokefaliczny Apostolski Kościół Gruziński (Król-Mazur 2016). W ramach pracy autorka stosuje skróty „Gruziński Kościół Prawosławny” oraz „gruzińska Cerkiew”.

Pomimo faktu, że Gruzja jest formalnie świecka, w jej prawodawstwie, nawet na poziomie Konstytucji, podkreśla się wiodącą rolę Gruzińskiego Kościoła Prawosławnego. Podejście jego wiernych oraz kierunek polityczny władz, obrany po 1991 roku, są niepokojące z punktu widzenia wielonarodowego charakteru tego państwa, które obok prawosławnej większości zamieszkują również wyznawcy innych religii (np. mniejszość ormiańska czy społeczności muzułmańskie). Podkreślanie znaczenia jednej instytucji religijnej prowadzi do powstania napięć i wykluczeń społecznych, ponadto może rzutować na pogorszenie relacje Gruzji z państwami sąsiednimi.

Drugim co do wielkości wyznaniem w Gruzji jest islam. W 2014 roku muzułmanie stanowili 10,7% ogółu populacji. Znacząca większość osób, które wykazały swoją przynależność do tej religii, mieszkała na obszarach wiejskich (75% ogółu zadeklarowanych). Wśród mieszkańców Gruzji wyznających islam wyróżnić można wiernych odłamu szyickiego (głównie Azerów) oraz sunnitów (np. część Adżarów⁸¹ czy Kistowie).

Trzecią co do wielkości największą grupą wyznaniową w Gruzji są wierni Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego, którzy stanowią 2,9% ogółu populacji kraju⁸². W zdecydowanej większości przynależność do powyższego Kościoła autokefalicznego wykazują etniczni Ormianie.

Charakterystyka kapitału społecznego

Za F. Fukuyamą (2000: 169) kapitał społeczny definiuje się jako „zestaw nieformalnych wartości i norm etycznych wspólnych dla członków określonej grupy i umożliwiający im skuteczne współdziałanie”.

Jak zauważa U. Abłażewicz-Górnicka (2012), kluczowe, w kontekście zróżnicowania etniczno-kulturowego danego państwa, jest jednoznaczne określenie charakteru oraz stopnia zażyłości relacji kształtujących kapitał społeczny. Dominacja więzi pomostowych aktywizuje pozytywne zmiany społeczne, scala społeczeństwo, poprzez redystrybucję dóbr lub konkretnych wartości, w ramach szerszej (tj. nie hermetycznej i zróżnicowanej wewnętrznie) grupy osób. Wpływa na kształtowanie społeczeństwa obywatelskiego, a co za tym idzie – jest wyznacznikiem silnej, skonsolidowanej demokracji. Przewaga więzi spajających prowadzi do powstania silnych antagonizmów zewnątrz-kulturowych, etnocentryzmu, spadku poziomu zaufania publicznego oraz słabej aktywności obywateli. Cechą charakterystyczną społeczeństw, w których przeważa kapitał spajający, jest dominacja relacji nieformalnych, opartych na maksymalizowaniu korzyści partykularnych

⁸¹ Pomimo że Adżarów często utożsamia się z islamem w strukturze wyznaniowej regionu, który zamieszkują, dominuje prawosławie (54,5% ogółu populacji). Na spadek liczby muzułmanów w tym regionie największy wpływ miały liczne przypadki ich konwersji na chrześcijaństwo (szczególnie po odzyskaniu przez kraj niepodległości). Dodatkowym czynnikiem wpływającym na przekształcenie struktury były procesy migracyjne.

⁸² Większość wyznawców Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego (57%), podobnie jak w przypadku mniejszości muzułmańskiej, zamieszkuje obszary wiejskie.

kosztem interesów szerszej wspólnoty⁸³ (np. ogółu społeczeństwa; Barański, Barańska 2012). Podsumowując, jak trafnie zauważa X. de Souza Briggs (1998: 1–13), „kapitał spajający dobry jest do »przetrwania« ale łączący kapitał społeczny jest ważny do robienia postępów”.

W Gruzji, podobnie jak w innych częściach Kaukazu (niezależnie od przynależności konfesyjnej), dominuje wiązający typ kapitału społecznego. W ramach społeczeństwa powstaje wiele niewielkich, często kilku- lub kilkunastoosobowych, homogenicznych grup, których członkowie pozostają ze sobą w bliskich (opartych na silnym zaangażowaniu emocjonalnym) relacjach, przypominających więzi rodzinne lub przyjacielskie. Istotność bliskich relacji spajających w społeczeństwie Gruzji uwidacznia się w przykładach skracania dystansu społecznego w relacjach z reguły kojarzonych z wyższym stopniem formalności. Zwracanie się do innych osób po nazwisku w wielu kręgach (również w kontaktach zawodowych) uważane jest za obraźliwe. Ponadto przyjęte jest, aby nawet do nieznanymi osób starszych zwracać się per „babciu” lub „dziadku”. Powyższy zwrot uważany jest za formę grzecznościową, podkreślającą szacunek dla osoby starszej (Aliyev 2014; Kaczmarek-Khubnaia 2021).

Klanowość, rodzinność oraz autorytet starszyny są cechami charakterystycznymi dla wszystkich narodów kaukaskich. Próby wykorzenia powyższych tradycji, opartych na strukturach rodzinnych i zasadzie pokrewieństwa, w okresie radzieckim skutkowały powstaniem nowego podtypu sowieckiej kultury, w której wartości komunistyczne przenikały się z kaukaską kulturowością. Utrzymanie bliskich relacji nieformalnych okazało się bardzo ważne w okresie wybicia państwa z dotychczasowych ścieżek rozwoju. Wielu mieszkańców kraju przetrwało ten trudny czas wyłącznie dzięki pomocy rodziny i przyjaciół. Do dziś najbliżsi uważani są w Gruzji za główne „źródło” pomocy finansowej. Bliskość relacji widoczna jest również np. w ramach roztaczania ochrony nad bezpieczeństwem i moralnością kobiet, które nawet po uzyskaniu pełnoletności chroni ojciec, wujek, brat czy podczas tradycyjnych „mediacji”, służących rozwiązaniu problemów rodzinnych (np. podczas rozpadu małżeństwa), w których uczestniczy często nie tylko cała rodzina, a nawet najbliżsi sąsiedzi (Aliyev 2014).

Charakter związków międzyludzkich, kształtowanych w ramach kapitału wiążącego, powoduje, że jednostki darzące współuczestników swojej grupy wysokim stopniem zaufania są bardziej skłonne do podjęcia z nimi współpracy. Z drugiej jednak strony, wykazują większą niechęć do kooperacji z jednostkami „obcymi”, nienależącymi do grupy. Istniejące podziały na „my” i „oni” determinują powstanie szeregu uprzedzeń czy stereotypów. Rozwój więzi spajających, obok scalania małych, jednolitych wewnętrznie grup, oddziałuje tym samym na wzrost ich hermetyczności, co jest zjawiskiem niepożądanym w przypadku narodów wieloetnicznych. Powstałe zależności przyjmują formę relacji horyzontalnych⁸⁴, które

---

⁸³ Przejawem dominacji relacji nieformalnych są m.in. wysoki poziom korupcji i nepotyzmu lub rozwój przestępczości zorganizowanej.

⁸⁴ Na obszarze poradzieckim (szczególnie w państwach zmagających się z problemem opóźnionej lub wydłużonej transformacji systemowej) wyróżnić można szczególny typ relacji horyzontalnych, określane mianem więzi patronalno-klientalnych.

w przeciwieństwie do postaci wertykalnej, opierają się na zasadzie podległości. Radykalne reformy przeprowadzone w Gruzji po rewolucji róż (w ramach pierwszego etapu transformacji systemowej), nie wpłynęły znacząco na mentalność mieszkańców kraju. Do dziś wielu z nich uważa, że szybkie załatwienie sprawy urzędowej, biznesowej, dostęp do opieki zdrowotnej (np. znalezienie miejsca w szpitalu) czy znalezienie dobrej pracy nie jest możliwe bez posiadania koneksji. Brak zaufania do obowiązującego systemu w wielu przypadkach jest uzasadniony, przez co coraz więcej młodych Gruzynów decyduje się na emigrację. Nieformalna sieć powiązań nadal jest więc zasobem, bez którego nie można funkcjonować (*An Assessment of...* 2011; *Social exclusion in...* 2017; Kaczmarek-Khubnaia 2021).

Wzrost znaczenia powiązań o charakterze wiążącym determinuje powstanie szeregu negatywnych zjawisk, które z procesów społecznych szybko przenoszą się na relacje polityczne i gospodarcze. Społeczeństwo Gruzji charakteryzuje tzw. nonkonformistyczny indywidualizm. Powszechnymi postawami obywateli stają się klientelizm, familizm oraz związane z nimi nepotyzm i korupcja. Rozwój sieci nieformalnych zależności istotnie zmniejsza efektywność funkcjonowania danej grupy, której członkowie, realizując cele własne (bądź swoich najbliższych), nie zwracają uwagi na dobro ogółu. Podziały społeczne, oparte na uczestnictwie w danej grupie oraz posiadane przez jednostkę koneksje, prowadzą tym samym do ekskluzji społecznej, wyzysku mniej uprzywilejowanych grup społecznych, a nawet ogólnego kryzysu gospodarczego państwa (Trutkowski, Mandes 2005; Porębska-Maciołek 2012; Aliyev 2014; Kaczmarek-Khubnaia 2021).

Rozwojowi więzi spajających często towarzyszy widoczny niedobór kapitału pomostowego, kluczowego w procesie kształtowania społeczeństwa obywatelskiego, a co za tym idzie – podtrzymania demokracji. Dominacja kapitału wiążącego zamyka Gruzynów na konkurencyjne wizje ładu kulturowego. Przykładem tzw. „amoralnego kolektywizmu”, polegającego na nieufnym lub wręcz wrogim nastawieniu grupy, w tym wypadku narodu, do świata zewnętrznego, jest szereg antyzachodnich manifestacji wspieranych przez gruzińską Cerkiew, które w ostatnich latach są coraz częstsze. Widoczna radykalizacja społeczeństwa pozwala sądzić, że polityczne aspiracje władz kraju, ukierunkowane na integrację z Unią Europejską i NATO, nie pokrywają się z wartościami wyznawanymi przez znaczną część społeczeństwa (Barańska, Barański 2012; Kakachia 2014; Górecki 2020; Gegeshidze, Mirziashvili 2021).

Niskie formalne zaangażowanie gruzińskiego społeczeństwa potwierdzają wyniki *World Values Survey Wave 6: 2010–2014*⁸⁵. Badanie to wykazało, że powyżej 90% gruzińskich respondentów nie należało do większości typów organizacji czy związków wymienianych przez badaczy (w tym m.in. organizacji zawodowych, ekologicznych, humanitarnych, grup samopomocy). Przynależność do Kościoła lub innej organizacji religijnej (członkostwo aktywne lub nieaktywne) zadeklarowało 21% uczestników badania. Niechęć do współpracy widoczna jest również w innych aspektach życia. Rolnicy, pomimo nieopłacalności produkcji w małych gospodarstwach, są mniej skłonni do tworzenia spółdzielni, rodzice niechętnie

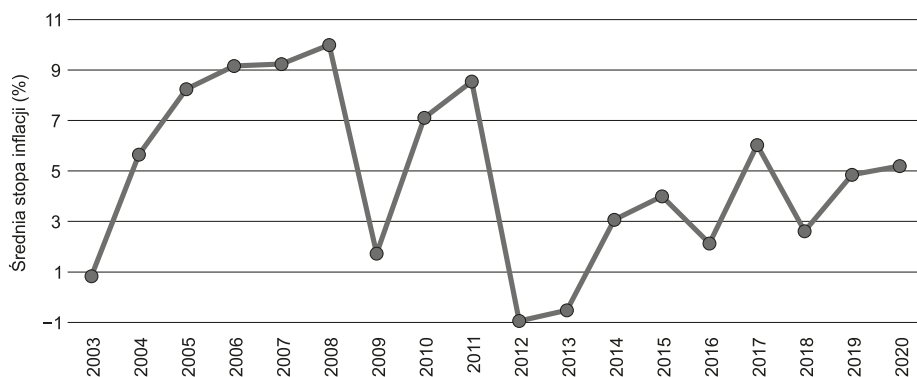
⁸⁵ W przypadku Gruzji badanie przeprowadzono w 2014 roku na próbie 1202 osób.

angażują się w działalność szkoły, do której uczęszczają ich dzieci, a mieszkańcy blokowisk rzadko dbają o przestrzeń wspólną. Niskie zaangażowanie i niechęć do zrzeszania Gruzynów może wynikać z niskiego poziomu zaufania społecznego. Ponad 90% respondentów biorących udział w badaniu *World Values Survey* stwierdziło, że należy być ostrożnym w relacjach z innymi ludźmi. Brak sformalizowanej współpracy wewnątrz społeczeństwa gruzińskiego stanowi jedną z największych barier rozwoju państwa (od lat 90. XX wieku Gruzja jest beneficjentem licznych programów rozwojowych, mających na celu zapobieganie negatywnym skutkom wydłużonego okresu krytycznego). Większość programów pomocowych wymaga jednak współpracy rządu i mieszkańców. Częsty brak partycypacji społecznej powoduje, że pomoc nie trafia w miejsca, gdzie jest najbardziej potrzebna, co dodatkowo pogłębia zniechęcenie mieszkańców, którzy w większości są przekonani, że nie posiadają żadnej mocy sprawczej (*An Assessment of...* 2011; Mushkelishvili i in. 2012; Inglehart i in. 2014; WVS Database 2020).

5.4. Uwarunkowania gospodarcze

Sytuacja makroekonomiczna

W 2020 roku średnioroczny wskaźnik inflacji w Gruzji wyniósł 5,2%. Dane statystyczne za okres 2003–2020 wskazują, że od momentu rozpoczęcia pierwszego etapu transformacji systemowej (okres rządów M. Saakaszwilego), kraj doświadczał corocznie kilkuprocentowego wzrostu średniej rocznej stopy inflacji, która w 2008 roku osiągnęła wartość 10% (ryc. 26).

Ryc. 26. Średnia roczna stopa inflacji w Gruzji w latach 2003–2020 (%)
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Banku Światowego.

W opinii ówczesnego rządu Gruzji głównym powodem podwyższenia wskaźnika był wzrost cen żywności oraz paliw na rynkach światowych. Gruzini dziennikarze oraz naukowcy wskazują jednak, że na skok cen oprócz uwarunkowań zewnętrznych oddziaływały również wewnętrzne regulacje rynkowe. W opisywanym okresie rząd Gruzji prowadził ekspansywną politykę budżetową.

Spektakularne reformy i liberalne podejście władz skutkowało widocznym ożywieniem gospodarczym, kraj przyciągał coraz więcej kapitału zewnętrznego, sukcesywnie wzrastała również wartość jego PKB. Z drugiej strony, wyraźnie zintensyfikowano wydatki rządu, co wpłynęło na pogłębienie deficytu budżetowego oraz podwyższenie stopy inflacji⁸⁶. Jak donosiło na swoim portalu Radio Wolna Europa, dodatkowym czynnikiem, który w opisywanym okresie mógł determinować mocny skok inflacji w Gruzji była działalność karteli, które kontrolowały ceny importowanych przez siebie paliw oraz części produktów spożywczych (Tomaradze 2009; *Georgia Grapples With ...* 2011).

Okres gospodarczej prosperity z początku prezydentury Saakaszwilego przeżywały poważne problemy rynkowe, które wystąpiły w kraju po sierpniu 2008 roku. Wybuch wojny doprowadził do istotnego zmniejszenia przepływów kapitałowych pomiędzy Gruzją a zagranicą. Destabilizacja wewnętrzna skutkowałą znaczącym spadkiem gruzińskiego eksportu (szczególnie do Federacji Rosyjskiej, będącej stroną konfliktu) oraz napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych. Na pogorszenie sytuacji rynkowej wpłynęła też redukcja przekazów pieniężnych, przysyłanych do ojczyzny przez Gruzynów pracujących poza granicami kraju (przede wszystkim w Federacji Rosyjskiej). Spowolnienie aktywności gospodarczej Gruzji, przy jednoczesnym spadku cen surowców na rynku międzynarodowym, spowodowało, że w 2009 roku średnia roczna stopa inflacji uległa obniżeniu do 1,7% (Namchavadze 2018; Transparency International 2020).

W ciągu kolejnych dwóch lat (2009–2011) wskaźnik wzrósł do ponad 8,5%, uzyskując wartość zbliżoną do okresu sprzed wojny. Do skoku inflacji doszło przede wszystkim z powodu częściowego unormowania sytuacji wewnętrznej (zamrożenie konfliktu), co doprowadziło do wzrostu przepływów finansowych zarówno w zakresie handlu zagranicznego, jak inwestycji. Przyczyn należy też upatrywać w uwarunkowaniach zewnętrznych. W 2011 roku rynki światowe doświadczyły znaczących podwyżek cen żywności. Fakt ten wpłynął na gruzińską gospodarkę, której wymiana handlowa w znacznym stopniu opierała się na imporcie rosyjskiej pszenicy (*Inflation in Georgia...* 2012). W latach 2012–2013 średnia roczna stopa inflacji w Gruzji spadła do –0,5%. Na wielkość oraz szybkie tempo spadku wskaźnika oddziaływało wiele czynników, wpływ dwóch z nich był kluczowy. Władzę w państwie przejął obóz opozycyjny. Jedną z pierwszych decyzji nowego rządu było zawieszenie wielu kosztownych inwestycji, będących wizytówką partii Saakaszwilego. Radykalne posunięcie Gruzjińskiego Marzenia rzutowało natychmiastowym spadkiem wydatków budżetowych, zwłaszcza w odniesieniu do tzw. wydatków infrastrukturalnych (Kavtaradze 2014; Namchavadze 2018).

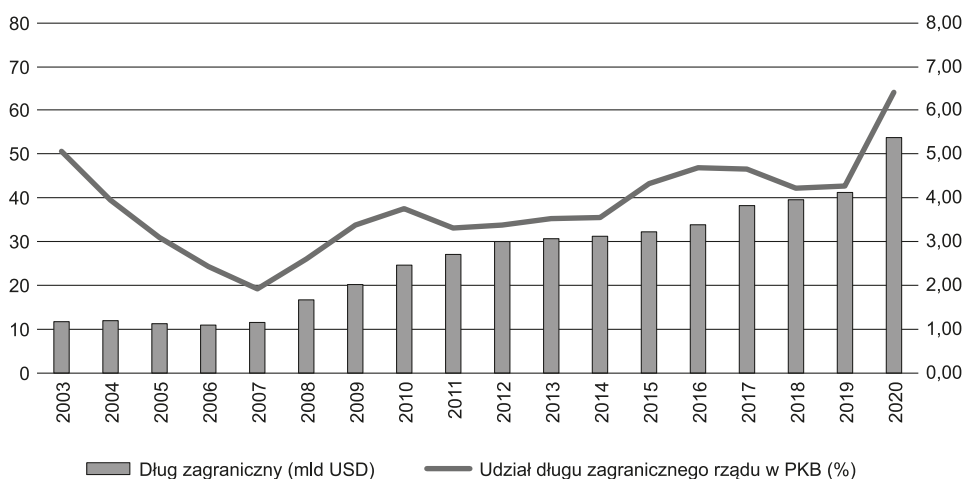
W 2012 roku Narodowy Urząd Statystyczny Gruzji dokonał aktualizacji w koszyku inflacyjnym, będącym podstawą do obliczania wskaźnika cen towarów i usług konsumpcyjnych (*Consumer Price Index – CPI*). Istotnie zmniejszono udział produktów spożywczych w strukturze koszyka na rzecz innych towarów, niepodlegających tak dużym podwyżkom cen jak żywność. Działanie to wywołało wiele

⁸⁶ Jak trafnie wskazuje G. Tomaradze (2009), w powyższym okresie Gruzja doświadczyła tzw. przegrzania gospodarki.

kontrowersji, rząd oskarżano wręcz o sztuczne obniżanie inflacji. Przytoczoną opinię potwierdzają twórcy raportu *Inflation in Georgia – Causes and Cures*, którzy zauważyli, że udział żywności w gruzińskim koszyku inflacyjnym od 2012 roku jest niewspółmiernie mniejszy w porównaniu do państw znajdujących się na podobnym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego. Jak powszechnie wiadomo, polepszeniu jakości życia obywateli towarzyszy zmniejszenie znaczenia produktów i usług podstawowych na rzecz towarów i usług droższych, zaspokajających potrzeby wyższego rzędu. W sytuacji wysokiego bezrobocia obywateli oraz ubóstwa znacznej części społeczeństwa trudno uznać, że zastosowany przez władze zabieg wynikał z realnego wzrostu krajowej gospodarki (*Inflation in Georgia... 2012*).

W kolejnych latach wskaźnik inflacji unormował się. W okresie 2014–2019 utrzymywał się średnio na poziomie około 3,8%

Istotnym zagrożeniem dla stabilności makroekonomicznej Gruzji jest wzrastający dług zagraniczny rządu, który w 2020 roku stanowił około 79% całkowitej wartości długu publicznego Gruzji. Do istotnego wzrostu zobowiązań finansowych dochodziło sukcesywnie od 2008 roku, tj. od momentu, w którym gospodarka kraju doświadczyła po raz pierwszy od 1999 roku istotnego załamania, spowodowanego przede wszystkim wybuchem wojny oraz pogorszeniem relacji z Federacją Rosyjską (ryc. 27).

Ryc. 27. Dług publiczny Gruzji w latach 2003–2020 (wielkość w mld USD i udział procentowy w PKB)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Ministerstwa Finansów Gruzji.

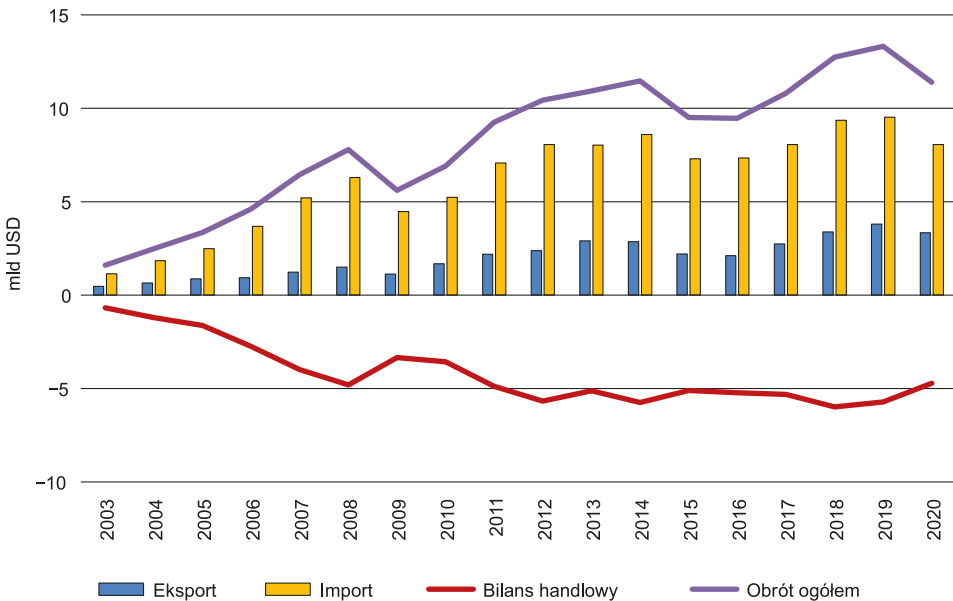
W 2020 roku do grupy podmiotów będących głównymi wierzycielami kredytów zaciąganych przez rząd poza granicami kraju zaliczały się: Republika Federalna Niemiec (20% ogółu), Międzynarodowy Fundusz Walutowy (19%), Republika Francuska (14%) oraz Azjatycki Bank Rozwoju (13%; Ministry of Finance of Georgia 2021).

W 2019 roku przeważająca część środków pozyskanych przez władze w ramach kredytów zagranicznych (ok. 63,5%) służyła wsparciu budżetu państwa,

28,8% sumy wykorzystano na rozwój infrastruktury drogowej. Oznacza to, że pożyczane przez gruziński rząd środki służą głównie zmniejszeniu wysokiego deficytu budżetowego. Niewielka ich część zostaje spożytkowana na realizację celów rozwojowych. Trend ten jest niezwykle niepokojący. Rosnące zadłużenie dotyczy nie tylko budżetu państwa, ale też sektora prywatnego. Do 30 września 2020 roku wartość netto zobowiązań zaciąganych zarówno przez sektor publiczny, jak i prywatny w zagranicznych instytucjach wzrosła do 19,7 mln USD (64,7 mld GEL; National Bank of Georgia 2020; *BTI 2020 Country... 2020*).

Handel zagraniczny

Gruzja charakteryzuje się liberalnym podejściem do polityki gospodarczej (w tym polityki handlu zagranicznego). W ramach otwarcia rynku krajowego władze państwa uprościły procedury celne, wprowadziły niskie stawki ceł importowych oraz minimalne regulacje pozataryfowe. Korzystne warunki powodują, że kraj ten stanowi atrakcyjną destynację dla potencjalnych importerów, co wpływa na wzrost jego konkurencyjności na rynku globalnym (*Departament Handlu... 2020*). Ogólna wartość obrotów handlu zagranicznego Gruzji w 2020 roku wyniosła 11,4 mld USD. Od 2003 roku wielkość gruzińskiej wymiany handlowej z zagranicą wzrosła ponadszesnastokrotnie (ryc. 28).

Ryc. 28. Obroty handlu zagranicznego Gruzji w latach 2003–2020 (mld USD, ceny bieżące)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

Od momentu odzyskania niepodległości kraj charakteryzuje się ujemnym bilansem handlowym. Rekordowy deficyt odnotowano w 2018 roku, kiedy jego wartość wyniosła niespełna 6 mld USD. Saldo handlu zagranicznego Gruzji w latach 2012–2019 utrzymywało się na poziomie przekraczającym –5 mld USD. Sytuacja uległa zmianie po wybuchu ogólnoświatowej pandemii COVID-19. Zamknięcie granic państwowych oraz wprowadzenie skomplikowanych wymogów sanitarnych wpłynęło na istotne zmniejszenie obrotów wymiany towarów i usług. W 2020 roku gruziński eksport spadł o około 12%, a import o 15,4%. Ujemny bilans handlu zagranicznego sygnalizuje, że gruzińskie produkty eksportowe nie są konkurencyjne na rynku międzynarodowym. Na powyższy stan rzeczy oddziałują głównie: ceny surowców energetycznych, słabo rozwinięty krajowy przemysł konsumpcyjny, konieczność dostosowania produkcji do powszechnych na zachodzie standardów dotyczących m.in. bezpieczeństwa i ochrony zdrowia ludności oraz rosnące wymagania konsumentów.

Sukcesywny wzrost udziału importu⁸⁷ w obrocie handlu zagranicznego Gruzji jest zjawiskiem niekorzystnym, świadczącym o silnym uzależnieniu Gruzji od jej partnerów gospodarczych. Eksport oddziałuje na wzrost produkcji krajowych przedsiębiorstw, stymuluje ich produktywność oraz wpływa na zwiększenie transferu technologii. Dominacja importu przy jednoczesnym niskim tempie wzrostu działalności eksportowej stanowi tym samym istotną barierę rozwoju społeczno-gospodarczego kraju oraz jego regionów (Gołajewska 2012).

Rozkład danych opisujących lata 2003–2020 pozwala na zauważenie trzech widocznych spadków w obrotach handlu zagranicznego Gruzji, które wystąpiły w latach 2009, 2015 oraz 2020. W pierwszym przypadku zmniejszenie należy rozpatrywać jako skutek wojny. Konflikt z Federacją Rosyjską, będącą ówczesnie jednym z najważniejszych partnerów handlowych Gruzji, skutkowałam zamrożeniem wymiany towarów i usług pomiędzy stronami konfliktu, co uwidoczniło się wyraźnym obniżeniem ogólnej wielkości gruzińskiego handlu zagranicznego (importu i eksportu). Specyfika gospodarki Gruzji (tj. zorientowanie na import, wysoki stopień rozwoju sektora bankowego oraz zależność systemu od zewnętrznych źródeł finansowania) spowodowała, że światowy kryzys ekonomiczny miał w tym wypadku drugorzędny wpływ na spadek obrotu⁸⁸. Wojna gruzińsko-rosyjska z 2008 roku skutkowałam wprowadzeniem przez Rosję embarga na pochodzące z Gruzji produkty spożywcze, w tym przede wszystkim wina. Restrykcje zniesiono dopiero w 2012 roku (Falkowski 2018).

Do najważniejszych kierunków gruzińskiej wymiany handlowej, z punktu widzenia ogólnej wartości obrotu, zaliczają się: Turcja (14%), Rosja (11,7%), Chiny (10,4%), Azerbejdżan (8,4%) oraz Stany Zjednoczone (5,6%). Biorąc pod uwagę

---

⁸⁷ W 2020 roku stanowił około 70,7% ogółu obrotów handlu zagranicznego Gruzji.

⁸⁸ K. Falkowski (2018) w ramach badania wpływu Rosji na międzynarodową konkurencyjność wybranych państw postradzieckich wykazałam, że w porównaniu do Białorusi, Mołdawii i Ukrainy gospodarka Gruzji wykazuje najniższy stopień uzależnienia od relacji handlowych łączących ją z północnym sąsiadem.

kontynenty, największe obroty wystąpiły pomiędzy Gruzją a krajami azjatyckimi (47,6% ogółu obrotu⁸⁹).

Wartość gruzińskiego eksportu w 2020 roku wyniosła około 3,3 mld USD. Kluczowym partnerem w powyższej dziedzinie handlu były Chiny, na których rynek w 2020 roku Gruzja wysłała dobra i usługi o wartości przekraczającej 477 mln USD, co stanowiło około 14,3% ogółu gruzińskiego eksportu w opisywanym okresie. W strukturze geograficznej eksportu dominowały ponadto: Azerbejdżan (13,2%), Federacja Rosyjska (13,2%), Bułgaria (9,4%) oraz Ukraina (6,5%). Dane w podziale na grupy krajów (wg wybranych organizacji) wskazują, że Gruzini najczęściej eksportują swoje towary do państw należących do Organizacji Współpracy Gospodarczej Państw Morza Czarnego (BSEC; 54,6%) lub Wspólnoty Niepodległych Państw (CIS; 45,1%). Dla porównania eksport do Unii Europejskiej (UE) stanowi 21,5%. Zarówno BSEC, jak i CIS zrzeszają przede wszystkim byłe republiki radzieckie oraz państwa w przeszłości należące do Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG). Oznaczałoby to, że Gruzja nadal pozostaje w ścisłych relacjach gospodarczych z dawnymi partnerami, faktycznie nie reorientując kierunków swojego handlu zagranicznego.

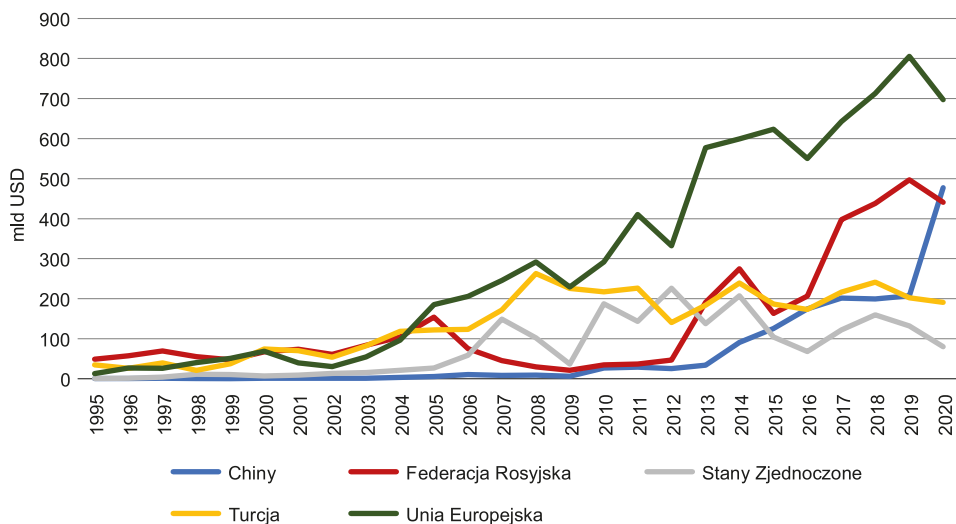
Z drugiej strony, analiza dynamiki eksportu w podziale na wspomniane grupy państw wskazuje, że największą stabilnością wymiany w tym zakresie charakteryzuje się UE. Zestawienie dynamiki zmian wartości eksportu ważnych partnerów w skali globalnej, w którym UE ze względu na silny stopień zintegrowania rynku potraktuje się jako jeden twór, obrazuje, że znaczenie Unii Europejskiej na tle innych potęg gospodarczych, takich jak Chiny, Federacja Rosyjska, Stany Zjednoczone czy Turcja, jest obecnie największe oraz, co ważne z perspektywy politycznych aspiracji Gruzji, jej udział w strukturze geograficznej gruzińskiego eksportu sukcesywnie wzrasta od lat 90. XX wieku (ryc. 29).

Powyższemu pozytywnemu trendowi towarzyszy jednak stosunkowo dynamiczny wzrost znaczenia Federacji Rosyjskiej (szczególnie widoczny po przejściu władzy w państwie przez partię Gruzji Marzenie w 2012 roku). Oznacza to, że pomimo zauważalnych pozytywnych przekształceń Gruzja nie zakończyła jeszcze procesu reorientacji swojej wymiany handlowej w zakresie eksportu, pozostając w bliskich relacjach gospodarczych z północnym sąsiadem.

Najczęściej eksportowanymi przez Gruzję towarami w 2020 roku były: rudy i koncentraty miedzi (23,3%), samochody (12,1%), żelazostopy (7,4%), wino (6,3%), alkohol etylowy nieskażony, spirytusy, likiery i inne napoje spirytusowe (4%), wody mineralne niezawierające dodatku cukrów (3,5%) oraz orzechy (2,8%). W ciągu ostatnich lat ważnym towarem reeksportowym tego kraju stały się samochody osobowe. W 2009 roku niedaleko stolicy kraju, w gminie Rustawi, otwarto największą na Kaukazie nowoczesną giełdę samochodową.

Gruzjiński import w 2020 roku wart był około 8,05 mld USD, w stosunku do roku poprzedniego jego wartość uległa zmniejszeniu o ponad 15%. Wskazany spadek stanowi jeden z widocznych przejawów załamania gruzińskiej gospodarki w okresie trwania ogólnoswiatowej pandemii COVID-19. Głównym partnerem

⁸⁹ Handel z państwami położonymi w Europie stanowił 42,9% ogółu obrotów.

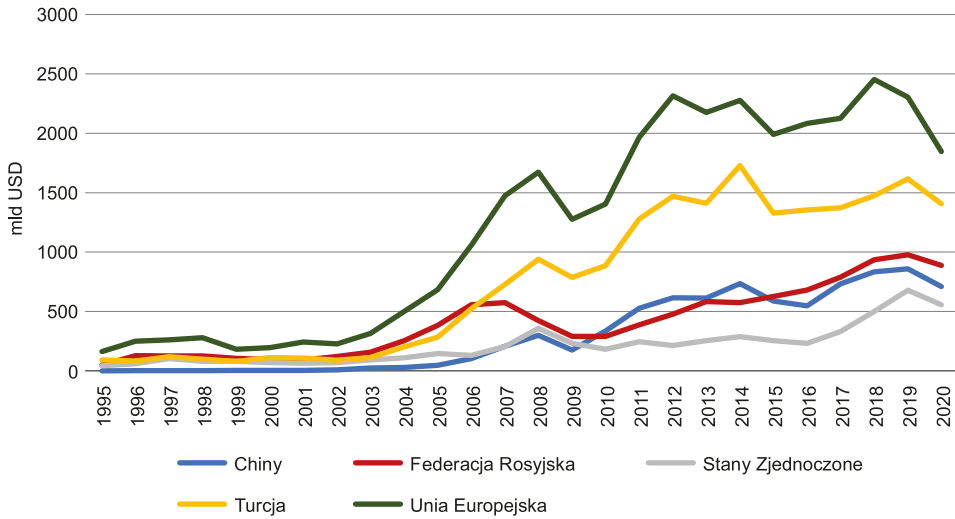
Ryc. 29. Udział wybranych państw oraz Unii Europejskiej w strukturze geograficznej gruzińskiego eksportu w latach 1995–2020 (mld USD, ceny bieżące)
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

w imporcie towarów była Turcja, od której w 2020 roku Gruzja zakupiła towary o wartości ponad 1,4 mld USD⁹⁰. W strukturze geograficznej importu istotne były ponadto: Federacja Rosyjska (11%), Chiny (8,8%), Stany Zjednoczone (6,9%) oraz Azerbejdżan (6,4%).

Dane w podziale na grupy państw wskazują, że w ostatnich latach Gruzini najczęściej importują towary z państw wchodzących w skład BSEC (48,6%) lub CIS (30%). Udział Unii Europejskiej wynosi 23,9%. Analiza dynamiki importu Gruzji z wybranych państw oraz UE w latach 1995–2020, podobnie jak w przypadku eksportu, wskazuje, że w porównaniu do globalnych liderów Unia Europejska charakteryzuje się zdecydowanie największym i sukcesywnie rosnącym udziałem w gruzińskim imporcie (pozycja lidera utrzymuje się od lat 90. XX wieku; ryc. 30). Zjawisko to należy uznać za pozytywny przejaw wchodzenia Gruzji na nową ścieżkę rozwoju. Na uwagę zasługuje też fakt, że wśród czterech pozostałych partnerów handlowych nie dominuje Federacja Rosyjska (sytuacja ta utrzymuje się od momentu rozpoczęcia gruzińskiego *critical conjuncture*). Pomimo nieznacznie wzrastającej w ostatnich latach wartości importu produktów rosyjskich, od 2007 roku zdecydowanie ważniejszym partnerem Gruzji w tym zakresie jest Turcja.

Istotne „przesunięcia” w strukturze gruzińskiego importu należy wiązać ze wzrostem napięć na linii Tbilisi–Moskwa oraz zacieśnieniem relacji pomiędzy Turcją i Gruzją (21 listopada 2007 roku państwa te podpisały umowę o wolnym handlu). Zmiana władzy w Gruzji w 2004 roku (istotne zbliżenie do Zachodu), zbiegające się w czasie z uruchomieniem ropociągu Baku–Tbilisi–Ceyhan i gazociągu Baku–Tbilisi–Erzerum, zmniejszającego jej energetyczne uzależnienie od

⁹⁰ Udział Turcji w ogólnej wartości gruzińskiego importu wynosił 17,5% w opisywanym okresie.

Ryc. 30. Udział wybranych państw oraz Unii Europejskiej w strukturze geograficznej gruzińskiego importu w latach 1995–2020 (mld USD, ceny bieżące)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

północnego sąsiada, doprowadziły do pogorszenia relacji politycznych i gospodarczych z Federacją Rosyjską (*Trade Policy Review...* 2009; Jartyś, Orzechowski 2018).

Do towarów najczęściej importowanych do Gruzji w 2020 roku zaliczyć można: samochody (9,7%), rudy i koncentraty miedzi (7,2%), ropę naftową i oleje naftowe (6,2%) oraz leki (4,2%). Porównując powyższą listę z towarami najczęściej sprzedawanymi przez Gruzję, zauważyć można, że większość produktów wwożonych do kraju stanowi przedmiot reeksportu (wyjątkiem są medykamenty).

Struktura towarowa handlu zagranicznego Gruzji charakteryzuje się niskim poziomem dywersyfikacji zarówno w zakresie eksportu, jak importu. Wymiana handlowa z zagranicą w większości opiera się na grupie dziesięciu produktów, których znaczna część nie jest faktycznie produkowana na terytorium tego państwa. Niewielkie urozmaicenie w strukturze towarowej gruzińskiej wymiany handlowej wynika z silnej specjalizacji gruzińskiej gospodarki (zorientowanej na reeksport oraz sprzedaż produktów spożywczych, należących do towarów z grupy tzw. niskiej techniki). Tendencja ta stwarza istotną barierę nie tylko dla wzrostu produkcji przedsiębiorstw reprezentujących pozostałe branże, ale również dla przepływu wiedzy, dyfuzji innowacji oraz postępu technologicznego. Powielanie istniejącego schematu utrudnia tym samym dalszy rozwój państwa oraz jego jednostek regionalnych. Jak zauważa L. Korganashvili (2018), w celu zmniejszenia powstałych barier konieczne jest wspieranie rozwoju alternatywnych gałęzi gruzińskiej gospodarki, które wykazują wysoki udział w tworzeniu PKB. Do grupy tej zaliczają się w głównej mierze handel usługami oraz technologią.

Napięte stosunki polityczne Gruzji z Federacją Rosyjską, która nadal pozostaje jednym z jej najważniejszych partnerów handlowych (szczególnie w zakresie eksportu), powodują, że priorytetowym działaniem władz kraju powinno być

podjęcie próby dalszej reorientacji kierunków handlu zagranicznego. Jak wykazał gruziński oddział organizacji Transparency International, w 2019 roku około 70% krajowej konsumpcji pszenicy zależało od importu z Rosji. Kraj ten jest również kluczowym importerem gruzińskiego wina, będącego jednym z ważniejszych produktów eksportowych państwa. Skala zależności gospodarki Gruzji od jej północnego sąsiada jest znacząca. Handel zagraniczny to jeden z głównych środków nacisku o charakterze politycznym, stosowanych przez Rosję wobec „nieposłusznej” Gruzji (Transparency International 2020).

5.5. Uwarunkowania polityczno-instytucjonalne

Jak zauważają S.J. Bagdziński i in. (1995: 10), „proces generalnej transformacji gospodarki, społeczeństwa i państwa powoduje całkowitą zmianę stosunków gospodarczych i społecznych na szczeblu regionalnym i lokalnym”. Z uwagi na tempo oraz skalę powyższych przekształceń podstawowym krokiem państwa, podlegającego procesom transformacji systemowej, powinna być gruntowna reforma legislacyjna, obejmująca akty od ustawy zasadniczej po rozwiązania dotyczące szczebla lokalnego. Ustrój Związku Radzieckiego, w którym dyktatura jednopartyjna wpływała na centralizację władzy, powodował, że po jego upadku jednym z podstawowych zadań byłych republik było przeprowadzenie gruntownej reformy w zakresie przekazania władzy (tj. uprawnień, zadań i odpowiedzialności) jednostkom niższego rzędu. Zastosowane przez państwo normy prawne w bezpośredni sposób oddziałują na zachodzące na jego obszarze procesy rozwojowe, czego przykładem mogą być akty dotyczące sposobu prowadzenia polityki regionalnej, wcześniej wspomnianej decentralizacji oraz rozwiązań o charakterze wyrównawczym (ustawy pomocowe skierowane do obszarów problemowych) lub stymulującym rozwój i wzrost gospodarczy (lokalizacja wolnych stref gospodarczych, regulacje podatkowe i celne).

Opis uwarunkowań polityczno-instytucjonalnych rozwoju Gruzji i jej regionów w okresie transformacji systemowej podzielono na trzy sekcje: 1) proces decentralizacji władzy; 2) polityka rozwoju – cele, priorytety, instrumenty oraz układ instytucjonalny; 3) inne działania legislacyjne oraz instytucje aktywizacji rozwoju.

Proces decentralizacji władzy

Do podstawowych zasad funkcjonowania samorządu terytorialnego w Gruzji odnosi się, w sposób nadrzędny do ustawy organicznej, rozdział dziewiąty Konstytucji Gruzji (art. 74–76), uchwalonej 24 sierpnia 1995 roku. Ustawa zasadnicza odnosi się m.in. do kwestii rozdzielności kompetencji, sposobu przekazywania oraz finansowania uprawnień, nadzoru wykonania zadań powierzonych jednostce przez władze centralne. Dokument nie określa jednak w sposób literalny

kompetencji jednostek samorządu, wskazuje wyłącznie, że ich pełen zakres wyznacza ustawa organiczna – Kodeks Samorządu Lokalnego⁹¹ (*Constitution of Georgia* 1995).

Pod koniec lat 90. XX wieku⁹² na obszarze Gruzji obowiązywał skomplikowany, czterostopniowy podział terytorialny, na który składały się (Melua 2010):

- **I szczebel:** Autonomiczne Republiki Abchazji i Adżarii;
- **II szczebel:** miasto Tbilisi i 9 regionów;
- **III szczebel:** 75 dystryktów (rejonów);
- **IV szczebel:** 58 samorządów miejskich (tzw. miast prowincjonalnych) oraz 998 samorządnych wsi i osiedli.

Status samorządu faktycznie miały wyłącznie jednostki IV szczebla, przy czym duże miasta, tj. stolica kraju – Tbilisi oraz Batumi, Rustawi, Kutaisi i Poti, pozostawały pod pełną kontrolą władz centralnych. Biorąc pod uwagę ogólną powierzchnię Gruzji, podział terytorialny, który funkcjonował w państwie w przededniu rewolucji róż, charakteryzował się wysokim stopniem rozdrobnienia. W dużej mierze nawiązywał do rozwiązania zastosowanego w czasach radzieckich (do najniższego szczebla zaliczano wtedy 942 rady wiejskie (gruz. *sasplo sabczo*), 52 tzw. okręgi miejskie⁹³ oraz 46 mniejszych miast, podległych rejonom; Gachechiladze 1995).

Wąski zakres zadań powierzonych gminom, niewielki budżet oraz silne uzależnienie od organów terenowej administracji rządowej spowodowały, że władze kraju podjęły decyzję o przeprowadzeniu gruntownej reformy (okres prezydentury M. Saakaszwilego). W ramach nowej ścieżki legislacyjnej Gruzja przyjęła Europejską Kartę Samorządu Lokalnego. W fazie przygotowawczej stworzono dwie główne propozycje podziału. Pierwsza, stworzona przez organizacje pozarządowe, która uzyskała aprobatę zachodnich partnerów⁹⁴, zakładała wprowadzenie samorządu na dwóch poziomach: gmin oraz regionów. Druga, zaprezentowana przez komisję rządową, zakładała pozostawienie jednego szczebla samorządu, z uwzględnieniem przeniesienia kompetencji z poziomu gminnego na rejonowy. Z uwagi na łatwość wprowadzenia zmian w ramach rządowego pomysłu wybrano drugi z wymienionych wariantów. Przekształcenia wprowadzono na podstawie ustawy organicznej o samorządzie lokalnym, która weszła w życie z początkiem 2006 roku. Liczba jednostek samorządowych zmniejszyła się tym samym z około 1000 do 70⁹⁵. Konsolidacja terytorialna niosła ze sobą pozytywne skutki. Przede wszystkim przyczyniła się do zmniejszenia kosztów związanych z utrzymaniem administracji samorządów, co było zjawiskiem pożądanym, biorąc pod uwagę

⁹¹ Powyższy zapis wprowadzono w konstytucji po 2017 roku. W ciągu ostatnich lat dodano zapis dotyczący zobowiązania się władz państwa do poprawy sytuacji finansowej samorządów poprzez zapewnienie rejonom środków adekwatnych do zakresu powierzonych im zadań.

⁹² W 1997 roku przyjęto pierwszą po odzyskaniu niepodległości ustawę regulującą kwestie samorządu.

⁹³ Powyższe okręgi odnosiły się do najmniejszych jednostek miejskich w kraju. Większe obszary zurbanizowane lub miasta, charakteryzujące się szczególnym znaczeniem gospodarczym (np. Cziatura, Ckaltubo), wchodziły w skład drugiego szczebla podziału terytorialnego. Określano je mianem tzw. „miast wydzielonych” (Gachechiladze 1995).

⁹⁴ Opisywane rozwiązanie otrzymało poparcie Rady Europy.

⁹⁵ Szczebel podstawowy (gminny) uległ likwidacji.

ówczesną niewydolność gruzińskiego systemu finansowego. Zmniejszenie liczby jednostek mogło ponadto wpłynąć na usprawnienie wykonywania powierzonych zadań oraz wyrównanie poziomu rozwoju (Gachechiladze 1995; Swianiewicz 2009; Melua 2010; Swianiewicz 2015).

Proces decentralizacji władzy nie został jednak przeprowadzony w pełni. Jednostki uznane za samorządne w rzeczywistości były nadal zależne od władzy centralnej (przede wszystkim pod względem fiskalnym oraz funkcjonalnym). Ich uprawnienia i zasoby ludzkie były silnie ograniczone, a rozbieżności w obowiązujących aktach prawnych w wielu przypadkach uniemożliwiały wykonanie powierzonych samorządom zadań. Dodatkowym problemem był praktyczny brak zaangażowania społecznego, przez co znaczna część podejmowanych przez samorząd decyzji nie odnosiła się do rzeczywistych potrzeb mieszkańców, co wpływało na wzrost ich niezadowolenia (*Decentralization Strategy 2020–2025* 2020).

O niewłaściwej ścieżce zmian w zakresie decentralizacji władzy w Gruzji może świadczyć opinia Komitetu Regionów Unii Europejskiej, wydana w 2011 roku. Do najważniejszych postulatów zawartych w dokumencie zaliczyć można:

- dostosowanie krajowej gruzińskiej legislacji do standardów unijnych;
- przebudowę samorządu na poziomie regionalnym (co jest zdaniem ekspertów bazą dla dalszego rozwoju), ze szczególnym uwzględnieniem kwestii prawnego określenia funkcjonowania regionu jako jednostki terytorialnej kraju (w tym jasnego sformułowania jego kompetencji);
- decentralizację finansową;
- podejmowanie działań w ramach mniejszych projektów, z których za priorytetowe uznawać należy te, które odnoszą się do poprawy bytu ludności;
- zwiększenie zaangażowania przedstawicieli samorządów lokalnych w opracowywanie i implementację strategii rozwoju regionalnego oraz innych dokumentów państwowych, które dotyczą rozwoju poszczególnych jednostek samorządowych (*Opinia Komitetu Regionów...* 2011).

Brak pozytywnych rezultatów wcześniejszych reform, połączony z unijnym zaleceniem przeprowadzenia dalszych zmian, skłonił gruziński rząd do podjęcia kolejnych prób modernizacji prawodawstwa w zakresie decentralizacji władzy. W następstwie przyjęcia i realizacji krajowej strategii w lutym 2014 roku wprowadzono nową ustawę organiczną – *Kodeks Samorządu Lokalnego*.

Aby dokonać oceny obowiązującego aktu, należy zauważyć, że z jednej strony stanowi on ujednoczenie ram prawnych dotyczących decentralizacji władzy w państwie. Z drugiej jednak strony, nie uwzględnia wyraźnego zalecenia UE, odnoszącego się do wprowadzenia regionalnego szczebla samorządu. Rezygnacja z delegacji władzy do gruzińskich regionów wynika z obawy władz centralnych o integralność terytorialną państwa. Jak zauważa R. Czachor (2015), odejście od pierwotnych, ambitnych planów całkowitej modernizacji prawa spowodowane było krytyką ze strony patriarchy Gruzji Eliasza II oraz środowisk konserwatywnych. Powyższa sytuacja po raz kolejny obrazuje znaczenie Kościoła w Gruzji, którego silne wpływy nie obejmują wyłącznie sfery społecznej czy światopoglądowej, ale dotyczą również kwestii politycznych, a nawet prawnych. Rezygnacja z rozszerzenia samorządu o dodatkowy, regionalny szczebel utrudnia programowanie

ich polityki, a co za tym idzie – może stanowić istotną barierę dla zachodzących na ich obszarze procesów rozwoju.

Do głównych celów aktualnej strategii dotyczącej dalszych działań w zakresie decentralizacji władzy (*Decentralization Strategy 2020... 2020*) zaliczają się w pierwszej kolejności: (1) zwiększenie roli samorządów w zarządzaniu sprawami publicznymi oraz (2) zapewnienie samorządom lokalnym odpowiednich środków materialnych i finansowych. Reformy przeprowadzane są ze wsparciem finansowym agencji rozwoju Szwajcarii i Austrii oraz Organizacji Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju w ramach projektu *Fostering Regional and Local Development in Georgia*. Łącznie na pomoc w zakresie wdrożenia systemowej reformy zarządzania lokalnego i regionalnego, zwiększenia zaangażowania obywateli w proces decyzyjny oraz stworzenia sprzyjającego otoczenia dla lokalnego wzrostu gospodarczego wspomniani zagraniczni partnerzy przekazali w ramach pierwszej fazy projektu (od listopada 2011 do grudnia 2017) 6,25 mld USD⁹⁶ (*Georgia – United Nations Development Programme 2022; UNDP Transparency Portal 2023*).

Realizacja założeń wymienionych w krajowej strategii na lata 2020–2025 będzie zależna od sytuacji społeczno-gospodarczej, w jakiej znajdzie się Gruzja w ciągu najbliższych lat.

Polityka rozwoju – cele, priorytety, instrumenty oraz układ instytucjonalny

Większość państw dąży do zrównoważonego rozwoju. Realizacja powyższego celu w świetle współczesnych tendencji rozwojowych (petryfikacji i pogłębiania nierówności powstałych w wyniku przestrzennej polaryzacji procesu, wystąpienia negatywnego efektu wymywania zasobów i funduszy) jest zadaniem trudnym, wymagającym jasnego określenia reguł, celów oraz priorytetów działania. Wskazane potrzeby powodują, że kluczową rolą władz państwa jest prowadzenie polityki rozwoju, polegającej na sterowaniu procesem, swoistym kierowaniu przemianami społeczno-gospodarczymi poprzez realizację celowo zaprojektowanych działań. (Gilowska i in. 1998; Churski 2008; *Transforming our world...* 2015).

Polityka regionalna stanowi jeden z trzech typów polityk, zorientowanych na sterowanie procesami rozwojowymi (obok polityk sektorowych i horyzontalnych).

W ujęciu szerokim obejmuje ogół działań wpływających na zachowania przestrzenne gospodarstw domowych oraz przedsiębiorstw. Z kolei wąska definicja zakłada, że odnosi się ona wyłącznie do relacji kształtowanych pomiędzy państwem a poszczególnymi jednostkami szczebla regionalnego. Działania podejmowane w ramach polityki regionalnej mogą prowadzić zarówno do zmian o charakterze ilościowym (wzrost wydajności systemu), jak i jakościowym (wystąpienie przekształceń systemowych, modyfikacji struktury gospodarczej konkretnej jednostki; Bagdziński i in. 1995; Smętkowski 2013).

Aktualnie w gruzińskim prawodawstwie nie funkcjonuje jedna ustawa dedykowana regulacjom dotyczącym polityki rozwoju państwa czy polityki regionalnej.

⁹⁶ W ramach drugiej fazy, realizowanej w latach 2017–2023, Austria i Szwajcaria przekażą na realizację projektu ponad 5 mln USD.

Aktami związanymi z powyższą tematyką (sposób pośredni lub bezpośredni) są m.in.: *Kodeks Samorządu Lokalnego* (2014), ustawa o wspieraniu rozwoju stref wolnej turystyki (2010), ustawa o wolnych strefach przemysłowych (2007) oraz ustawa o rozwoju regionów wysokogórskich (2015). W ramach programowania rozwoju kraju oraz jego jednostek regionalnych władze Gruzji opracowały szereg strategii, programów oraz planów, w których określono główne cele, priorytety oraz zadania.

W czerwcu 2014 roku w drodze rozporządzenia rząd centralny przyjął *Strategię rozwoju społeczno-gospodarczego Gruzji – Gruzja 2020*. Dokument ten w sposób nadrzędny określa ramy polityki rozwoju kraju, a jego treść nawiązuje do realizowanych przez władze centralne polityk sektorowych. Celem strategii jest identyfikacja głównych czynników utrudniających inkluzywny wzrost gospodarczy Gruzji oraz określenie zadań priorytetowych, których realizacja doprowadzi do neutralizacji ich negatywnego oddziaływania. Do czynników hamujących w największym stopniu prawidłowy, tj. bardziej sprawiedliwy wzrost, zaliczono w niej: niski poziom konkurencyjności sektora prywatnego, ograniczony dostęp do środków finansowych oraz słabo rozwinięty kapitał społeczny.

Dokumentem, który reguluje w sposób szczegółowy zasady prowadzenia gruzińskiej polityki regionalnej, jest *Program Rozwoju Regionalnego Gruzji na lata 2018–2021*, przyjęty 11 czerwca 2018 roku. Ponieważ gruziński ustawodawca nie wyjaśnia terminu „region”, we wstępie powyższego programu (analogicznie do strategii realizowanej w latach 2010–2017) pojęcie to zdefiniowano jako funkcjonalną jednostkę planistyczną, reprezentującą grupę jednostek administracyjnych, której powierzchnia zwykle pokrywa się z obszarem odpowiedzialności terenowych pełnomocników państwowych, zwanych gubernatorami.

Celem głównym programu jest „przyczynienie się do realizacji celów zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego i poprawy warunków życia na całym terytorium kraju, zmniejszenie dysproporcji rozwojowych oraz zwiększenie spójności terytorialnej”. Ze względu na wysoki stopień ogólności powyższego celu twórcy doprecyzowali go poprzez wyznaczenie celów szczegółowych oraz głównych priorytetów działania, którym odpowiada szereg planowanych przez rząd zadań (*Regional Development Programme... 2017*).

Realizacja wskazanych celów oraz zadań wymaga zastosowania wielu instrumentów polityki regionalnej, w tym zwłaszcza odnoszących się do kwestii legislacji i inwestycji, służących zarówno poprawie warunków prowadzenia działalności gospodarczej, jak i poprawie jakości życia obywateli⁹⁷. Wykonanie powyższych działań, szczególnie w zakresie inwestycji, wymaga dużych nakładów finansowych. Całkowity budżet *Programu Rozwoju Regionalnego Gruzji na lata 2018–2021* wynosi ponad 18 mld GEL. Około 64,5% ogółu środków przeznaczonych na realizację zadań wyznaczonych w ramach dokumentu pochodzi z centralnych zasobów finansowych państwa. Dla porównania gruzińskie samorządy pokryją zaledwie 0,8% wydatków powstałych w wyniku implikacji programu. Powyższy stan rzeczy

---

⁹⁷ W szczególności grup wykluczonych, których przedstawiciele najsilniej doświadczają negatywnych skutków nierówności społecznych.

wynika z niedokończonej reformy decentralizacji. Gminy praktycznie nie mają samodzielności fiskalnej, przez co większość instrumentów polityki regionalnej musi zapewnić rząd centralny państwa. Realizację wyznaczonych w programie zadań w dużym stopniu umożliwiała pomoc techniczna i finansowa, pochodząca od krajowych oraz zagranicznych darczyńców. Do grupy organizacji międzynarodowych oraz państw istotnie zaangażowanych w proces programowania gruzińskiego rozwoju zaliczają się: Unia Europejska, Bank Światowy, Rada Europy, ONZ (w ramach Programu Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju), Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju, Europejski Bank Inwestycyjny, Azjatycki Bank Rozwoju, Stany Zjednoczone (w ramach Amerykańskiej Agencji ds. Rozwoju Międzynarodowego), Francuska Agencja Rozwoju, Szwedzka Agencja Rozwoju i Współpracy i inne.

Biorąc pod uwagę stopień decentralizacji władzy w Gruzji (do dziś nie wprowadzono samorządu na poziomie ponadlokalnym) uznać należy, że realizacja jej polityki regionalnej odbywa się przede wszystkim na szczeblu interregionalnym. Aktualne ramy prawno-instytucjonalne nie zapewniają regionom właściwego upodmiotowienia ani w sensie kompetencyjnym, ani finansowym. Brak niezbędnych uprawnień powoduje, że jednostki pierwszego stopnia podziału terytorialnego nie mają realnego wpływu na proces programowania i sterowania rozwojem.

Organem administracji rządowej, w sposób nadrzędny odpowiedzialnym za projektowanie, wdrażanie oraz monitorowanie polityki regionalnej, jest Ministerstwo Rozwoju Regionalnego i Infrastruktury. Jego działania wspiera szereg komisji międzyresortowych, z których największe kompetencje posiada Rządowa Komisja ds. Rozwoju Regionalnego. Organ ten zatwierdza wszystkie dokumenty strategiczne, dotyczące planowania, monitorowania oraz ewaluacji rozwoju. Jedną z jego ważniejszych kompetencji jest również koordynacja aktywności związanych z pozyskiwaniem wparcia finansowego od gruzińskich oraz zagranicznych darczyńców. Na poziomie krajowym realizowany jest ponadto szereg polityk sektorowych, odnoszących się do poszczególnych gałęzi gospodarki. Właściwe ministerstwa, korzystając z szeregu organów wdrażających, w tym agencji krajowych, zajmują się przygotowaniem oraz realizacją konkretnych projektów inwestycyjnych (Ksenicz 2019).

Za prowadzenie polityki rozwoju na regionalnym szczeblu administracji odpowiada gubernator, będący terenowym przedstawicielem rządu centralnego. Do jego głównych zadań we wskazanym zakresie należy: opracowanie strategii oraz programów rozwoju jednostki regionalnej podlegającej jego kierownictwu, koordynacja wdrażania polityki (wykonywanie zadań zleconym przez stolicę) oraz pełnienie roli swoistego łącznika pomiędzy administracją rządową a samorządem lokalnym. Gubernator wchodzi ponadto w skład Regionalnej Rady Konsultacyjnej. Organ ten, złożony z przedstawicieli wszystkich samorządów (wójtowie, burmistrzowie oraz przewodniczący i zastępcy rad) zlokalizowanych w granicach administracyjnych danego regionu, pełni przede wszystkim funkcję doradczą. Wydane przez radę rekomendacje nie mają żadnego umocowania prawnego. Nie są więc w żaden sposób wiążące dla podmiotów zajmujących się wdrażaniem programów strategicznych. Tym samym stanowiska i opinie przedstawicieli gmin zostają wysłuchane, nie ma jednak gwarancji, że wskazane lokalne potrzeby

zostaną zaspokojone przez rząd centralny oraz jego przedstawiciele terenowych (Ksenicz 2019).

Do kompetencji jednostek najniższego szczebla administracji należy wyłącznie wykonywanie zadań zleconych, określonych przede wszystkim w *Kodeksie Samorządu Lokalnego*⁹⁸.

Aktualna struktura instytucjonalna Gruzji jest silnie zcentralizowana. Istotny problem stanowi niewielki realny udział gmin w procesie programowania rozwoju. Funkcjonujący obecnie system wymaga dalszych gruntownych reform polegających przede wszystkim na decentralizacji władzy (wzroście kompetencji gmin, zwiększeniu poziomu ich partycypacji w procesie programowania rozwoju). Brak rzeczywistej kooperacji wszystkich szczebli administracji w procesie kształtowania przemian społeczno-gospodarczych stwarza niebezpieczeństwo realizacji niewłaściwych celów i kierunków działania oraz wyboru kosztownych projektów inwestycyjnych, faktycznie niesłużących wzrostowi gospodarczemu oraz poprawie jakości życia obywateli. Najbliższe lata pokażą, czy planowana wizja zwiększenia kompetencji jednostek niższych szczebli administracji, którą przedstawiono w dokumencie programowym *Decentralization Strategy 2020–2025*, zostanie zrealizowana (Ksenicz 2019).

Szansą na poprawę sposobu zarządzania procesem rozwoju regionalnego w Gruzji jest przyjęty 20 grudnia 2019 roku rządowy *Pilotażowy Zintegrowany Program Rozwoju Regionalnego dla Gurii, Imeretii, Kachetii oraz Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii*, realizowany we współpracy z Unią Europejską. Budżet programu wynosi 220 mln GEL, z czego ponad 84% zapewnia UE. Jak stwierdzono we wprowadzeniu do tego dokumentu, realizacja programu ma umożliwić gruzińskiej administracji „przećwiczenie” wdrażania polityki regionalnej zgodnej ze standardami unijnymi (tj. angażującej w cały proces przedstawiciele lokalnej administracji, organizacji społeczeństwa obywatelskiego, sektora prywatnego oraz innych grup interesariuszy). Jego głównym celem jest stworzenie korzystnego środowiska dla promowania zrównoważonego i trwałego rozwoju społeczno-gospodarczego poprzez zintegrowane inicjatywy rozwoju terytorialnego w czterech wybranych regionach pilotażowych, które wytypowano na podstawie wyników analiz, przedstawionych w raporcie *Socio-economic and Territorial Disparities in Georgia*⁹⁹, i konsultacji w ramach rządu krajowego oraz z przedstawicielami delegatury UE w Gruzji (*Pilot Integrated... 2019; EU and MRDI... 2021*). W lipcu 2020 roku zakończono pierwszy etap programu. Wsparciem objęto 11 gmin (Wani, Saczchere, Tkibuli, Samtredia, Baghdati, Tsageri, Sagaredźo, Telawi, Achmeta, Ozurgeti i Czochatauri)¹⁰⁰.

Program niewątpliwie stanowi pierwszy dobry krok w kierunku nowej ścieżki rozwoju gruzińskich regionów. Analiza sposobu wytypowania jednostek objętych wsparciem oraz wyników raportu z 2020 roku monitorującego realizację pilotażu (*2020 Monitoring Report...*) budzi jednak pewne zastrzeżenia. Po pierwsze, raport

---

⁹⁸ Ich rolę doprecyzowuje ustawodawstwo sektorowe.

⁹⁹ Raport opracowano na potrzeby przygotowywania *Programu Rozwoju Regionalnego Gruzji na lata 2018–2021*. Dokument opublikowano w listopadzie 2017 roku.

¹⁰⁰ W ramach pierwszego etapu podpisano umowy na 11 projektów, których łączny koszt realizacji wyniósł ponad 4,9 mln GEL (*2020 Monitoring Report... 2020*).

z 2017 roku, który stanowił główną przesłankę doboru regionów, w znacznym stopniu opierał się na danych zagregowanych (zbiorczych w przypadku Imeretii, Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii oraz Mchety-Mtianetii, Samcche-Dżawachetii i Gurii). Wspomniane „łączenie” *mchareebi* skutecznie uniemożliwia określenie sytuacji społeczno-gospodarczej wymienionych regionów. Tym samym nie ma pewności, czy jednostki uzyskujące wsparcie powinny otrzymać je w pierwszej kolejności. Opisany problem odnosi się nie tylko do poziomu regionalnego, ale i gmin. Program w założeniu opiera się na podejściu oddolnym. Decyzję o realizacji projektów podejmują Regionalne Rady Konsultacyjne, w skład których wchodzi nie tylko burmistrzowie gmin i przewodniczący rad, ale także przedstawiciele organizacji społeczeństwa obywatelskiego oraz biznesu, którzy pełnią funkcję obserwatorów (2020 *Monitoring Report... 2020*; *EU and MRDI... 2021*). Podejmowanie strategicznych decyzji w sytuacji braku wielu danych statystycznych (zarówno na poziomie regionu, jak i gmin), dotyczących np. rynku pracy, jakości kapitału społecznego czy poziomu ubóstwa, jest nie tylko utrudnione, ale może też rodzić wiele nieprawidłowości (np. prowadzić do powstania mechanizmów korupcyjnych).

Po drugie, wszystkie zrealizowane w pierwszym etapie projekty polegały na poprawie infrastruktury, głównie drogowej oraz turystycznej (remoncie i budowie dróg, placów, szlaków turystycznych, platform widokowych, parkingów, szlaków turystycznych i przestrzeni rekreacyjnych). Zabrakło natomiast innych, przewidzianych w programie kierunków interwencji, m.in. wsparcia małych i średnich przedsiębiorstw, rozwoju kapitału społecznego czy edukacji. Podejście rządu do realizacji pilotażu oraz brak pełnej analizy czynników konkurencyjności wszystkich regionów istotnie obniżają efektywność prowadzonych interwencji, które w większym stopniu powinny skupiać się na rozwoju poprawnie zidentyfikowanych indywidualnych „mocnych stron” jednostek, przy jednoczesnym niwelowaniu istniejących barier rozwoju. Zakres tematyczny przyszłych projektów objętych finansowaniem należy sukcesywnie dywersyfikować. Władza centralna oraz wnioskujący powinni dążyć do podejmowania inicjatyw w pierwszej kolejności aktywizujących lokalne społeczności (rozwój kapitałów społecznego i ludzkiego, wspieranie małej i średniej przedsiębiorczości).

Inne działania legislacyjne oraz instytucje aktywizacji rozwoju

Rząd Gruzji podejmuje ponadto działania legislacyjne, służące wyrównaniu szans rozwojowych poszczególnych części państwa. Jednym z przykładów aktów prawnych o charakterze pomocowym jest ustawa dotycząca rozwoju regionów wysokogórskich (*Law on the development of high mountainous regions*), którą uchwalono w lipcu 2015 roku. Zgodnie z powyższym aktem za tzw. osady wysokogórskie uznaje się tereny znajdujące się powyżej 1500 m n.p.m.¹⁰¹ Na podstawie

¹⁰¹W wyjątkowych przypadkach, związanych np. ze stromością zboczy, złym stanem infrastruktury, niedoborem terenów rolniczych lub zaostrzonymi procesami migracyjnymi, za osadę tego typu uznać można jednostki znajdujące się poniżej 1500 m n.p.m. (w górskich rejonach kraju).

art. 2, pkt 2 ustawy powyższy status przyznano następującym jednostkom historyczno-geograficznym Gruzji¹⁰²: Chewi, Mtiuletii, Wąwozowi Pankisi, górzyściej Adżarii, Dolinie Gudamakari, Pszaw-Chewsuretii, Tuszetii, Swanetii (części górnej i dolnej), Leczhumi oraz Raczy. Do najważniejszych świadczeń przysługujących stałym mieszkańcom osad wysokogórskich, które przewiduje opisywany akt, zaliczają się:

- zwiększenie wypłacanych świadczeń socjalnych (emerytur, rent zasiłków) o 20%;
- dodatki dla pracowników placówek medycznych (lekarzy i pielęgniarek) oraz nauczycieli;
- rekompensata 50% kosztów poniesionych (przez konsumentów indywidualnych) z tytułu zużytej energii elektrycznej (w wysokości nieprzekraczającej kosztu zużycia 100 kWh);
- miesięczne świadczenie 100 GEL wypłacane przez rok z tytułu urodzenia pierwszego i drugiego dziecka oraz świadczenie w wysokości 200 GEL dla osób posiadających trzecie dziecko (wypłacane przez okres 2 lat).

Ponadto ustawa przewiduje ulgi i zwolnienia podatkowe dla stałych mieszkańców (w zakresie zobowiązań z tytułu dochodu lub posiadania nieruchomości) oraz przedsiębiorstw działających w wysokich górach (pełne zwolnienie w przypadku, jeżeli działalność nie dotyczy sektora usług, z wyjątkiem listy usług określonych przez rząd, handlu lub nie wymaga specjalnych koncesji). Powyższy akt jest pierwszym od czasów odzyskania przez kraj niepodległości przejawem kompleksowego i, co ważne, uregulowanego prawnie działania państwa w ramach walki z pogłębiającym się ubóstwem na obszarach problemowych.

Istotnym czynnikiem aktywizującym procesy rozwojowe w gruzińskich regionach jest napływ inwestycji zagranicznych. Jednym z działań legislacyjnych podjętych przez państwo w celu przyciągania kapitału zagranicznego jest zlokalizowanie na obszarze kraju 4 wolnych stref przemysłowych – *Free Industrial Zones* (FIZ), których zasady funkcjonowania reguluje ustawa *Law of on Free Industrial Zones* z lipca 2007 roku – w mieście portowym Poti, dwóch w Kutaisi oraz w stolicy kraju – Tbilisi. Obecność powyższych stref przewiduje gruziński kodeks podatkowy.

Istotne z punktu widzenia poprawy sytuacji gospodarczej Gruzji jest ponadto ukierunkowanie działań rządu na rozwój instytucji państwowych, wspierających biznes inwestorów zagranicznych oraz innowacyjność. W 2014 roku na terytorium kraju powołano Enterprise Georgia oraz Gruzijną Agencję Innowacji i Technologii.

---

¹⁰²Z pominięciem kryterium wysokości.

6. Zróźnicowanie poziomu i dynamiki rozwoju gruzińskich regionów w latach 2006–2019

6.1. Procedura badawcza i dobór zmiennych diagnostycznych

Pomiar poziomu i dynamiki rozwoju jednostek regionalnych przeprowadzono z użyciem metody porządkowania liniowego, reprezentującej grupę metod analizy wielowymiarowej. Rezultatem porządkowania liniowego jest uzyskanie uszeregowanego zbioru obiektów według ustalonego na wstępie kryterium (lub grupy kryteriów). W ramach niniejszej pracy kolejność obiektów-regionów ustalono w oparciu o **uogólnioną miarę odległości GDM1**, powszechnie stosowaną jako syntetyczny miernik rozwoju (Walesiak 2003; Korol 2008; Łuczak, Wysocki 2012).

Jak wskazuje M. Walesiak (2016), w przypadku procedury porządkowania liniowego zbioru obiektów z wykorzystaniem odległości GDM1 dla danych metrycznych, konstrukcja miary odległości obiektu i -tego od obiektu wzorca w przyjmuje następującą postać:

$$d_{iw} = \frac{1}{2} - \frac{\sum_{j=1}^m (w_j a_{iwj} b_{wj}) + \sum_{j=1}^m \sum_{\substack{l=1 \\ l \neq i, k}}^n w_j a_{ilj} b_{wlj}}{2 \left[\sum_{j=1}^m \sum_{l=1}^n w_j a_{ilj}^2 \cdot \sum_{j=1}^m \sum_{l=1}^n w_j b_{wlj}^2 \right]^{\frac{1}{2}}}$$

gdzie:

d_{iw} – miara odległości GDM1 obiektu i -tego od obiektu-wzorca w ,

$p = w, l; r = i, l; i, l = 1, \dots, n$ – numer obiektu,

w – numer obiektu-wzorca, $j = 1, \dots, m$ – numer zmiennej,

w_j – waga j -tej zmiennej¹⁰³,

$a_{ipj} = x_{ij} - x_{pj}$ dla $p = w, l$,

$b_{wrj} = x_{wj} - x_{rj}$ dla $r = i, l$,

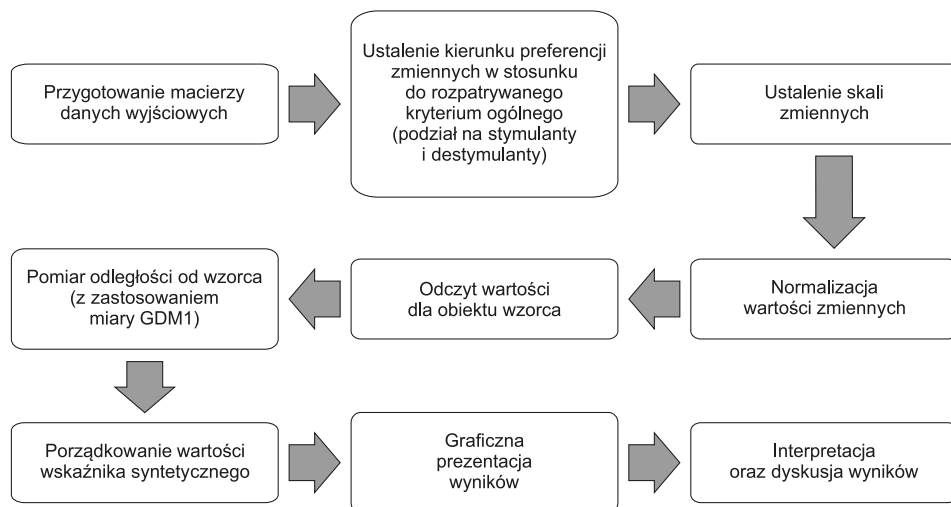
$x_{ij}(x_{lj})$ – i -ta (l -ta) obserwacja na j -tej zmiennej.

Konstrukcja GDM1 uwzględnia tzw. wzorcową formułę agregacji wartości zmiennych. Oznacza to, że porządkowanie liniowe z jej wykorzystaniem sprowadza się do badania odległości występujących pomiędzy obiektami poddanymi badaniu a obiektem wzorcowym (wzorcem lub antywzorcem), którego współrzędne wyznacza górny lub dolny biegun rozwoju. Biegun górny wyznaczają

¹⁰³Podczas badania zróźnicowania poziomu i dynamiki rozwoju gruzińskich regionów zastosowano jednakowe wagi cech (zmiennych).

najkorzystniejsze wartości zmiennych (maksymalne dla stymulant oraz minimalne dla destymulant). Z kolei biegun dolny obejmuje wartości najmniej korzystne, z punktu widzenia wyznaczonego w badaniu kryterium lub grupy kryteriów (minimalne dla stymulant oraz maksymalne dla destymulant).

Poniżej przedstawiono uproszczony schemat procedury porządkowania liniowego z użyciem uogólnionej miary odległości GDM1 (ryc. 31).

Ryc. 31. Uproszczony schemat procedury porządkowania liniowego z użyciem uogólnionej miary odległości GDM1

Źródło: opracowanie własne na podstawie Walesiak, Gatnar (2009), Walesiak (2016).

Dane użyte w badaniu pochodzą z Narodowego Urzędu Statystycznego Gruzji (Geostat). Ich zakres czasowy obejmuje lata 2006–2019.

W tym miejscu należy podkreślić, że w procesie doboru zmiennych wzięto pod uwagę wszystkie dostępne dane, a ich poszukiwania nie ograniczały się wyłącznie do zasobów posiadanych przez Geostat. Agregacja znacznej części statystyk, polegająca na prezentowaniu danych dla części regionów wyłącznie w sposób zbiorczy, uniemożliwiała ich wykorzystanie w niniejszym badaniu. Do 2019 roku częstym zabiegiem stosowanym przez Narodowy Urząd Statystyczny Gruzji było łączenie w statystykach regionów powszechnie uznawanych za problemowe z jednostkami większymi i zarazem lepiej prosperującymi. Obliczenia oparte na tak połączonych danych uniemożliwiają ocenę faktycznej sytuacji gruzińskich jednostek terytorialnych. Brak prac uwzględniających powyższą kwestię manipulowanej agregacji danych (również w odniesieniu do strategii rządowych) spowodował, że podstawowym założeniem badania było dokonanie próby pomiaru poziomu i dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego regionów w oparciu o dane niezagregowane. Zabieg ten umożliwił wyznaczenie ścieżek rozwoju poszczególnych jednostek, z uwzględnieniem faktycznej skali istniejących dysproporcji rozwojowych

oraz dynamiki zmian, które zaszły w Gruzji w okresie ważnych reform strukturalnych (tj. między pierwszą kadencją prezydentury M. Saakaszwilego a okresem obecnym, w którym państwem rządzi partia Gruzińskie Marzenie). Dostępność danych wpłynęła jednak na istotne ograniczenie liczby zmiennych, które odnoszą się wyłącznie do wybranych aspektów rozwoju.

Etap początkowy analizy, polegający na przygotowaniu macierzy danych wyjściowych, rozpoczęto od wytypowania 17 potencjalnych zmiennych diagnostycznych (x_p), które pogrupowano w dwa podstawowe wymiary rozwoju: społeczny, obejmujący 8 wskaźników oraz gospodarczy, do którego odnosi się pozostałe 9 zmiennych (tab. 4)¹⁰⁴. Ze względu na dużą dynamikę zmian cen towarów i usług konsumpcyjnych¹⁰⁵, w okresie objętym badaniem, zmienne x_{p_9} , $x_{p_{11}}$, $x_{p_{12}}$ oraz $x_{p_{17}}$ urealniono o wskaźnik inflacji.

Tabela 4. Potencjalne zmienne diagnostyczne wybrane w początkowym etapie analizy poziomu i dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego regionów Gruzji

Wymiar	Potencjalne zmienne diagnostyczne
SPOŁECZNY	– gęstość zaludnienia na 1 tys. ludności (x_{p_1})
	– udział ludności miejskiej w ogólnej liczbie ludności (%) (x_{p_2})
	– urodzenia żywe na 1 tys. ludności (x_{p_3})
	– przyrost naturalny na 1 tys. ludności (x_{p_4})
	– liczba rozwodów na 1 tys. ludności (x_{p_5})
	– liczba muzeów na 1 tys. mieszkańców (x_{p_6})
	– liczba ludności na 1 lekarza (x_{p_7})
	– liczba szkół na 1 tys. mieszkańców (x_{p_8})
GOSPODARCZY	– średnie zarobki (GEL <i>per capita</i>) (x_{p_9})
	– liczba noclegów w obiektach hotelowych na 1 tys. liczby ludności ($x_{p_{10}}$)
	– inwestycje w środki trwałe przedsiębiorstw (mln GEL/1 tys. ludności) ($x_{p_{11}}$)*
	– wartość dodana produkcji przedsiębiorstw (mln GEL <i>per capita</i>) ($x_{p_{12}}$ **)
	– liczba zatrudnionych ogółem na 1 tys. ludności ($x_{p_{13}}$)
	– liczba zatrudnionych w handlu na 1 tys. ludności ($x_{p_{14}}$)
	– liczba zatrudnionych w przemyśle na 1 tys. ludności ($x_{p_{15}}$)
	– powierzchnia zakończonych obiektów budowlanych (m ² /1 km ² powierzchni regionu) ($x_{p_{16}}$)
– wartość produkcji przemysłowej (GEL <i>per capita</i>) ($x_{p_{17}}$)	

* Środki trwałe definiowane są przez Geostat jako środki produkcyjne, które są używane wielokrotnie lub trwale (ponad rok) w produkcji. W praktyce określenie to oznacza wyposażenie takie, jak maszyny, urządzenia, budynki oraz instalacje.

** Wskaźnik przedstawia różnicę między przychodami pochodzącymi ze sprzedaży produktu lub usługi a kosztami poniesionymi w procesie produkcji (np. zakup surowców, materiały itp., z wyjątkiem zakupu towarów, które będą odsprzedane).

Źródło: opracowanie własne.

¹⁰⁴ Część wskaźników może być interpretowana w różny sposób. Przykładem jest wskaźnik „średnie zarobki *per capita*”, który może być rozpatrywany w kategoriach zmiennej opisującej zarówno społeczny, jak i gospodarczy wymiar rozwoju. W niniejszej publikacji zdecydowano (w oparciu o prace: Barro 2000; Batóg 2010; Mowczan 2015; Przekrota 2016; Filipowicz 2017; Churski, Perdał 2021; Mowczan 2022), że reprezentuje on grupę wskaźników opisujących wymiar gospodarczy badanego procesu.

¹⁰⁵ Średnia roczna stopa inflacji w Gruzji w latach 2006–2019 wahała się w przedziale –0,9–10%.

Ponieważ w zbiorze zmiennych występowały wskaźniki, które mogły powie-
lać informacje o cechach społeczno-gospodarczych, dokonano ich weryfikacji
statystycznej przy użyciu współczynnika korelacji liniowej Pearsona (r). Na pod-
stawie uzyskanych wyników zredukowano macierz danych potencjalnych o cechy
nadmiernie ze sobą skorelowane, wykazujące bardzo silne powiązanie liniowe
($r \geq 0,75$). Ostatecznie otrzymano zbiór zmiennych, składający się z 14 wskaźni-
ków (x), z których 6 odnosiło się do wymiaru społecznego rozwoju, a pozostałe 8
opisywało wymiar gospodarczy (tab. 5).

Tabela 5. Zmienne diagnostyczne przyjęte do analizy poziomu i dynamiki rozwoju spo-
łeczno-gospodarczego regionów Gruzji

	Zmienne diagnostyczne	Charakter zmiennej	Wyjaśnienie wyboru charakteru zmiennej
WYMIAR SPOŁECZNY	• udział ludności miejskiej w ogólnej liczbie ludności (%) (x_1)	stymulanta	Wzrost wskaźnika należy rozpatrywać w kategoriach pozytywnych przemian zważywszy na niską liczebność gruzińskich miast, zwłaszcza średniej wielkości. Proces urbanizacji niesie ze sobą wiele skutków pożądaných z perspektywy procesów rozwojowych. Wzrost udziału ludności miejskiej w ogóle społeczności wiąże się z przekształceniami o charakterze kulturowym, przestrzennym oraz gospodarczym.
	• przyrost naturalny na 1 tys. ludności (x_2)	stymulanta	Dodatni przyrost naturalny świadczy o rozwoju jednostki pod względem demograficznym. W przypadku Gruzji wskaźnik ten jest szczególnie istotny z uwagi na pogłębiający się problem depopulacji obszarów peryferyjnych.
	• liczba rozwodów na 1 tys. ludności (x_3)	destymulanta	W tradycyjnym społeczeństwie gruzińskim większość urodzeń pochodzi z małżeństw. Wzrost rozwodów w bezpośredni sposób wpływa na spadek urodzeń, co stanowi istotny problem w przypadku starzejącego się społeczeństwa. Rozpad rodziny często wiąże się z pogorszeniem sytuacji materialnej jej członków. Osoby rozwiedzione (w szczególności kobiety) są ponadto piętnowane przez społeczeństwo.
	• liczba muzeów na 1 tys. ludności (x_4)	stymulanta	Wzrost wskaźnika z jednej strony może wskazywać na rozwój turystyki. Po drugie, może oznaczać też, że wzrasta zapotrzebowanie na te miejsca wśród mieszkańców regionu. Muzea realizują potrzeby tzw. wyższego rzędu.
	• liczba ludności na 1 lekarza (x_5)	destymulanta	Wzrost wskaźnika oznacza większe obciążenie lekarza pacjentami, co wpływa na pogorszenie jakości świadczonych usług medycznych.
	• liczba szkół na 1 tys. ludności (x_6)	stymulanta	Wzrost wskaźnika świadczy o rozwoju infrastruktury edukacyjnej. Dotychczas w Gruzji dochodziło do licznych zamknięć szkół (zwłaszcza wiejskich), co w znacznym stopniu dotyczyło obszarów zmagających się z odplywem ludności.

	Zmienne diagnostyczne	Charakter zmiennej	Wyjaśnienie wyboru charakteru zmiennej
WYMIAR GOSPODARCZY	• średnie zarobki (GEL <i>per capita</i>) (x_7)	stymulanta	Wzrost średnich zarobków mieszkańców może świadczyć o poprawie ich sytuacji materialnej. Wpływa na mechanizmy rynkowe (np. prowadząc do wzrostu popytu).
	• liczba noclegów w obiektach hotelowych na 1 tys. liczby ludności (x_8)	stymulanta	Wzrost wskaźnika świadczy o większej „otwartości regionu” na przyjezdnych. Noclegi dotyczą zarówno turystów, jak i osób podróżujących w celach biznesowych. Z uwagi na powyższe, zwiększenie liczebności noclegów może wpływać na wiele aspektów gospodarki regionu.
	• inwestycje w środki trwałe przedsiębiorstw (mln GEL/1 tys. ludności) (x_9)	stymulanta	Zmienna obrazuje, w jakim stopniu przedsiębiorstwo inwestuje w swój rozwój.
	• wartość dodana produkcji przedsiębiorstw (mln GEL <i>per capita</i>) (x_{10})	stymulanta	Wzrost wskaźnika oznacza, że przychód firm był większy niż poniesione przez nie koszty. Tym samym świadczy o rentowności przedsiębiorstw.
	• liczba zatrudnionych w handlu na 1 tys. ludności (x_{11})	stymulanta	Wzrost zatrudnienia w sektorze handlu wiąże się z odejściem od niskodochodowego rolnictwa i źle wpływającego na środowisko przemysłu. Kraje najwyżej rozwinięte rozwijają swoich gospodarek opierają na działalności usługowej. Uwzględniając światowe trendy rozwojowe, Gruzja powinna odchodzić od działalności w niskodochodowym rolnictwie.
	• liczba zatrudnionych w przemyśle na 1 tys. ludności (x_{12})	stymulanta	Analogicznie do wskaźnika x_{14} .
	• powierzchnia zakończonych obiektów budowlanych ($m^2/1 km^2$ powierzchni regionu) (x_{13})	stymulanta	Wzrost wskaźnika świadczy o rozwoju budownictwa w regionie (do obliczeń wybrano powierzchnię zakończonych budynków, ponieważ wskazuje ona, że dana inwestycja została oddana do użytku).
	• wartość produkcji przemysłowej (GEL <i>per capita</i>) (x_{14})	stymulanta	Wzrost wskaźnika oznacza, że region rozwija inne niż zapóźnione rolnictwo działy gospodarki. W związku z rozwojem sektora powstają też nowe miejsca pracy, których w Gruzji brakuje (znaczna część mieszkańców jest samozatrudniona w niewielkich gospodarstwach rolnych). Przemysł stanowi główne koło zamachowe lokalnych gospodarek.

Źródło: opracowanie własne.

Określenie zmiennych diagnostycznych zakończyło etap przygotowawczy i umożliwiło przejście do analizy właściwej, polegającej na uszeregowaniu obiektów na podstawie wybranych kryteriów (wymienionych zmiennych diagnostycznych) w ramach porządkowania liniowego, z użyciem uogólnionej miary odległości GDM1. Po skonstruowaniu macierzy danych wyjściowych określono, które zmienne są stymulantami, a które destymulantami. Charakter oddziaływania poszczególnych zmiennych wraz z uzasadnieniem wyboru przedstawiono w tabeli 5. Odmienne kierunki podkreślono również kolorystycznie. Kolorem zielonym zaznaczono stymulanty, w przypadku których wzrost wartości należy rozpatrywać w kategoriach zmian pozytywnych. Z kolei destymulanty, których wzrost wartości hamuje procesy rozwoju, zaznaczono kolorem czerwonym.

W przypadku części metod z grupy analiz wielowymiarowych ich stosowanie uzależnione jest od typów skal pomiarowych wybranych zmiennych. Ze względu na to w kolejnym etapie procedury badawczej ustalono, że większość użytych w badaniu cech ma charakter ilorazowy. Wyjątek stanowi wskaźnik x_2 , który jest cechą przedziałową (interwałową). Charakterystyka zmiennych wpłynęła na dobór metod transformacji normalizacyjnej, która stanowiła kolejny etap obliczeń.

Głównym celem normalizacji jest umożliwienie porównania obiektów opisanych przy użyciu wielu cech diagnostycznych poprzez pozabawienie wartości zmiennych ich mian oraz ujednoczenie ich rzędów wielkości. Procedura normowania danych służy więc przysposobieniu zmiennych do roli kryteriów częściowych w procesie oceny zjawiska złożonego, w tym wypadku procesu rozwoju (Kukuła 1999; Walesiak 2014).

W pracy do budowy miary syntetycznej wykorzystano dwie formuły normalizacyjne. W przypadku obliczeń dla wymiaru społecznego, w którym występują zmienne zarówno w skali ilorazowej, jak i przedziałowej, skorzystano z metody unitaryzacji zerowanej, wyrażonej wzorem (Walesiak 2016):

$$z_{ij} = [x_{ij} - \min_i\{x_{ij}\}] / r_j$$

gdzie:

$x_{ij}(z_{ij})$ – wartość (wartość znormalizowana) j -tej zmiennej dla i -tego obiektu,
 r_j – rozstęp dla j -tej zmiennej.

Podczas obliczeń dla wymiaru gospodarczego, w którym wszystkie zmienne zmierzono w skali ilorazowej, w celu doprowadzenia do ich porównywalności skorzystano z innej formuły normalizacyjnej – przekształcenia ilorazowego, wyrażonej następującym wzorem (Walesiak 2016):

$$z_{ij} = x_{ij} / \max_i\{x_{ij}\}$$

gdzie: $x_{ij}(z_{ij})$ – wartość (wartość znormalizowana) j -tej zmiennej dla i -tego obiektu.

Kolejny etap procedury badawczej sprowadzał się do odczytu wartości dla obiektu wzorcowego, za który uznano tzw. górny biegun rozwoju (wartości maksymalne dla stymulant i minimalne dla destymulant; tab. 6).

W następnym kroku dokonano pomiaru odległości, które w kolejnych latach (2006–2019) dzieliły poszczególne regiony od obiektu-wzorca.

Tabela 6. Wartości zmiennych znormalizowanych dla obiektu-wzorca

Wymiar społeczny		Wymiar gospodarczy	
zmienna	wartość wzorcowa	zmienna	wartość wzorcowa
udział ludności miejskiej w ogólnej liczbie ludności (x_1)	99,99	realne średnie zarobki (GEL <i>per capita</i>) (x_7)	1251,56
przyrost naturalny na 1 tys. ludności (x_2)	8,76	liczba noclegów w obiektach hotelowych na 1 tys. liczby ludności (x_8)	2017,22
liczba rozwodów na 1 tys. ludności (x_3)	0,15	realne inwestycje w środki trwałe przedsiębiorstwa (mln GEL/1 tys. ludności) (x_9)	3,42
liczba muzeów na 1 tys. mieszkańców (x_4)	0,23	realna wartość dodana przedsiębiorstwa (mln GEL <i>per capita</i>) (x_{10})	12,49
liczba ludności na 1 lekarza (x_5)	67,01	liczba osób zatrudnionych w handlu na 1 tys. ludności (x_{11})	117,26
liczba szkół na 1 tys. mieszkańców (x_6)	2,29	liczba zatrudnionych w przemyśle na 1 tys. ludności (x_{12})	53,67
		powierzchnia zakończonych obiektów budowlanych (m ² /1 km ² powierzchni regionu) (x_{13})	3149,83
		realna wartość produkcji przemysłowej (GEL <i>per capita</i>) (x_{14})	7942,13

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

Dalsze etapy procedury badawczej, polegające na porządkowaniu, graficznej prezentacji oraz interpretacji uzyskanych wyników przedstawiono w sposób szczegółowy w kolejnych częściach niniejszego rozdziału.

W celu rozróżnienia poszczególnych mierników syntetycznych (rozwoju społecznego, gospodarczego oraz społeczno-gospodarczego) w dalszej części pracy określa się je kolejno mianem: wskaźnika W_{rs} , W_{rg} oraz W_{rsg} .

6.2. Poziom i dynamika rozwoju społecznego

Pomiar odległości regionów od tzw. obiektu-wzorca doprowadził do stworzenia macierzy odległości, przedstawiającej wartości wskaźnika syntetycznego W_{rs} (tab. 7). Za obiekt-wzorec uznano tzw. górny biegun rozwoju. Jego wartości określają najkorzystniejszą sytuację, w której może znaleźć się region w danym roku (tj. wysoki, a w ujęciu dynamicznym, wzrastający w szybkim tempie, poziom rozwoju społeczno-gospodarczego). **Zgodnie z powyższym założeniem, im niższa wartość wskaźnika W_{rs} , tym wyższy poziom rozwoju danej jednostki regionalnej.**

Tabela 7. Macierz odległości od obiektu-wzorca dla wymiaru społecznego rozwoju*

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Adżaria	0,33	0,33	0,34	0,34	0,30	0,29	0,27	0,25	0,26	0,27	0,27	0,24	0,25	0,27
Dolna Kartlia	0,50	0,47	0,47	0,52	0,50	0,47	0,53	0,52	0,50	0,52	0,50	0,47	0,46	0,45
Guria	0,43	0,46	0,46	0,45	0,49	0,47	0,49	0,47	0,46	0,45	0,38	0,36	0,37	0,38
Imeretia	0,33	0,34	0,32	0,31	0,32	0,34	0,38	0,38	0,38	0,37	0,39	0,39	0,37	0,39
Kachetia	0,43	0,48	0,47	0,48	0,50	0,46	0,50	0,49	0,47	0,45	0,46	0,49	0,43	0,46
Kartlia Wewnętrzna	0,39	0,45	0,46	0,48	0,49	0,46	0,47	0,48	0,47	0,48	0,53	0,48	0,39	0,38
Mccheta-Mtianetia	0,38	0,31	0,40	0,41	0,46	0,39	0,47	0,44	0,37	0,50	0,48	0,40	0,40	0,40
Megrelia-Górna Swanetia	0,44	0,43	0,43	0,45	0,47	0,46	0,47	0,45	0,42	0,35	0,35	0,34	0,33	0,38
Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia	0,30	0,31	0,27	0,26	0,33	0,30	0,33	0,31	0,33	0,28	0,28	0,25	0,24	0,27
Samcche-Dżawachetia	0,42	0,44	0,44	0,42	0,43	0,41	0,43	0,44	0,45	0,41	0,38	0,35	0,33	0,31
Tbilisi	0,27	0,26	0,26	0,27	0,27	0,28	0,30	0,30	0,30	0,31	0,30	0,30	0,30	0,31

*Znaczenie kolorów opisano w tekście na stronie 115.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

Aby przedstawić prawidłowości w zakresie zmian wartości wskaźnika W_{rs} , wyniki dla poszczególnych lat zabarwiono, stosując narzędzie formatowania warunkowego oprogramowania Microsoft Excel. Kolorem ciemnozielonym oznaczono wartości najniższe, najbardziej pożądane, które świadczą o pozytywnych przemianach społecznych zachodzących w danym regionie. Najbardziej nasyconym odcieniem czerwieni zabarwiono natomiast największe odległości od obiektu-wzorca, oznaczające stan najmniej korzystny. Uzyskane wyniki wskazują na duże zróżnicowanie gruzińskich regionów pod względem analizowanych cech diagnostycznych, co pozwala wnioskować, że występują pomiędzy nimi znaczące dysproporcje w poziomie oraz dynamice rozwoju społecznego.

Na podstawie wyników badania przeprowadzono klasyfikację regionów Gruzji, w ramach której wyróżniono 4 grupy jednostek o bardzo wysokim, wysokim, przeciętnym oraz niskim poziomie rozwoju społecznego w 2019 roku. Korzystając z dwóch parametrów (średniej arytmetycznej oraz odchylenia standardowego¹⁰⁶) wskaźnika W_{rs} wyznaczono następujące przedziały klasowe:

- **klasa I** – bardzo wysoki poziom rozwoju: $W_{rs} < 0,30$,
- **klasa II** – wysoki poziom rozwoju: $0,36 > W_{rs} \geq 0,30$,
- **klasa III** – przeciętny poziom rozwoju: $0,43 > W_{rs} \geq 0,36$,
- **klasa IV** – niski poziom rozwoju: $W_{rs} \geq 0,43$.

Do klasy I, o **bardzo wysokim poziomie rozwoju społecznego**, weszły dwa regiony: **Adżaria** oraz **Racza-Leczchumi** i **Dolna Swanetia**. Jednostki te charakteryzowały się najmniejszą wartością wskaźnika W_{rs} (odległością od wzorca), na poziomie 0,27 (ryc. 32).

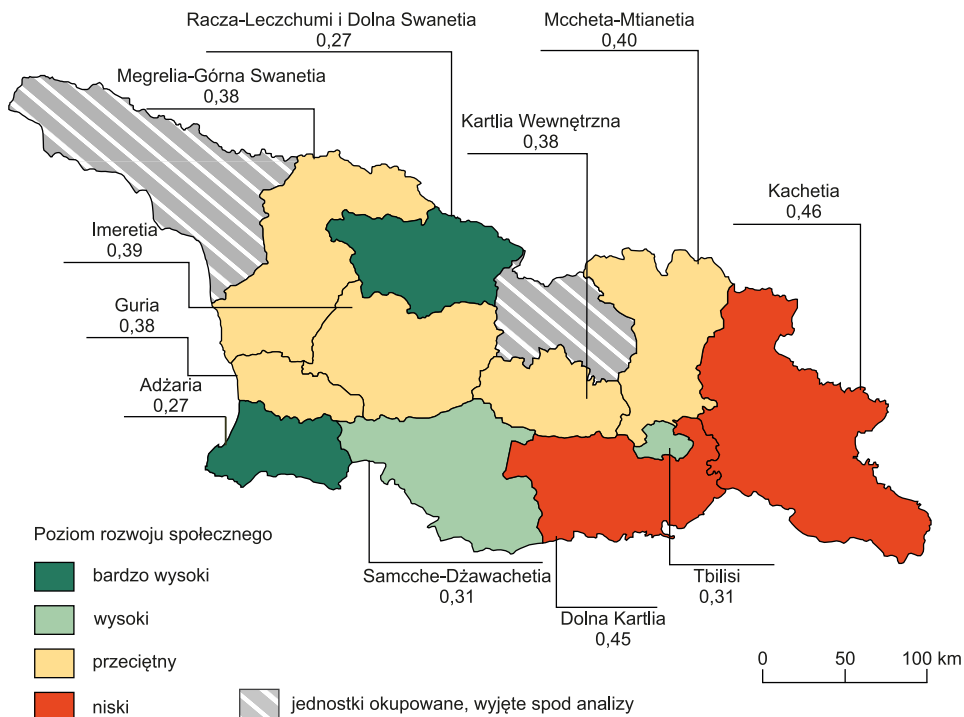
W celu ułatwienia interpretacji uzyskanych wyników w tabeli 8 przedstawiono wartości zmiennych diagnostycznych dla końcowego okresu badań (2019 rok).

Interesujący jest fakt, że wyniki najkorzystniejsze uzyskały regiony skrajnie się od siebie różniące. Autonomiczna Republika Adżarii, położona nad Morzem Czarnym, przy granicy z Republiką Turcji, powszechnie uznawana jest za jeden z najlepiej rozwiniętych obszarów kraju. Stolica regionu – Batumi – jest największym po Tbilisi miastem Gruzji. W 2019 roku zamieszkiwało ją 166 tys. osób, co stanowiło 47,6% ogółu populacji regionu (ok. 4,5% ogółu ludności Gruzji). Obecność dużego ośrodka miejskiego wpływa na wysoki, jak na warunki gruzińskie, wskaźnik urbanizacji, przekraczający 56%. Cecha ta wyróżnia Adżarię na tle pozostałych jednostek, których mieszkańcy w większości zamieszkują obszary wiejskie¹⁰⁷.

Przewaga ludności miejskiej w populacji regionu stanowi jeden z najważniejszych czynników stymulujących jego rozwój społeczny. Urbanizacja to proces, który należy rozpatrywać zarówno w wymiarze ilościowym, jak i jakościowym. Z jednej strony, oznacza liczebny i przestrzenny rozrost miast. Wpływa tym samym na rozwój ich funkcji oraz wystąpienie i/lub pogłębienie ich dominacji nad otaczającymi obszarami nieurbanizowanymi. Ponadto determinuje wystąpienie

¹⁰⁶Według wzorów: $z_i < \bar{z} - S_z$; $\bar{z} > z_i \geq \bar{z} - S_z$; $\bar{z} + S_z > z_i \geq \bar{z}$; $z_i \geq \bar{z} + S_z$, gdzie: z_i – wartość miernika, $\bar{z}$ – średnia arytmetyczna, S_z – odchylenie standardowe populacji (Nowak 1990).

¹⁰⁷Wyjątek stanowi Tbilisi.

Ryc. 32. Poziom rozwoju społecznego regionów Gruzji w 2019 roku*

*Liczby pod nazwami regionów oznaczają odległość od wzorca.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

tw. urbanizmu, tj. urbanizacji społecznej, polegającej na przyjmowaniu przez ludność wiejską miejskiego stylu życia, zmianie ich poglądów oraz postaw, co w dalszej perspektywie może rzutować na poprawę jakości zarówno kapitału ludzkiego, jak i społecznego danego regionu (Szymańska, Biegańska 2011).

Adżaria jest silnie zróżnicowana pod kątem przynależności konfesyjnej jej mieszkańców. Podczas ostatniego spisu powszechnego (2014) niespełna 40% jej ludności zadeklarowało, że wyznaje islam. Dobre warunki życia oraz tradycje i obyczajowość muzułmanów wpływają na wysoką wartość regionalnego wskaźnika urodzeń. W 2019 roku na każde 1000 mieszkańców Adżarii urodziło się około 16 dzieci, co było wynikiem najkorzystniejszym w skali kraju (tab. 8). We wspomnianym roku jednostka charakteryzowała się również najwyższym dodatnim przyrostem naturalnym, na poziomie 6,7%. Rozkład zmiennych diagnostycznych wskazuje, że najmniej korzystne wartości wystąpiły w przypadku liczby muzeów oraz szkół na 1000 mieszkańców. Należy jednak zauważyć, że nie były one najgorsze w porównaniu do pozostałych regionów Gruzji, co oznacza, że pomimo zidentyfikowania „słabej strony”, jej skala była zdecydowanie mniejsza niż w przypadku innych *mchareebi*.

Zdecydowanie inaczej należy interpretować jego poziom w przypadku górskiej Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii. Jednostka ta od wielu lat boryka się

Tabela 8. Wartości zmiennych diagnostycznych, opisujących wymiar społeczny rozwoju regionów w 2019 roku*

Regiony	S	S	S	D	S	D	S
	współczynnik urbanizacji (udział ludności miejskiej w ogólnej liczbie ludności (%))	urodzenia żywe na 1000 mieszkańców	współczynnik przyrostu naturalnego (‰)	liczba rozrodów na 1000 mieszkańców	liczba muzeów na 1000 mieszkańców	liczba ludności na 1 lekarza	liczba szkół na 1000 mieszkańców
Adżaria	56,63	16,34	6,68	2,50	0,06	130,67	0,72
Dolna Kartlia	43,50	13,49	3,40	2,56	0,03	237,74	0,62
Guria	28,73	10,73	-5,26	2,37	0,13	257,40	0,92
Imeretia	49,24	12,14	-3,96	4,07	0,08	124,91	0,80
Kachetia	22,71	12,39	-2,07	2,69	0,11	230,42	0,62
Kartlia Wewnętrzna	39,62	11,79	-0,94	2,39	0,07	190,58	0,66
Mccheta-Mtianetia	23,58	10,10	-3,90	2,48	0,11	221,89	0,95
Megrelia-Górna Swanetia	39,53	10,98	-4,43	3,23	0,10	180,48	0,83
Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia	22,98	9,56	-13,53	2,73	0,20	184,48	2,29
Samcche-Dżawachetia	35,26	12,35	-0,27	1,52	0,06	277,73	1,34
Tbilisi	97,41	13,68	2,97	3,35	0,05	67,89	0,25

*Kolorem ciemnozielonym oznaczono wartości najkorzystniejsze, a ciemnoczerwonym wartości najmniej pożądane. Wartości skrajne zostały ponadto pogrubione.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

z problemem postępującej depopulacji. Od 1994 roku ogólna liczba ludności tego regionu uległa zmniejszeniu o ponad połowę. Tylko w okresie objętym badaniem (2006–2019) spadek wyniósł ponad 10 tys. osób (25,3% populacji). Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia charakteryzuje się najwyższym ujemnym przyrostem naturalnym wśród wszystkich gruzińskich regionów (-13,5‰). Istotnym problemem, towarzyszącym ubytkowi ludności, jest postępujący proces jej starzenia się. Podczas ostatniego spisu powszechnego, z 2014 roku, osoby powyżej 60 roku życia stanowiły ponad 45% ogółu mieszkańców tego *mchare*. W świetle powyższych danych nie sposób uznać, że Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia faktycznie charakteryzuje się najwyższym w skali kraju poziomem rozwoju społecznego, mimo że wartość syntetycznego wskaźnika W_{rs} jest identyczna jak w przypadku Adżarii. Ta pozorna sprzeczność wymaga komentarza.

Wszystkie użyte w badaniu zmienne diagnostyczne przedstawiają stosunek wartości opisującej daną cechę regionu do jego liczby ludności. Niewielka, sukcesywnie kurcząca się populacja stanowi bezpośredni powód „sztucznego”

obniżenia odległości od obiektu-wzorca. Powyższe stwierdzenie potwierdza tabela 8. Wartości dwóch z siedmiu zmiennych diagnostycznych (liczby urodzeń żywych na 1000 mieszkańców oraz współczynnika przyrostu naturalnego) były w przypadku Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii najniższe w skali całego państwa. Widoczny ubytek ludności stanowi aktualnie najistotniejszą barierę rozwoju społecznego tego regionu. Istotnym problemem jest też niski współczynnik urbanizacji. Największe miasto jednostki – Ambrolauri – w 2019 roku zamieszkiwało zaledwie 2 tys. osób. Jest to najmniejsza regionalna stolica Gruzji.

Klasę II o **wysokim poziomie rozwoju społecznego** tworzą **Tbilisi** oraz **Samcche-Dżawachetia**, dla których wskaźnik W_{rs} uzyskał wartość 0,31 (ryc. 32).

Tbilisi – stolica kraju, która funkcjonuje na prawach regionu, charakteryzuje się nieprzeciętnie wysokim współczynnikiem urbanizacji, na poziomie przekraczającym 97% (tab. 8). W 2019 roku ośrodek ten skupiał ponad 30% ogółu populacji Gruzji. Miasto-region cechuje najniższa liczba mieszkańców w przeliczeniu na 1 lekarza. Wartość tej zmiennej wskazuje na najwyższy w Gruzji poziom opieki zdrowotnej, co potwierdza liczebność stołecznych placówek medycznych. Jednostkę tą cechują ponadto dodatni przyrost naturalny.

Wielkość miasta oraz wysoka gęstość jego zaludnienia (ok. 2297,9 os./km²) z jednej strony stymulują rozwój, z drugiej mogą generować szereg zjawisk o charakterze negatywnym. Jednym z istotnych problemów Tbilisi jest zbyt mała liczba szkół w porównaniu do wielkości jego populacji. Postępujące przeludnienie istniejących placówek edukacyjnych, skutkujące obniżeniem jakości kształcenia tbiliskich uczniów, może w przyszłości przyczynić się do pogorszenia jakości kapitału ludzkiego tej jednostki¹⁰⁸.

Istotną barierą rozwoju społecznego stolicy jest wysoki odsetek rozwodów. Zgodnie ze światowym trendem, mieszkańcy miast (zwłaszcza dużych ośrodków) rozwodzą się zdecydowanie częściej niż osoby żyjące na obszarach wiejskich. Opisywana sytuacja dotyczy również Gruzji. W państwie, w którym poniżej granicy absolutnego ubóstwa żyje około 19,5% społeczeństwa, rozpad małżeństwa bardzo często wpływa na znaczne pogorszenie jakości życia dotychczasowych współmałżonków oraz ich dzieci. Rozwód generuje dodatkowe wydatki, związane m.in. ze zmianą miejsca zamieszkania czy postępowaniem sądowym. Tradycyjny podział ról społecznych powoduje, że wiele kobiet, do tej pory utrzymywanych przez męża, po rozwodzie musi po raz pierwszy w swoim życiu poszukiwać pracy. Brak egalitaryzmu płciowego powoduje, że jest im zdecydowanie trudniej usamodzielnic się finansowo i rozpocząć „nowe” życie, przez co często popadają w ubóstwo. Rozpad małżeństwa naraża je też na społeczny ostracyzm (Kaczmarek-Khubnaia 2021).

Samcche-Dżawachetia, która uzyskała taką samą wartość wskaźnika W_{rs} co Tbilisi (0,31), istotnie różni się od stolicy państwa pod względem regionalnych „mocnych” oraz „słabych” stron, wyrażonych wartościami zmiennych diagnostycznych (tab. 8).

W przypadku wymienionej jednostki najkorzystniejszą wartością charakteryzowała się zmienna x_3 opisująca odsetek rozwodów. Liczba unieważnień związków

¹⁰⁸Szerzej o relacji łączącej jakość kształcenia z kapitałem ludzkim zob. Polcyn (2017).

małżeńskich, do których doszło w Samcche-Dżawachetii w 2019 roku, była najniższa w kraju. Uzyskany przez region wynik należy łączyć z faktem stosunkowo niskiego poziomu urbanizacji. Podczas ostatniego spisu powszechnego z 2014 roku ludność wiejska stanowiła 64,7% ogółu populacji tego regionu. Mieszkańcy wsi, nie tylko w Gruzji, są z reguły bardziej konserwatywni. Instytucja małżeństwa jest przez nich traktowana w kategoriach nierozzerwalnego sakramentu. Niski odsetek rozwodów można tłumaczyć też specyfiką regionu, silnie zróżnicowanego pod względem etnicznym. Jak wskazują N. Sumbadze i G. Tarkhan-Mouravi (2004), dla mieszkańców Samcche-Dżawachetii, w większości etnicznych Ormian, rodzina stanowi jedną z najważniejszych wartości kulturowych. Kulturowanie tradycji wielopokoleniowych rodzin, opartych na trwałych, wewnątrz-etynicznych związkach małżeńskich, jest dla przedstawicieli mniejszości narodowej gwarantem zachowania swojej odrębnej tożsamości i pozycji w regionie. Na niski odsetek rozwodów niewątpliwie wpływają również względy ekonomiczne. W mniej mobilnych, niezamożnych i mieszkających z dala od dużych miast społecznościach wiejskich odejście od małżonka jest bardzo trudne, a w wielu przypadkach praktycznie niemożliwe.

Najważniejszą barierą rozwoju społecznego Samcche-Dżawachetii jest poziom opieki zdrowotnej. W 2019 roku na 1 lekarza przypadało ponad 277 mieszkańców regionu, co było wynikiem najmniej korzystnym w całej Gruzji.

Region charakteryzuje się stosunkowo niskim, ujemnym przyrostem naturalnym, na poziomie $-0,27\%$, co jest niekorzystne z punktu widzenia jego rozwoju społecznego. Wprawdzie w porównaniu do pozostałych *mchareebi* nie jest znaczny, jednak pogłębienie tego trendu w kolejnych latach może spowodować, że czynnik ten stanie się istotną barierą rozwoju.

Klasa III o **przeciętnym poziomie rozwoju społecznego** była najliczniejsza, w jej skład weszło aż pięć z jedenastu jednostek, bardzo zbliżonych pod względem wartości wskaźnika W_{rs} (między 0,38 a 0,40): **Guria** (0,38), **Kartlia Wewnętrzna** (0,38), **Megrelia-Górna Swanetia** (0,38), **Imeretia** (0,39) oraz **Mccheta-Mtianetia** (0,40; ryc. 32). Wszystkie jednostki umiejscowione są w pasie północno-centralnym terytorium Gruzji.

Analiza danych cząstkowych wykazała, że w przypadku większości wymienionych regionów zmienne diagnostyczne nie osiągały wartości skrajnych, tj. najmniej lub najbardziej korzystnych z punktu widzenia procesów rozwojowych (tab. 8). Wyjątek stanowiła Imeretia, w której istotną barierą rozwoju społecznego był najwyższy w kraju odsetek rozwodów. Region ten charakteryzuje się też jednym z wyższych w Gruzji poziomów urbanizacji (49,2%), co, jak wspomniano, często wpływa na wielkość wspomnianego wskaźnika. Dodatkowym czynnikiem oddziałującym na zwiększoną liczbę rozwodów może być specyfika znacznej części imeretyjskich ośrodków miejskich, w przeszłości pełniących głównie funkcję przemysłową. Wiele z nich, szczególnie monofunkcyjne Cziatura, Zestaponi czy Tkibuli, od lat 90. XX wieku doświadcza licznych problemów strukturalnych: w tym m.in. wysokiego bezrobocia oraz postępującej pauperyzacji mieszkańców,

które skutkują odpływem ludności¹⁰⁹. Patologie społeczne, uwarunkowane ubóstwem części populacji tych miast oraz częste rozłąki rodzin, wynikające z emigracji zarobkowej jednego z partnerów, mogą stanowić dodatkową przyczynę rozpadu związków.

Do klasy IV o niskim poziomie rozwoju społecznego zaliczają się: **Dolna Kartlia** oraz **Kachetia** (ryc. 32). Wymienione jednostki charakteryzują się największą odległością od obiektu-wzorca (wartość W_{rs} wynosi w ich przypadku odpowiednio 0,45 i 0,46).

Dolna Kartlia to jednostka zlokalizowana na południowym wschodzie kraju, w sąsiedztwie Tbilisi. Na jej terytorium leży czwarte co do wielkości miasto Gruzji – Rustawi, które w 2019 roku zamieszkiwało ponad 128 tys. osób. Obecność dużego ośrodka miejskiego powoduje, że region charakteryzuje się wysokim, w porównaniu do pozostałych jednostek, współczynnikiem urbanizacji, który w analizowanym roku wyniósł 43,5% (tab. 8).

Wartości wskaźników cząstkowych wskazują, że głównym czynnikiem aktywizującym rozwój społeczny Dolnej Kartlii jest względnie dobra sytuacja demograficzna, przejawiająca się wysoką liczbą urodzeń oraz dodatnim przyrostem naturalnym, na poziomie 3,4‰. Przyczyną takiego stanu jest, podobnie jak w przypadku nadmorskiej Adżarii, znaczący udział przedstawicieli społeczności muzułmańskiej w ogólnej liczbie ludności regionu. Podczas ostatniego spisu powszechnego, przeprowadzonego w Gruzji w 2014 roku, niespełna 43% mieszkańców Dolnej Kartlii wskazało, że wyznaje islam. Istotne znaczenie tej religii w strukturze wyznaniowej regionu wynikało z faktu, że 41,8% jego populacji stanowią Azerowie. Społeczność ta charakteryzuje się wysoką liczbą małżeństw osób niepełnoletnich oraz wysokim, w porównaniu do innych społeczności zamieszkujących Gruzję, wskaźnikiem dzietności. Prawdopodobieństwo zawarcia związku małżeńskiego w bardzo młodym wieku wynosi w przypadku zamieszkujących Gruzję Azerów ponad 37% (trzykrotnie więcej niż w przypadku etnicznych Gruzynów). Rodziny muzułmańskie statystycznie posiadają również więcej dzieci, na co wskazują wyniki krajowych spisów. W 2014 roku przeciętna wielkość gospodarstwa domowego w Dolnej Kartlii wynosiła 3,7 osoby i przewyższała średnią krajową (3,3 osoby¹¹⁰; 2014 *General Population...* 2019; Pares Hoare 2020).

Słabą stroną jednostki jest najmniejsza w skali całego kraju liczba muzeów na 1000 mieszkańców. W regionie zlokalizowanych jest niewiele miejsc i obiektów mogących zaspokoić potrzeby kulturalne mieszkańców i przyciągnąć potencjalnych turystów, co po części wynika z przemysłowej specjalizacji miast Dolnej Kartlii, szczególnie Rustawi, które od momentu powstania w okresie radzieckim stanowi najważniejszy ośrodek przemysłowy Gruzji. Potencjał turystyczny jednostki jest zdecydowanie mniejszy niż w przypadku regionów nadmorskich, wysokogórskich czy wschodu, słynącego z produkcji wina.

¹⁰⁹Stolica regionu – Kutaisi – w latach 1989–2019 straciła ponad 96 tys. mieszkańców (ok. 41,2% ogółu populacji). W przypadku monofunkcyjnej Cziatury spadek przekroczył 56%.

¹¹⁰Wyższą wartość wskaźnika na poziomie 4,0 odnotowano tylko w Adżarii.

Dynamiczny rozwój społeczny regionu utrudnia też niski poziom opieki zdrowotnej. Jak obrazują dane cząstkowe, w 2019 roku na 1 lekarza przypadało ponad 237 mieszkańców jednostki, co stanowiło jeden z najgorszych wyników w kraju. Na zbyt duże obciążenie lekarza pacjentami niewątpliwym wpływ miała wysoka gęstość zaludnienia Dolnej Kartlii (77,5 os./km² w 2019 roku¹¹¹), wynikająca z utrzymującego się dodatniego przyrostu naturalnego.

Kachetia, zlokalizowana na wschodzie kraju, jest regionem typowo rolniczym. Jej specjalizacja wpływa na najniższą regionalną wartość współczynnika urbanizacji (zaledwie 22,7% ogółu populacji zamieszkuje obszary miejskie). Specyfika struktury osadniczej stanowi istotną barierę jej społecznego rozwoju. Jako największy pod względem powierzchni region kraju, którego obszar zajmuje około 16,3% ogółu terytorium Gruzji, ma zbyt mało ośrodków miejskich. W granicach Kachetii zlokalizowanych jest zaledwie kilka małych miast, z których tylko dwa cechują się populacją większą niż 10 tys. osób: Telawi, będące stolicą regionu (19,6 tys.), oraz Sagaredžo (10,6 tys. osób). Jak pokazują wartości zmiennych diagnostycznych, problemami regionu są ponadto niski poziom opieki zdrowotnej oraz zbyt mała liczba szkół.

Za czynnik aktywizujący rozwój społeczny jednostki można uznać wysoką, w porównaniu do pozostałych regionów, liczbę muzeów na 1000 mieszkańców. Ze względu na winiarskie tradycje Kachetia corocznie przyciąga wielu turystów. Bogata oferta obiektów muzealnych stymuluje rozwój zarówno w wymiarze społecznym, jak i gospodarczym.

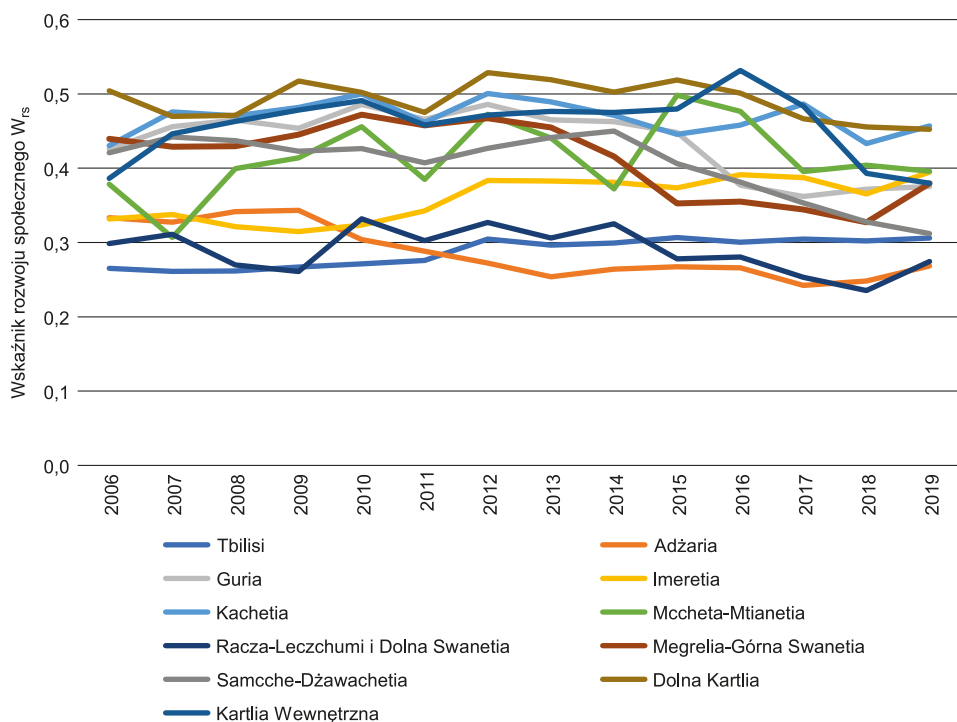
Dane przedstawiające dynamikę zmian wartości wskaźnika W_{rs} w latach 2006–2019 wskazują na zróżnicowanie gruzińskich regionów nie tylko pod względem poziomu, ale i kierunku oraz tempa rozwoju społecznego (ryc. 33).

Szczegółowej analizie dynamiki przemian społecznych, zachodzących w regionach Gruzji, dokonano przy użyciu wybranych wskaźników: przyrostów absolutnych oraz indeksów łańcuchowych, na podstawie których określono śródookresowe tempo zmiany wartości wskaźnika W_{rs} . Uzyskane wyniki wzbogacano o krótką charakterystykę opisową użytego miernika, w której przedstawiono specyfikę jego rozkładu.

Biorąc pod uwagę bezwzględny przyrost wartości wskaźnika W_{rs} , najbardziej do obiektu-wzorca między latami 2006–2019 przybliżyła się Samcche-Dżawachetia (–0,11). Najmniej do obiektu wzorca (biorąc pod uwagę wartości bezwzględne wskaźnika) w latach 2006–2019 zbliżyły się: Imeretia (0,06) oraz Tbilisi (0,04; tab. 9).

Większość badanych jednostek charakteryzowało niskie tempo przemian społecznych, na poziomie nieprzekraczającym –2,5% w skali rok do roku. Wynik dowodzi, że rozwój społeczny gruzińskich regionów zachodzi zdecydowanie wolniej niż ma to miejsce w przypadku przekształceń gospodarczych. Oddziaływanie zastanych i mniej sterowalnych uwarunkowań rozwoju (głównie ludnościowych i etniczno-kulturowych) powoduje, że zarówno zakres, jak i prędkość zmian społecznych są istotnie ograniczone.

¹¹¹Gęstość zaludnienia kraju w 2019 roku wynosiła 65,1 os./km².

Ryc. 33. Wartość wskaźnika rozwoju społecznego regionów Gruzji (W_{rs}) w latach 2006–2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

Tabela 9. Charakterystyka opisowa i tempo zmian wskaźnika rozwoju społecznego W_{rs} w latach 2006–2019

Regiony	Średnia	Maks.	Min.	Przyrost nominalny 2006–2019	Średniokresowe tempo zmian 2006–2019 (%)*
Adżaria	0,29	0,34	0,24	-0,06	-1,7
Dolna Kartlia	0,49	0,53	0,45	-0,05	-0,8
Guria	0,44	0,49	0,36	-0,05	-1,0
Imeretia	0,36	0,39	0,31	0,06	1,3
Kachetia	0,47	0,50	0,43	0,03	0,5
Kartlia Wewnętrzna	0,46	0,53	0,38	-0,01	-0,1
Mccheta-Mtianetia	0,41	0,50	0,31	0,02	0,3
Megrelia-Górna Swanetia	0,41	0,47	0,33	-0,06	-1,1
Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia	0,29	0,33	0,24	-0,02	-0,7
Samcche-Dżawachetia	0,40	0,45	0,31	-0,11	-2,3
Tbilisi	0,29	0,31	0,26	0,04	1,1

* Obliczone z użyciem indeksów łańcuchowych oraz średniej geometrycznej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

Ponadto jednostki nie rozwijały się w tym samym, tj. pozytywnym, kierunku (zbliżającym je do wzorca). W przypadku 4 z 11 regionów zmiana miała charakter negatywny, o czym świadczą m.in. dodatnie wartości przyrostów absolutnych (oddalanie się od obiektu wzorca). Średni wzrost wartości wskaźnika W_{rs} był w ich przypadku niewielki, co oznacza, że obniżenie ich poziomu rozwoju społecznego było powolne. Regionami, które w największym stopniu oddaliły się od obiektu wzorca (tj. obniżyły swój poziom rozwoju), były Imeretia oraz Tbilisi.

Najwyższym tempem pozytywnych zmian społecznym odznaczała się Samcche-Dżawachetia. W jej przypadku wartość wskaźnika W_{rs} w latach 2006–2019 spadała z roku na rok średnio o 2,3%. Innymi regionami, które w opisywanym okresie rozwijały się pod względem społecznym, były: Adżaria, Dolna Kartlia, Guria, Kartlia Wewnętrzna oraz Megrelia-Górna Swanetia.

W przypadku jednostek cechujących się najniższym poziomem rozwoju pozytywne tempo zmian jest jednak tylko pozorne. W rzeczywistości jednostki te borykają się z problemem depopulacji. Spadek liczby ludności Gurii, Kartlii Wewnętrznej oraz Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii między latami 2006–2019 wyniósł kolejno 8,8%, 5,8% i 25,3%. Ich niewielkie, sukcesywnie kurczące się populacje stanowią bezpośredni powód sztucznego obniżenia odległości od obiektu-wzorca (wszystkie użyte w badaniu zmienne diagnostyczne przedstawiają stosunek wartości opisującej daną cechę regionu do jego liczby ludności).

6.3. Poziom i dynamika rozwoju gospodarczego

Pomiar odległości regionów od obiektu-wzorca w oparciu o miarę GDM1 umożliwił stworzenie macierzy odległości, przedstawiającej zmiany wartości syntetycznego wskaźnika rozwoju gospodarczego (W_{rg}) dla 11 gruzińskich *mchareebi* (tab. 10). Podobnie jak w przypadku badania przemian w wymiarze społecznym, za obiekt-wzorzec uznano tzw. górny biegun rozwoju. **Zgodnie z powyższym, im niższa wartość wskaźnika W_{rg} , tym wyższy poziom rozwoju gospodarczego danej jednostki.** Aby przedstawić prawidłowości dotyczące zmian wartości wskaźnika, wyniki dla poszczególnych lat zabarwiono, stosując formatowanie warunkowe. Kolorem ciemnozielonym oznaczono najniższe wartości W_{rg} , najbardziej pożądane z perspektywy przemian rozwojowych. Z kolei odcieniem ciemnoczerwonym zabarwiono wartości najwyższe, które wskazują na stan najmniej korzystny.

Uzyskane wyniki pokazują duże zróżnicowanie regionów Gruzji pod względem wybranych cech diagnostycznych, które posłużyły do obliczenia miary syntetycznej. Pozwala to wysnuć wniosek, że jednostki te istotnie różnią się od siebie zarówno pod względem poziomu, jak i dynamiki rozwoju gospodarczego.

Na podstawie wyników badania przeprowadzono klasyfikację regionów Gruzji, w ramach której wyróżniono 4 grupy jednostek o bardzo wysokim, wysokim,

Tabela 10. Macierz odległości od obiektu-wzorca dla wymiaru gospodarczego rozwoju*

Regiony	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Adżaria	0,61	0,62	0,62	0,58	0,56	0,47	0,36	0,31	0,28	0,23	0,19	0,15	0,14	0,13
Dolna Kartlia	0,58	0,52	0,48	0,48	0,42	0,39	0,34	0,34	0,35	0,30	0,31	0,29	0,24	0,23
Guria	0,69	0,67	0,67	0,68	0,67	0,66	0,66	0,65	0,62	0,56	0,54	0,53	0,46	0,47
Imeretia	0,64	0,64	0,62	0,62	0,60	0,56	0,50	0,52	0,49	0,44	0,43	0,38	0,33	0,29
Kachetia	0,68	0,68	0,68	0,66	0,65	0,62	0,61	0,54	0,52	0,53	0,48	0,44	0,40	0,34
Kartlia Wewnętrzna	0,64	0,65	0,62	0,63	0,64	0,57	0,56	0,57	0,55	0,54	0,52	0,48	0,44	0,43
Mccheta-Mtianetia	0,63	0,62	0,63	0,58	0,52	0,47	0,38	0,32	0,24	0,21	0,17	0,18	0,15	0,15
Megrelia-Górna Swanetia	0,67	0,65	0,66	0,65	0,64	0,59	0,54	0,55	0,51	0,49	0,44	0,40	0,40	0,38
Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia	0,63	0,65	0,69	0,68	0,68	0,68	0,67	0,67	0,67	0,63	0,60	0,55	0,48	0,48
Samcche-Dżawachetia	0,68	0,69	0,68	0,67	0,65	0,64	0,58	0,50	0,35	0,47	0,40	0,35	0,29	0,24
Tbilisi	0,36	0,30	0,25	0,19	0,16	0,12	0,07	0,07	0,06	0,05	0,03	0,02	0,02	0,02

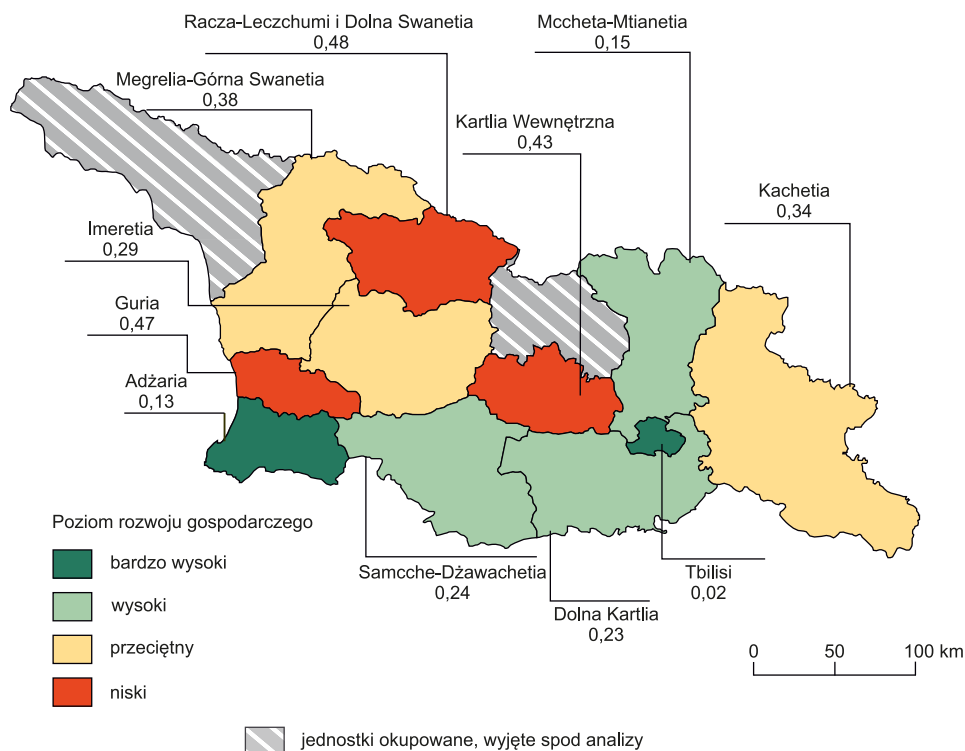
*Znaczenie kolorów opisano w tekście na stronie 123.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

przeciętnym oraz niskim poziomie rozwoju gospodarczego¹¹². Korzystając z dwóch parametrów (średniej arytmetycznej oraz odchylenia standardowego) wskaźnika W_{rg} wyznaczono następujące przedziały klasowe:

- klasa I – bardzo wysoki poziom rozwoju: $W_{rg} < 0,15$,
- klasa II – wysoki poziom rozwoju: $0,29 > W_{rg} \geq 0,15$,
- klasa III – przeciętny poziom rozwoju: $0,43 > W_{rg} \geq 0,29$,
- klasa IV – niski poziom rozwoju: $W_{rg} \geq 0,43$.

Do klasy I, o **bardzo wysokim poziomie rozwoju gospodarczego**, zaliczają się **Tbilisi** oraz **Adżaria** (ryc. 34).

Ryc. 34. Poziom rozwoju gospodarczego regionów Gruzji w 2019 roku*

*Liczby pod nazwami regionów oznaczają odległość od wzorca.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

W przypadku miasta-regionu Tbilisi wartość wskaźnika W_{rg} dla 2019 roku wyniosła 0,02, co oznacza, że zdecydowana większość opisujących go zmiennych diagnostycznych uzyskała wartości skrajnie zbliżone do wzorcowych, wyznaczonych przez tzw. górny biegun rozwoju. Podobnie dane cząstkowe potwierdzały wysoki poziom rozwoju gospodarczego (tab. 11). O ponadprzeciętnym wyniku

¹¹²Klasyfikację przeprowadzono w oparciu o wartości wskaźnika opisujące poziom rozwoju jednostek w 2019 roku.

Tabela 11. Wartości zmiennych diagnostycznych, opisujących wymiar gospodarczy rozwoju regionów w 2019 roku*

Regiony	S	S	S	S	S	S	S	S
	średnie zarobki <i>per capita</i> (GEL)	liczba noclegów obcokrajowców w obiektach hotelowych na 1000 mieszkańców	inwestycje w środki trwałe przedsiębiorstw w mln GEL na 1000 mieszkańców	wartość dodana produkcji przedsiębiorstw w mln GEL <i>per capita</i>	liczba zatrudnionych w handlu na 1000 mieszkańców	liczba zatrudnionych w przemyśle na 1000 mieszkańców	powierzchnia zakończonych obiektów budowlanych w m ² na km ² powierzchni regionu	wartość produkcji przemysłowej <i>per capita</i> (GEL)
Adżaria	1019,0	2017,22	1,44	6,83	47,70	29,99	155,87	2023,62
Dolna Kartlia	911,9	129,21	0,90	3,02	23,61	35,39	13,61	6101,87
Guria	672,2	105,72	0,16	1,44	27,84	15,15	19,42	1701,16
Imeretia	769,6	298,77	0,37	2,51	28,35	33,32	17,30	2680,36
Kachetia	760,8	317,07	0,57	1,54	24,28	23,26	9,24	2349,79
Kartlia Wewnętrzna	720,7	11,15	0,35	1,67	24,59	19,40	11,75	2407,50
Mccheta-Mtianetia	1055,1	1203,85	1,03	3,86	23,88	48,96	11,27	8347,22
Megrelia-Górna Swanetia	897,8	129,35	0,63	2,96	22,90	14,23	4,04	2004,46
Racza-Leczumi i Dolna Swanetia	631,5	247,87	0,19	1,25	19,53	22,02	1,26	1077,40
Samcche-Dżawachetia	781,5	884,48	0,38	3,22	30,15	17,65	13,00	3831,61
Tbilisi	1315,5	1322,65	2,68	13,13	117,26	51,18	3034,54	4136,95

*Kolorem ciemnozielonym oznaczono wartości najkorzystniejsze, a ciemnoczerwonym wartości najmniej korzystne. Wartości skrajne zostały ponadto pogrubione.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

świadczy fakt, że aż sześć z ośmiu wskaźników cząstkowych ujętych w badaniu uzyskało wartości najwyższe w kraju. Skala, z jaką jednostka ta dystansuje pozostałe regiony Gruzji, wskazuje, że w przypadku rozwoju gospodarczego mówić można o występowaniu tzw. efektu dominacji, znanego z koncepcji „biegunów wzrostu” François Perroux.

Tbilisi jest regionalnym liderem w zakresie rozwoju gospodarczego. Jako stolica i zarazem największe polifunkcyjne miasto kraju od lat stanowi najważniejszy gruziński biegun wzrostu. Na jego obszarze zlokalizowanych jest ponad 42%

wszystkich firm aktywnie działających na terytorium Gruzji, w tym ponad 69% ogółu dużych przedsiębiorstw. Do najbardziej dochodowych zaliczają się m.in.: JSC TBC Bank, JSC Bank of Georgia, Liberty Bank, Cartu Bank¹¹³, obsługujące stołeczne lotnisko Tav Urban Georgia LTD czy krajowy telekomunikacyjny potentat Magticom Ltd. W mieście znajdują się również: główna siedziba firmy energetycznej JSC Energo Pro-Georgia, obsługującej kilkanaście gruzińskich hydroelektrowni oraz centrale Adjarabet i Crystalbet, popularnych na Kaukazie firm oferujących usługi hazardowe on-line. W stolicy działają też liczne korporacje międzynarodowe, np. Coca-Cola, Lukoil czy Toyota (*Top 50 Companies... 2021*; *Enterprise Georgia 2022*; *Statistical Business Register 2022*).

Na tle pozostałych jednostek Tbilisi wyróżnia również poziom innowacyjności. W stolicy zlokalizowana jest siedziba Gruzjińskiej Agencji Innowacji i Technologii, której działania ukierunkowane są na upowszechnianie nowych technologii poprzez działalność edukacyjną oraz wsparcie finansowe start-upów. W mieście realizowanych jest wiele nowych inwestycji, część z nich finansują partnerzy zagraniczni.

Drugim regionem o bardzo wysokim poziomie rozwoju gospodarczego jest Adżaria, dla której wskaźnik W_{rg} uzyskał wartość 0,13. W przypadku tej jednostki zdecydowana większość zmiennych diagnostycznych (siedem z ośmiu) uzyskała wartości pozytywne.

W Adżarii notuje się najwyższą w kraju liczbę noclegów w przeliczeniu na 1000 mieszkańców, co należy wiązać z rozwiniętą funkcją turystyczną wynikającą z nadmorskiego położenia, przy granicy z Republiką Turcji. Batumi jest drugim co do wielkości miastem Gruzji, ważnym ośrodkiem miejskim zarówno pod względem komunikacyjnym, gospodarczym, jak i militarnym. Zlokalizowany na jego obszarze port morski umożliwia przyjmowanie statków o wysokim tonażu, co powoduje, że stanowi ważny punkt przeładunkowy towarów będących przedmiotem handlu między Europą i Azją. Jest jednym z ważniejszych ośrodków przemysłowych Gruzji, w którym zlokalizowano rafinerię ropy naftowej (od sierpnia 2017 roku właścicielem 100% udziałów spółki Batumi Oil Terminal jest kazachska JSC KazTransOil; *KazTransOil JSC 2022*).

Do wiodących gałęzi przemysłu w regionie (oprócz sektora energetycznego) zaliczyć można przede wszystkim: przetwórstwo spożywcze¹¹⁴ (m.in. Khilis Kompania Narinji Ltd., Cintro Ltd., Kartuli Producti Ltd., Doruq Nut and Food Company Ltd., Ajara Invest Tea, Chakvi Tea Factory, Kahaberi Ltd., The Ludi Batumi Ltd.). W Adżarii produkuje się ponadto ubrania (np. w firmie Ajara Textile z siedzibą w Kobuleti) oraz leki (w batumskim BatPharma). W 2010 roku firma Ajarian Tabacco, przy wsparciu specjalistów pochodzących z Kuby, rozpoczęła produkcję gruzińskich cygar. Na obszarze Adżarii inwestowali światowi potentaci w branży hotelarskiej: Sheraton, Radisson, Kempinski oraz Hilton (*Regional*

¹¹³Należące do Bidziny Iwaniszwilego.

¹¹⁴Region słynie z produkcji cytrusów. Około 80% tych owoców wyprodukowanych w Gruzji pochodzi z Adżarii (*Regional Development Strategy... 2011*).

Development Strategy... 2011; *Adjara agriculture sector...* 2014; Statistical Business Register 2022; Enterprise Georgia 2022).

Najważniejszym partnerem gospodarczym Adżarii jest granicząca z nią od południa Republika Turcji¹¹⁵. Jak donosi eurasianet.org, około 80–90% inwestycji zagranicznych, które zrealizowano w regionie, zostało sfinansowanych przez kapitał turecki. Partnerzy z tego kraju najchętniej lokują swoje środki w adżarski sektor energetyczny, rynek nieruchomości, hotelarstwo oraz przemysł tekstylny. Południowy sąsiad regionu przyczynił się ponadto do przebudowy portu lotniczego w Batumi. Po 1998 roku, kiedy władze w Ankarze zakazały prowadzenia działalności hazardowej na terytorium Turcji, częstą inwestycją podejmowaną w Adżarii (głównie w Batumi) przez firmy tureckie była budowa kasyn. Ich duże nagromadzenie w stolicy regionu powoduje, że potocznie jest ona określana mianem „kaukaskiego Las Vegas” (Lomsadze 2016; *Silent Expansion...* 2019).

W przypadku Adżarii jedna zmienna diagnostyczna (odnosząca się do produkcji przemysłowej *per capita*; tab. 11) uzyskała wartość niekorzystną. Powodu takiego stanu rzeczy należy upatrywać w samej konstrukcji wskaźnika. Adżaria jest regionem w znacznym stopniu zorientowanym na działalność turystyczną. Na jej obszarze funkcjonuje jednak wiele zakładów przemysłowych, zlokalizowanych głównie w Batumi. Wielkość populacji oraz jedna z wyższych w kraju gęstości zaludnienia w sposób bezpośredni wpływają na obniżenie wartości powyższej zmiennej. Jej niska wartość nie stanowi więc dowodu na wystąpienie realnego problemu, który należy rozpatrywać w kategoriach bariery rozwoju gospodarczej jednostki. Powyższe stwierdzenie może być poparte danymi przedstawiającymi wartość produkcji przemysłowej w wielkościach bezwzględnych (mln GEL). W 2019 roku Adżaria wytworzyła około 5,4% ogólnej wartości produkcji przemysłowej Gruzji. Jej znaczenie było zdecydowanie mniejsze niż w przypadku gospodarczego lidera – Tbilisi, którego udział w strukturze opisanej produkcji wyniósł aż 36,7%. W porównaniu do pozostałych regionów uzyskana przez nią wartość wskaźnika nie była jednak jedną z najniższych.

Klasę II o wysokim poziomie rozwoju gospodarczego tworzą: **Mccheta-Mtianetia**, **Dolna Kartlia** oraz **Samcche-Dżawachetia** (ryc. 34). Wszystkie wymienione jednostki graniczą z tzw. liderami rozwoju (Adżarią oraz Tbilisi). Wydaje się, że szczególnie w przypadku dwóch pierwszych regionów, których stolice (Mccheta oraz Rustawi) stanowią część aglomeracji tbiliskiej, dogodna lokalizacja (sąsiedztwo największego miasta kraju) jest głównym czynnikiem aktywizującym ich rozwój. Nie ulega wątpliwości, że w przypadku specyfiki struktur gospodarki oraz sieci osadniczej Gruzji obecność, działalność oraz siła oddziaływania wiodącego bieguna wzrostu (Tbilisi) napędza rozwój obszarów znajdujących się w jego najbliższym otoczeniu.

Z grupy jednostek o wysokim poziomie rozwoju gospodarczego zdecydowanie wyróżnia się, położona na północ od stolicy kraju, **Mccheta-Mtianetia**, dla

¹¹⁵ Dominacja kapitału tureckiego wynika zarówno z bliskiego położenia regionu, jak i uwarunkowań historycznych i kulturowych. W przeszłości Adżaria stanowiła część Turcji, a ponad 20% jej mieszkańców do dziś wyznaje islam.

której wskaźnik W_{rg} uzyskał wartość graniczną (0,15), oddzielającą klasy I i II. Oznacza to, że w 2019 roku poziom rozwoju gospodarczego tej jednostki był wysoki, zbliżony do poziomu uzyskanego przez tzw. regionalnych liderów (Tbilisi oraz Adżarii). Uwarunkowania przyrodnicze powodują, że jednostka ta w sposób naturalny dzieli się na dwie części: północną i południową, przez które przebiega tzw. Droga Wojenna, jeden z najbardziej strategicznych szlaków transportowych Kaukazu, łączący Władykaukaz z Tbilisi. Gospodarka części północnej, położonej w najwyższych partiach pasma Wielkiego Kaukazu, opiera się przede wszystkim na niskodochoodowym rolnictwie. Wyjątek stanowią Kazbegi oraz Gudauri, w których dominuje działalność turystyczna. Część południową, obniżającą się ku Kotlinie Tbiliskiej, charakteryzuje duże nagromadzenie działalności przemysłowej. Stolica, a zarazem największe miasto regionu – Mccheta, jest częścią aglomeracji tbiliskiej, co istotnie aktywizuje rozwój gospodarczy jej obszaru oraz terenów znajdujących się w jej najbliższym otoczeniu. Przemysł Mcchety-Mtianeti zorientowany jest głównie na przetwórstwo spożywcze (np. Natakhtari, Zadazeni, Barambo, Chateu Mukhrani, AquaGeo), branżę drzewno-papierniczą (np. Neoprint, Royal Paper) oraz mineralną (np. Mina JSC Ksani Glass Container Factory, Hilderberg Cement Georgia – Kaspi Plant; Business Information Agency 2022; Enterprise Georgia 2022; Statistical Business Register 2022).

Wartości zmiennych diagnostycznych wskazują, że w 2019 roku jednostka charakteryzowała się najwyższą wartością produkcji przemysłowej *per capita*. Pomimo obecności tzw. „przemysłowego zagłębia” w okolicach jej stolicy, nie można uznać, że cała Mccheta-Mtianetia jest regionem specjalizującym się w tego typu działalności. Na wysokość wskaźnika istotny wpływ mogła mieć również stosunkowo niska, w porównaniu do pozostałych regionów Gruzji, gęstość zaludnienia. Dane przedstawiające znaczenie poszczególnych sektorów w rynku Mcchety-Mtianetii wskazują, że najwyższym udziałem w jej PKB w 2019 roku charakteryzowały się przemysł (21%) oraz handel nieruchomościami (15,7%). Z drugiej jednak strony należy zauważyć, że zdecydowana większość mieszkańców regionu zamieszkuje obszary wiejskie (76,4% ogółu populacji) i utrzymuje się z działalności rolniczej (często prowadzonej w ramach samozatrudnienia w niewielkich, rodzinnych gospodarstwach). Powyższy fakt powoduje, że pomimo uzyskania jednych z wyższych wartości takich wskaźników jak produkcja przemysłowa *per capita*, które wskazują na wysoki poziom rozwoju jednostki, znaczna część mieszkańców nie odczuwa pozytywnych zmian prezentowanych w statystykach gospodarczych. Dobrym przykładem dysproporcji istniejących w poziomie życia mieszkańców są dane dotyczące rynku pracy. W 2019 roku Mccheta-Mtianetia cechowała się jednymi z najwyższych w kraju średnich zarobków osób zatrudnionych, jednocześnie będąc regionem z trzecim najwyższym wskaźnikiem bezrobocia (21,1%), co w połączeniu z dużym samozatrudnieniem w rolnictwie wskazuje na istotny problem strukturalny. Złą sytuację potwierdzają dane dotyczące liczby osób żyjących w skrajnym ubóstwie. W 2016 roku wskaźnik ubóstwa w regionie wynosił aż 49,3% (wyższy wynik uzyskała tylko Kartlia Wewnętrzna – 51,9%; Sumbadze 2019).

Istotną barierą rozwoju Mcchety-Mtianetii jest brak kontroli władz centralnych nad częścią jej terytorium (gmina Achalgori). Okupacja oraz wydarzenia,

które miały miejsce w 2008 roku, zniechęcają partnerów zagranicznych oraz krajowych do inwestowania swojego kapitału na obszarze tego regionu (szczególnie w pobliżu granicy jednostki separatystycznej). Powyższy trend potwierdzają m.in. jedna z najniższych w kraju wartości BIZ w przeliczeniu na jednego mieszkańca, inwestycji w środki trwałe przedsiębiorstw na 1000 mieszkańców czy najmniejsza powierzchnia zakończonych obiektów budowlanych w m² przypadająca na km² powierzchni regionu.

Obawy potencjalnych inwestorów są uzasadnione. Podczas działań wojennych prowadzonych na terenie jednostki przez wojska rosyjskie w 2008 roku zbombardowano jedno z najważniejszych przedsiębiorstw Mcchety-Mtianeti – cementownię w Kaspi, położonym niespełna 43 km od stolicy regionu (*Heidelberg Cement Continues...* 2008).

Kolejną z jednostek, która wykazuje wysoki poziom rozwoju gospodarczego, jest Dolna Kartlia w południowo-zachodniej części terytorium Gruzji. Miernik rozwoju W_{rg} w 2019 roku uzyskał w jej przypadku wartość 0,23. Stolica regionu – Rustawi, należąca do aglomeracji tbiliskiej, od czasów radzieckich stanowi najważniejszy ośrodek przemysłowy w kraju. Na jego obszarze znajduje się ponad 20 fabryk, często będących inwestycjami zagranicznymi. Innym ważnym miastem jest Gardabani, w którym zlokalizowano trzy elektrownie ciepłne. Najważniejszymi gałęziami gospodarki Dolnej Kartlii są przemysł (ok. 22,7% ogółu regionalnego PKB w 2019 roku) oraz rolnictwo (17,6%). Najbardziej dochodowe przedsiębiorstwa zajmują się wydobywaniem i przetwórstwem surowców, w tym przede wszystkim produkcją metali żelaznych i nieżelaznych, żelazostopów oraz minerałów przemysłowych (Rustavi Steel Ltd., GeoStell, RUSALLOYS, JSC RMG Copper, wydobywające metale szlachetne w Kazreti oraz Heidelberg Cement Georgia). W regionie działają również: zakłady chemii azotowej Rustaviazot, przedsiębiorstwo budowy wagonów Carriage-Building Company Ltd., liczne firmy zajmujące się produkcją i przetwórstwem żywności (np. Marneuli Food Factory, Marneuli Agro, szklarnie Planta Greenhouse w gminie Gardabani) oraz gruzińsko-włoski zakład garbarski Filimaska-Ge (Enterprise Georgia 2022; Business Information Agency 2022).

O sukcesie gospodarczym regionu zadecydowała jego dobra lokalizacja. Dolna Kartlia leży w sąsiedztwie stolicy państwa – Tbilisi, w pobliżu przecięcia najważniejszych szlaków transportowych Kaukazu. Ponadto graniczy z Armenią i Azerbejdżanem, co wpływa na powiększenie rynku zbytu produktów wytwarzanych na jej obszarze.

Analiza danych cząstkowych wykazała, że w przypadku Dolnej Kartlii zmienne diagnostyczne nie osiągały wartości skrajnych, tj. najmniej lub najbardziej korzystnych w porównaniu do pozostałych jednostek regionalnych (tab. 11). Region cechował się jedną z wyższych wartości produkcji przemysłowej *per capita*, co potwierdza jego zorientowanie na powyższą gałąź gospodarki. Jedną z najmniej korzystnych wartości dotyczyła liczby noclegów obcokrajowców na 1000 mieszkańców. Podobnie jak w przypadku analizy wymiaru społecznego, powyższe zjawisko należy wiązać z faktem, że Dolna Kartlia jako region przemysłowy ma zdecydowanie mniejszy potencjał turystyczny.

Ostatnią jednostką wykazującą wysoki poziom rozwoju gospodarczego jest Samcche-Dżawachetia, dla której wartość miernika (W_{rg}) w 2019 roku wyniosła 0,24. Jest to wynik o tyle zaskakujący, że region też uważany jest powszechnie za jednostkę zubożałą, peryferyjną zarówno w wymiarze geograficznym, jak i polityczno-gospodarczym oraz społecznym. Przez jej terytorium nie przebiega najważniejszy szlak komunikacyjny Gruzji (trasa S1). Pomimo bliskości bardzo wysoko rozwiniętej Adżarii podróż najkrótszą trasą (164 km) z Achalchiche do bieguna wzrostu – Batumi, z uwagi na górzystość terenu i zły stan dróg, zajmuje ponad 5 godzin. Odległość między stolicą regionu a Tbilisi wynosi ponad 200 km.

Samcche-Dżawachetia jest regionem typowo rolniczym, w 2019 roku udział wskazanej gałęzi gospodarki w PKB regionu wyniósł 18%. Jednostka słynie z uprawy ziemniaków oraz hodowli bydła (ponad połowę gruntów rolnych zajmują pastwiska). Niespełna 65% ogółu jej populacji zamieszkuje obszary wiejskie. Główną barierą rozwoju rolnictwa są uwarunkowania przyrodnicze. Surowy klimat w znacznym stopniu stopowej Samcche-Dżawachetii, określanej mianem gruzińskiej Syberii, istotnie ogranicza rozwój innych kierunków produkcji rolniczej. Największe przedsiębiorstwa przemysłowe zlokalizowane w regionie działają w branży przetwórstwa spożywczego. Zaliczają się do nich: Georgia Glass and Mineral Water oraz Alpenmilk. W przeszłości w jednostce funkcjonował również browar Ballis. Od momentu odzyskania przez kraj niepodległości upadło wiele regionalnych przedsiębiorstw, prężnie działających w okresie radzieckim, np.: mleczarnie, fabryka odzieży oraz zakłady meblarskie. Do 2007 roku znaczną część produktów rolnych sprzedawano największemu pracodawcy w regionie – rosyjskiej bazie wojskowej, zlokalizowanej w miejscowości Achalkalaki. Jak zauważa Overland (2009), bliskość Turcji spowodowała, że w okresie radzieckim rejon historycznej Dżawachetii był strefą zamkniętą. Dostanie się na terytorium znacznej części regionu było istotnie utrudnione, nawet dla obywateli ZSRR. Decyzje władz centralnych wpłynęły na wykształcenie się licznych powiązań pomiędzy ludnością Samcche-Dżawachetii oraz bazą wojskową. Jednostka zapewniała lokalnej ludności zatrudnienie, dochody (zarówno w ramach transakcji formalnych, jak i nieformalnych), opiekę zdrowotną oraz edukację. O sile uzależnienia mieszkańców obszarów sąsiadujących z bazą może świadczyć fakt, że przed 2007 rokiem rubel był najważniejszą walutą w tym regionie, a zamieszkujący go Ormianie częściej znali język rosyjski niż gruziński. Po zamknięciu bazy wielu mieszkańców utraciło jedyne źródło dochodów. W celu zniwelowania negatywnych skutków rząd Gruzji starał się wesprzeć zubożałych mieszkańców. Podjęto m.in. próby skupu produktów spożywczych przez wojsko gruzińskie czy organizacji transportu towarów do Tbilisi drogą kolejową. Częściowa realizacja powyższych propozycji nie zlikwidowała jednak powstałej luki rynkowej (Overland 2009).

W obliczu pogorszenia się sytuacji materialnej wielu mieszkańców regionu, zwłaszcza etnicznych Ormian, decydowało się na migrację zarobkową, najczęściej do Federacji Rosyjskiej lub Armenii. Jak określono w strategii rozwoju Samcche-Dżawachetii na lata 2014–2021, głównym źródłem dochodów osób mieszkających w regionie są przekazy pieniężne oraz emerytury. To właśnie prężnie rozwijane

kontakty z zagranicą stanowią najważniejszy czynnik aktywizujący rozwój społeczno-gospodarczy tej jednostki. Oprócz przepływu kapitału pochodzącego z pracy na obczyźnie region ten, poprzez swoje położenie na granicy z Armenią i Turcją, sukcesywnie rozwija współpracę transgraniczną. Wielu lokalnych Ormian pozostaje w bliskich relacjach biznesowych z krajem swojego pochodzenia, napędzając tym samym gospodarkę regionu. Gruzjińsko-ormiańskie przejścia graniczne są aktualnie jedynym lądowym kanałem przepływu osób i towarów pomiędzy Armenią i zagranicą (granice z Azerbejdżanem i Turcją pozostają zamknięte ze względu na napiętą sytuację polityczną – wojnę w Górskim Karabachu). Ich znaczenie jest więc strategiczne. Przez region przebiegają też ropociąg Baku–Tbilisi–Ceyhan oraz gazociąg transkaspijski (*Samtskhe–Javakheti Regional...* 2013).

Analiza danych cząstkowych wykazała, że w Samcche-Dżawachetii zmienne diagnostyczne użyte w badaniu, podobnie jak w przypadku Dolnej Kartlii, nie osiągały wartości skrajnych (tab. 11). Sześć z ośmiu zmiennych uzyskało wartości świadczące o wysokim poziomie rozwoju gospodarczego. Najgorzej na tle pozostałych regionów plasowały się dane dotyczące inwestycji w środki trwałe przedsiębiorstw oraz liczby osób zatrudnionych w przemyśle. Niekorzystne wartości powyższych zmiennych należy wiązać z rolniczą specjalizacją jednostki, w której znajduje się niewielka liczba dużych przedsiębiorstw (w porównaniu do innych jednostek regionalnych).

W skład III klasy o **przeciętnym poziomie rozwoju gospodarczego** weszły trzy regiony: **Imeretia**, **Kachetia** oraz **Megrelia-Górna Swanetia** (ryc. 34).

Z powyższych jednostek wyróżnia się Imeretia, dla której wskaźnik W_{rg} dla 2019 roku uzyskał wartość graniczną (0,29), oddzielającą klasy II i III (tj. wysoki i przeciętny poziom rozwoju). Korzystny wynik regionu należy wiązać z wielkością oraz multifunkcjonalnością jego stolicy – Kutaisi. Imeretia charakteryzuje się dogodnym położeniem geograficznym, które wpływa na jedną z lepszych w skali kraju dostępności komunikacyjnych. Przez jednostkę przebiega autostrada S1, najważniejsza krajowa arteria o znaczeniu międzynarodowym. Region posiada też własne lotnisko oraz dobre połączenia lądowe z dwoma najważniejszymi portami morskimi Gruzji – Poti i Batumi. Bogactwo zasobów naturalnych spowodowało, że w okresie radzieckim na obszarze Imeretii rozwinięto przemysł. Na jej terytorium zlokalizowano kilka ważnych monofunkcyjnych ośrodków wydobywczych i przetwórczych, np. Cziaturę, Tkibuli, Zestaponi. Stolica regionu przez dekady służyła z produkcji samochodów ciężarowych marki Kaz. W mieście funkcjonował ponadto szereg innych zakładów przemysłowych, zajmujących się głównie przetwórstwem.

Sytuacja gospodarcza regionu uległa znacznej zmianie po upadku ZSRR. Imeretia doświadczyła zjawiska deindustrializacji, o czym świadczy fakt kurczenia się miast monofunkcyjnych, które do dziś nie mogą wyjść z kryzysu powstałego w latach 90. XX wieku. W ciągu ponad 30 lat upadło wiele nierentownych przedsiębiorstw. W 2010 roku ostatecznie zamknięto jednego z największych pracodawców w regionie w okresie radzieckim – Kutaiską Fabrykę Samochodów (ostatni kaz opuścił linię produkcyjną w 2001 roku). Aktualnie władze regionu podejmują działania mające na celu odbudowanie pozycji gospodarczej regionu.

W części dawnych kutaiskich zakładów samochodowych funkcjonuje firma LTD Kutaisi Auto Mechanical Plant (KAMP), produkująca części dla przemysłu motoryzacyjnego. Fabryka planuje ponadto rozpoczęcie produkcji samochodów elektrycznych. W regionie działają też sprywatyzowane ośrodki wydobywcze, ich znaczenie nie jest jednak tak duże jak w czasach komunistycznych. Do największych firm tego typu zaliczyć można Georgian Manganese Holding, w skład którego wchodzi m.in. Zakład Żelazostopów w Zestaponi oraz kopalnia manganu w Cziaturze. Kopalnię węgla kamiennego w Tkibuli przejęło przedsiębiorstwo LLC Saknakhshiri. W regionie zlokalizowanych jest również szereg mniejszych firm, działających m.in. w przemyśle spożywczym (np. Vartsikhe Marani, Kha-reba Winery Ltd., Zekari Springs, Tkibuli Ltd., Farconi Ltd.), meblarskim (CRP Wood) oraz odzieżowym (Imeri JSC). Region z powodzeniem przyciąga kapitał zagraniczny. W Kutaisi funkcjonują dwie wolne strefy ekonomiczne: Kutaisi FIZ oraz Hualing Kutaisi FIZ. W pierwszej z nich największym przedsiębiorstwem jest Fresh-Georgia Ltd., wytwarzające sprzęt AGD. Inwestycję realizuje spółka egipska (Fresh Electric Company). Na terenie Hualing Kutaisi FIZ działają m.in. przedsiębiorstwa wytwarzające panele solarne (niemiecka firma AE Solar)¹¹⁶, meble (kapitał kanadyjski), materace i konstrukcje metalowe oraz zakłady zajmujące się przetwórstwem kamienia (*Free Industrial Zones...* 2015; Shepard 2016; *New factory to...* 2019; Business Information Agency 2022; Enterprise Georgia 2022; KAMP 2022; Statistical Business Register 2022).

Ważną gałęzią imeretyjskiej gospodarki jest rolnictwo. W 2019 roku udział powyższego sektora w produkcji regionalnym brutto (PRB) regionu wyniósł 14%¹¹⁷. Jednostka jest liderem w produkcji mleka, orzechów laskowych oraz warzyw i owoców. Z inicjatywy Ministerstwa Ochrony Środowiska i Rolnictwa Gruzji na obszarze regionu powołano Imereti Agro Zone, projekt służący rozwojowi klastra szklarniowego w gminach Ckaltubo i Baghdati (Imereti Agro Zone 2022; *European Imereti Agro Zone...* b.d.).

Kolejną jednostką o przeciętnym poziomie rozwoju gospodarczego jest położona na wschodzie kraju Kachetia, dla której wartość wskaźnika W_{rg} w 2019 roku wyniosła 0,34. Ten największy pod względem powierzchni region historycznie uważany jest za spichlerz Gruzji. W 2019 roku udział rolnictwa w PKB regionu wyniósł 37%. Kachetia słynie z uprawy winorośli (na jej obszarze zlokalizowane jest 65–70% ogółu gruzińskich winnic), truskawek, arbuźów, słonecznika oraz dyni. Jak wskazano w strategii rozwoju regionu na lata 2014–2021, produkcja owoców jest najbardziej dochodowym, po produkcji wina, typem działalności podejmowanym przez lokalnych rolników. Położona w centralnej części regionu Kotlina Kachetyjska (okolice Lagodekhi, Gurjaani, Signagi oraz przełęczy Gombori), z uwagi na dogodne warunki naturalne, specjalizuje się w produkcji warzyw. Z kolei na północy jednostki, w górzystej Tuszetii, ważną rolę dla lokalnej

¹¹⁶W 2019 roku firma uruchomiła nowoczesną linię produkcyjną. Zakład może zatrudnić około 300 pracowników (*New German factory...* 2019).

¹¹⁷Dla porównania udział kiedys strategicznego dla regionu sektora wydobywczego wyniósł zaledwie 2,3% ogółu PKB Imeretii.

gospodarki pełni produkcja zwierzęca. Istotnym problemem hamującym dalszy rozwój wiodącej gałęzi gospodarki kachetyjskiej jest brak lub zły stan maszyn rolniczych oraz systemów nawadniania (*Kakheti Regional Development...* 2013).

Do największych firm w regionie zaliczyć można korporacje działające w branży winiarskiej: Telavi Wine Cellar JSC, Georgian Wines and Spirit Company LTD, Winery Khareba, Corporation Kindzmarauli JSC, Vaziani Company Ltd. i inne. Obecność wielu winnic powoduje, że Kachetia jest jedną z najpopularniejszych destynacji turystycznych w Gruzji. W regionie zlokalizowanych jest ponadto kilka firm produkujących olej słonecznikowy, np. Karva Ltd., Batoil Ltd., Mamont Ltd. (Business Information Agency 2022; Enterprise Georgia 2022; Statistical Business Register 2022).

W regionie obecny jest również przemysł wydobywczo-przetwórczy łupków, marmuru, wapienia oraz ropy naftowej. Jego znaczenie dla gospodarki Kachetii jest jednak marginalne. W 2019 roku udział powyższego sektora w regionalnym PKB wyniósł niespełna 2%.

Region charakteryzuje się niską, w porównaniu do pozostałych jednostek, stopą bezrobocia na poziomie 13,5%, wynikającą z wysokiego odsetka samozatrudnienia mieszkańców. Należy jednak zauważyć, że w większości przypadków ten typ zatrudnienia realizowany jest w ramach niewielkich gospodarstw rolnych, co w praktyce oznacza bycie bezrobotnym i produkowanie wyłącznie na użytek własny.

Kachetia charakteryzuje się też najniższą w skali kraju wartością inwestycji zagranicznych *per capita*, co stanowi istotną barierę dla jej dalszego rozwoju gospodarczego. Niewielkie zainteresowanie potencjalnych inwestorów należy wiązać ze stosunkowo niską dochodowością rolnictwa w porównaniu do innych sektorów gruzińskiej gospodarki.

Ostatnim regionem wchodzącym w skład klasy III o przeciętnym poziomie rozwoju gospodarczego jest **Megrelia-Górna Swanetia**, dla której wskaźnik syntetyczny W_{rg} w 2019 roku uzyskał wartość 0,38. Istotną cechą warunkującą rozwój gospodarczy tej jednostki jest jej lokalizacja zarówno w ujęciu fizyczno-geograficznym, jak i geopolitycznym. Położenie nad Morzem Czarnym, na pograniczu Niziny Kolchidzkiej oraz pasma Wielkiego Kaukazu, niewątpliwie stanowi czynnik aktywizujący jej rozwój gospodarczy. Na jej obszarze (w mieście Poti) zlokalizowany jest najważniejszy port handlowy Gruzji, a dogodne warunki termiczno-opadowe i głębokie obszary nizinnych służą rozwojowi rolnictwa. Umiejscowienie źródeł rzek w partiach wysokich gór powoduje, że ich bieg cechuje się dużym spadkiem, co sprawia, że Megrelia-Górna Swanetia ma bogate zasoby wodne, wykorzystywane w hydroenergetyce¹¹⁸. Urozmaiconą rzeźbę terenu wpływa też na jej wysoką atrakcyjność turystyczną. Region charakteryzuje się dobrą dostępnością komunikacyjną, oprócz portu morskiego ma połączenie autostradowe z Tbilisi (droga S1).

¹¹⁸Zgodnie z danymi publikowanymi na oficjalnej stronie regionu zasoby energetyczne najważniejszej rzeki przepływającej przez region (Enguri) wynoszą 3,3 mln KWT, co zapewnia 13% zasobów energetycznych kraju.

Z kolei położenie geopolityczne, w szczególności sąsiedztwo separatystycznej Abchazji, stwarza istotne zagrożenie dla rozwoju jednostki. Niebezpieczeństwo rozlania się obecnie zamrożonego konfliktu na dalsze terytoria Gruzji powoduje, że Megrelia-Górna Swanetia zdecydowanie trudniej przyciąga nowe inwestycje. Z tego względu w 2008 roku w mieście Poti ustanowiono pierwszą gruzińską wolną strefę przemysłową – Poti Free Industrial Zone¹¹⁹, która z powodzeniem przyciągnęła kapitał wielkich zagranicznych korporacji, takich jak APT Terminals, należącej do duńskiej firmy żeglugowej Mearsk. W strefie zainwestowały także m.in. firmy tureckie (Serchem Industrial lubricants LLC), azerskie (Intermetal Georgia LLC) oraz rosyjskie (Davr International Trading LLC). W 2019 roku największym udziałem w strukturze PKB regionu charakteryzowała się działalność transportowa i magazynowa (22,2%) oraz rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo (14,9%). Region specjalizuje się w produkcji i przetwórstwie orzechów¹²⁰. Do grupy większych lokalnych firm z tej branży zaliczają się: GeoNuts Ltd., EuroNuts, NutsGe, Westnut Ltd. W megrelskie plantacje orzechów od 2007 roku inwestuje ponadto znany koncern – Ferrero (*EPI Investment Case... 2018; Business Information Agency 2022; Enterprise Georgia 2022; Poti Free Zone 2022; Statistical Business Register 2022*).

W regionie produkuje się też herbatę (Calendżicha, Martwili), wino (Martwili, Senaki), olej i mączkę rybną (okolice Poti), cement (Senaki, kapitał chiński). W okolicach Calendżichy oraz w rejonie Swanetii (okolice Mestii) działa również kilka zakładów obróbki drewna. Stolica regionu – Zugdidi – w czasach radzieckich była ważnym ośrodkiem miejskim, o bogatej strukturze gałęziowej przemysłu. Po upadku ZSRR wiele większych zakładów zostało zamkniętych (np. kombinat papierniczo-celulozowy, fabryki konserw, mebli, porcelany, zakłady dziewiarskie i grenarskie). Lokalni przedsiębiorcy działają aktualnie głównie w branży spożywczej.

Do klasy IV o niskim poziomie rozwoju gospodarczego zaliczają się: **Kartlia Wewnętrzna**, **Guria** oraz **Racza-Leczchumi** i **Dolna Swanetia**. Wymienione jednostki charakteryzują się największą odległością od obiektu-wzorca (wartość W_{rg} oscyluje w ich przypadku między 0,43 a 0,48) (ryc. 34).

Rozwój **Kartlii Wewnętrznej**, dla której wskaźnik W_{rg} uzyskał wartość 0,43, podobnie jak w przypadku opisanej w ramach klasy III Megrelii-Górnej Swanetii jest silnie uwarunkowany przez jej położenie (geograficzne i geopolityczne). Z jednej strony, bliskość Tbilisi oraz dobra dostępność komunikacyjna (przez region przebiegają ważne trasy: S1 oraz S10, dworzec kolejowy w Gori leży na głównej trasie kolejowej Kaukazu Południowego) stanowią czynniki aktywizujące rozwój tej jednostki. Z drugiej, położenie przy granicy z Federacją Rosyjską, na obszarze dawnego okręgu autonomicznego – Osetii Południowej¹²¹ – spowo-

¹¹⁹ Pełną funkcjonalność strefa osiągnęła dopiero w 2010 roku.

¹²⁰ Około 50–55% ogółu plantacji orzechów laskowych w Gruzji zlokalizowanych jest w regionie Megrelii-Górnej Swanetii (głównie na obszarze Niziny Kolchidzkiej). W stolicy regionu – Zugdidi – funkcjonuje klastr producentów orzechów, zrzeszonych w ramach The Georgian Hazelnut Producers Association (Hazelnut Processing Cluster... 2020).

¹²¹ Obecnie nazywanej regionem Cchinwali.

dowało, że od 2008 roku północna część regionu znajduje się pod rosyjską okupacją. Brak jurysdykcji nad częścią terytorium jednostki stanowi obecnie główną barierę jej rozwoju. Duże ryzyko inwestycyjne oraz niestabilna sytuacja na granicy z terenem okupowanym powoduje, że region od wielu lat doświadcza gospodarczej stagnacji. Kartlia Wewnętrzna to przede wszystkim obszar rolniczy. Udział powyższego sektora gospodarki w PKB regionu w 2019 roku wyniósł ponad 19%. Drugie miejsce zajęły administracja publiczna oraz obronność (16,7%). Ponad 80% ludności jednostki pracuje w rolnictwie, większość pozostaje samozatrudniona w niewielkich gospodarstwach, przez co sektor cechuje się niską produktywnością. W regionie obecny jest również przemysł, zlokalizowany głównie w pobliżu miast Gori, Kaspi i Agara oraz przy drodze łączącej stolicę regionu z Tbilisi. Największą grupę przedsiębiorstw powyższego sektora tworzą firmy zajmujące się przetwórstwem spożywczym (np. Kula, Kareli Fruits, Agara Sugar Company, TMT LTD) oraz produkcją materiałów budowlanych (cementownia Kaspi Cement i linia do produkcji suchej klinkieru należące do niemieckiej firmy HeidelbergCement Georgia; Enterprise Georgia 2022; Statistical Business Register 2022).

Analiza zmiennych diagnostycznych opisujących rozwój gospodarczy regionu wskazała, że w 2019 roku Kartlia Wewnętrzna wykazała najmniejszą w skali całego kraju liczbę noclegów obcokrajowców w obiektach hotelowych na 1000 mieszkańców. Z powodu trwającej okupacji znacznej części terytorium rzadko stanowi ona destynację turystyczną lub biznesową osób przyjeżdżających z zagranicy (wyjątkiem jest miasto Gori, w którym znajduje się muzeum Stalina). Większość jej obszaru ma charakter typowo rolniczy lub przemysłowy, a potencjalnie atrakcyjne turystycznie tereny wysokogórskie na ogół znajdują się poza jurysdykcją władz Gruzji.

Kolejnym regionem o niskim poziomie rozwoju gospodarczego jest Guria. Wartość wskaźnika W_{rg} w opisywanym roku wyniosła w jej przypadku 0,47.

Wyniki wcześniej przedstawionych regionów wskazywały, że jednostki umiejscowione w bezpośrednim sąsiedztwie krajowych liderów gospodarczych (Tbilisi i Adżarii) także charakteryzowały się wysokim poziomem tego wymiaru rozwoju (wyjątkiem jest Kartlia Wewnętrzna, w dużej części pozostająca pod okupacją). W świetle powyższego spostrzeżenia zaskakiwać może stopień gospodarczego niepowodzenia nadmorskiej Gurii. Jednostka ta sąsiaduje z bardzo wysoko rozwiniętą Adżarią, ma dobre połączenie komunikacyjne z dwoma strategicznymi portami, w Batumi oraz Poti. Ze względu na dogodne nadmorskie położenie ma też wysoki potencjał turystyczny, a na jej obszarze zlokalizowanych jest wiele złóż naturalnych (m.in. wody mineralne, ility betonitowe oraz rudy żelaza i apatyty). Biorąc pod uwagę wymienione pozytywne uwarunkowania zastanawia, dlaczego jednostka ta charakteryzuje się tak niskim poziomem rozwoju gospodarczego.

Za powyższy stan rzeczy w znacznym stopniu odpowiadają negatywne efekty polaryzacji rozwoju, nazywane efektem wymywania (ang. *backwash effect*). Zjawisko to, będące przeciwieństwem pozytywnego w swej naturze efektu rozprzestrzeniania, polega na wchłanianiu przez regiony bogate (centra wzrostu) czynników aktywizujących rozwój ze słabiej rozwiniętych peryferii. Drenaż dotyczyć może

m.in. przepływów ludności aktywnej zawodowo, czynników produkcji, kapitału oraz inwestycji. Z uwagi na utratę (wymycie) kluczowych czynników rozwoju Guria cechuje się zdecydowanie mniejszą konkurencyjnością niż sąsiadujące z nią Adżaria, Imeretia czy Megrelia-Górna Swanetia. Na procesy rozwojowe jednostki negatywnie oddziałuje również samo Tbilisi, które będąc głównym biegunem wzrostu, z jednej strony napędza rozwój najbliższych sąsiadów, z drugiej wysysa czynniki rozwoju z obszarów bardziej oddalonych, położonych na peryferiach.

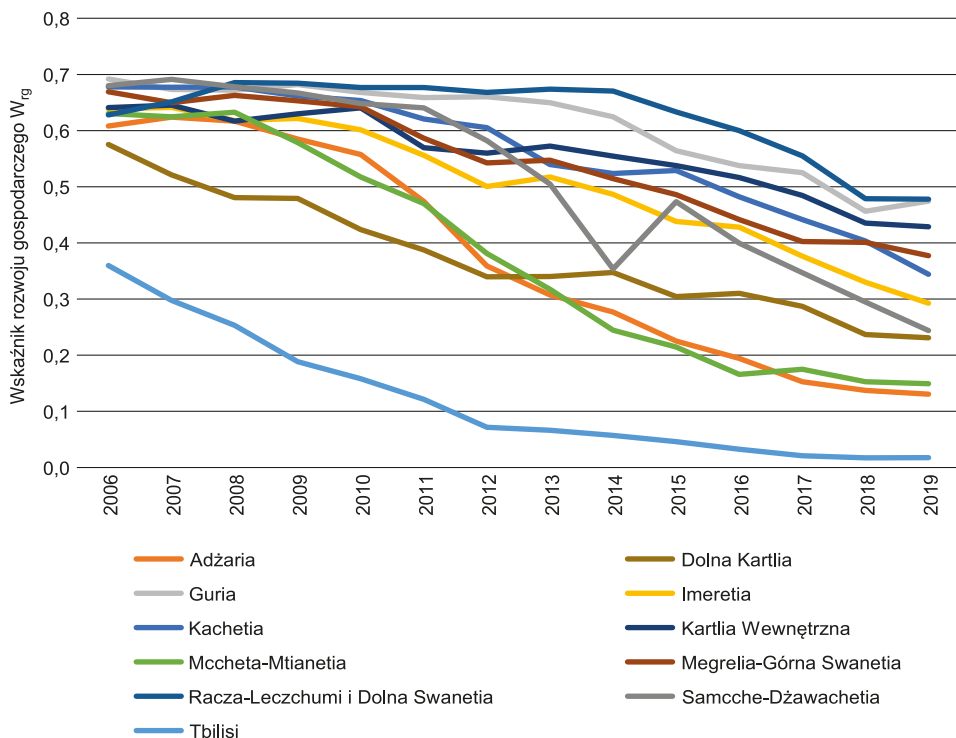
Największym udziałem w strukturze PKB Gurii w 2019 roku charakteryzowały się: rynek nieruchomości (19,2%), rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo (12,7%) oraz działalność artystyczna, rozrywkowa i rekreacyjna (10,2%). W porównaniu do pozostałych regionów, w Gurii odnotowano stosunkowo niski poziom bezrobocia (16,2%). Powyższa, pozornie pozytywna cecha, wynika z wysokiego odsetka samozatrudnienia mieszkańców w niskodochodowym rolnictwie. Region charakteryzuje się też jedną z najniższych wartości wskaźnika PKB *per capita* (niższy ma tylko Kartlia Wewnętrzna). Część ludności pracuje w branży turystycznej (zwłaszcza w okolicach miasteczka Ureki). Firmy działające w Gurii zajmują się głównie produkcją i przetwórstwem spożywczym (woda mineralna, orzechy laskowe, herbata, piwo, kiwi). Do największych z nich zaliczają się: Nabeghlavi, Green Gold Tea Ozurgeti, Georgian Subtropical Fruit Company Ozurgeti, Milmartea Ltd. (Business Information Agency 2022; Enterprise Georgia 2022; Statistical Business Register 2022).

Regionem o najniższym poziomie rozwoju gospodarczego w 2019 roku była Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia, dla której wartość wskaźnika W_{rg} oscylowała na poziomie 0,48. Główną barierą rozwojową jednostki jest peryferyjne, wysokogórskie położenie, a co za tym idzie – zła dostępność komunikacyjna. Na jej terytorium nie ma też większych miast, które stanowią główny aktywator rozwoju gospodarczego. Większość mieszkańców regionu utrzymuje się z niskodochodowego rolnictwa.

Potwierdzeniem występowania licznych problemów strukturalnych, skutecznie hamujących rozwój Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii, są działania legislacyjne podejmowane w ostatnich latach przez władze Gruzji. W lipcu 2015 roku w kraju uchwalono ustawę dotyczącą rozwoju regionów wysokogórskich (*Law on the development of high mountainous regions*), obejmującą cały obszar tej jednostki. Jej głównym celem jest wsparcie finansowe zubożałych mieszkańców zamieszkujących najwyższe partie gór.

Dane przedstawiające dynamikę zmian wartości wskaźnika w latach 2006–2019 wskazują na zróżnicowanie gruzińskich regionów nie tylko pod względem poziomu, ale i tempa rozwoju gospodarczego (ryc. 35).

W badanym okresie wszystkie jednostki rozwinęły się gospodarczo, o czym świadczy widoczny trend ich przybliżania się do obiektu wzorca (obniżania wartości wskaźnika W_{rg}). Analiza jego przestrzennego rozkładu wskazuje, że pomimo

Ryc. 35. Wartość wskaźnika rozwoju gospodarczego regionów Gruzji (W_{rg}) w latach 2006–2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

jednakowego kierunku zachodzących zmian, gruzińskie *mchareebi* istotnie różni tempo ich rozwoju, co w dłuższej perspektywie pogłębia istniejącą dywergencję¹²² regionalną.

Badanie dynamiki przemian gospodarczych zachodzących w regionach Gruzji wykonano przy użyciu wybranych wskaźników: przyrostów absolutnych oraz indeksów łańcuchowych, na podstawie których określono średniookresowe tempo zmiany wartości wskaźnika W_{rg} . Uzyskane wyniki, podobnie jak w przypadku analiz społecznych, wzbogacono o krótką charakterystykę opisową, przedstawiającą specyfikę jego rozkładu.

Biorąc pod uwagę bezwzględny (absolutny) przyrost wartości wskaźnika W_{rg} , należy stwierdzić, że najbardziej do wzorca w latach 2006–2019 przybliżyły się Adżaria (–0,48) oraz Mccheta-Mtianetia (–0,48). Najmniej do obiektu-wzorca (biorąc pod uwagę wartości bezwzględne wskaźnika) zbliżyły się w tym okresie Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia (–0,15), Kartlia Wewnętrzna (–0,21) oraz Guria (–0,22; tab. 12).

¹²² Używane w pracy określenia „dywergencja” i „konwergencja” nie są tożsame ze wskaźnikami dywergencji/konwergencji, stosowanymi w analizach dynamiki procesów rozwoju regionalnego.

Tabela 12. Charakterystyka opisowa i tempo zmian wskaźnika rozwoju gospodarczego W_{rg} w latach 2006–2019

Regiony	Średnia	Maks.	Min.	Przyrost nominalny 2006–2019	Średniookresowe tempo zmian 2006–2019 (%)*
Adżaria	0,37	0,62	0,13	-0,48	-78,52
Dolna Kartlia	0,38	0,58	0,23	-0,34	-59,84
Guria	0,61	0,69	0,46	-0,22	-31,41
Imeretia	0,50	0,64	0,29	-0,35	-54,18
Kachetia	0,56	0,68	0,34	-0,33	-49,24
Kartlia Wewnętrzna	0,56	0,65	0,43	-0,21	-33,13
Mccheta-Mtianetia	0,38	0,63	0,15	-0,48	-76,33
Megrelia-Górna Swanetia	0,54	0,67	0,38	-0,29	-43,62
Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia	0,63	0,69	0,48	-0,15	-23,91
Samcche-Dżawachetia	0,51	0,69	0,24	-0,44	-64,15
Tbilisi	0,12	0,36	0,02	-0,34	-95,12

*Obliczone z użyciem indeksów łańcuchowych oraz średniej geometrycznej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

Analiza realnego tempa rozwoju wskazuje, że jednostką cechującą się największą dynamiką pozytywnych zmian w wymiarze gospodarczym było Tbilisi, dla którego wartość wskaźnika W_{rg} w latach 2006–2019 spadła z roku na rok średnio o 20,7%. Stolica kraju już w 2006 roku była niekwestionowanym liderem rozwoju ($W_{rg} = 0,36$). Niski poziom wskaźnika w roku bazowym spowodował, że spadki jego wartości bezwzględnych w kolejnych latach były zdecydowanie niższe niż w przypadku regionów słabiej rozwiniętych, bardziej oddalonych od obiektu wzorcowego. Tbilisi istotnie odstaje od pozostałych regionów pod względem poziomu rozwoju gospodarczego, analiza rozkładu wskaźnika obrazuje jednak, że w ostatnich latach (po 2012 roku) opisywana dysproporcja uległa obniżeniu z powodu wzrostu tempa rozwoju Adżarii i Mcchety-Mtianetii.

Jednostkami rozwijającymi się najwolniej są Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia, Guria oraz Kartlia Wewnętrzna. Wyniki analizy wykazały, że regiony te nie doświadczyły istotnych wahań wartości wskaźnika W_{rg} . Ich rozwój przebiega bardzo powoli, a jego kierunek z reguły jest przewidywalny. Specyfika zachodzących przemian (niskie tempo na pograniczu stagnacji) oraz narastające problemy strukturalne (brak pracy, nowych inwestycji, depopulacja) mogą spowodować, że najsłabiej rozwinięte gospodarczo regiony Gruzji w najbliższym czasie będą doświadczać sukcesywnego spadku poziomu rozwoju, co w połączeniu z szybkim tempem zmian tzw. liderów (Tbilisi, Adżarii i Mcchety-Mtianetii) doprowadzi do jeszcze większego pogłębienia już istniejącej dysproporcji regionalnych.

6.4. Poziom i dynamika rozwoju społeczno-gospodarczego – ujęcie syntetyczne

Powtórzenie procedury badawczej wykonanej w ramach obliczeń dla poszczególnych wymiarów rozwoju (społecznego i gospodarczego) pozwoliło na stworzenie dodatkowej miary syntetycznej, uwzględniającej oba wymienione aspekty procesów rozwojowych regionu.

Analogicznie do analiz we wcześniejszych podrozdziałach pomiar odległości regionów od tzw. obiektu-wzorca doprowadził do stworzenia macierzy odległości, przedstawiającej wartości wskaźnika syntetycznego W_{rsg} w analizowanym okresie (tab. 13). Wartości te określają najkorzystniejszą sytuację, w której może znaleźć się dany region (tj. wysoki, a w ujęciu dynamicznym, wzrastający w szybkim tempie, poziom rozwoju). Zgodnie z powyższym założeniem, **im niższa wartość wskaźnika W_{rsg} , tym wyższy poziom rozwoju społeczno-gospodarczego danej jednostki regionalnej**. Prawidłowości w zakresie zmian wartości wskaźnika W_{rsg} dla poszczególnych lat przedstawiono, stosując skalę barwną. Kolorem ciemnozielonym oznaczono wartości najniższe, najbardziej pożądane, które świadczą o pozytywnych przemianach społeczno-gospodarczych w danym regionie. Najbardziej nasyconym odcieniem czerwieni zabarwiono natomiast największe odległości od obiektu-wzorca, wskazujące na stan najmniej korzystny.

Podobnie jak w przypadku analiz dla poszczególnych wymiarów procesu, wyniki obliczeń będących ich syntezą wskazują na duże zróźnicowanie poziomu i dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego gruzińskich regionów. Na ich podstawie dokonano klasyfikacji regionów, w ramach której wyróżniono 4 grupy jednostek o bardzo wysokim, wysokim, przeciętnym oraz niskim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego w 2019 roku. Korzystając z dwóch parametrów (średniej arytmetycznej oraz odchylenia standardowego) wskaźnika syntetycznego (W_{rsg}) wyznaczono następujące przedziały klasowe:

- klasa I – bardzo wysoki poziom rozwoju: $W_{rsg} < 0,01$,
- klasa II – wysoki poziom rozwoju: $0,12 > W_{rsg} \geq 0,01$,
- klasa III – przeciętny poziom rozwoju: $0,23 > W_{rsg} \geq 0,12$,
- klasa IV – niski poziom rozwoju: $W_{rsg} \geq 0,23$.

Do klasy I o **bardzo wysokim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego** zaliczają się **Tbilisi** ($W_{rsg} = 0,005$) oraz **Adżaria** ($W_{rsg} = 0,003$), które w 2019 roku praktycznie zrównały się z obiektem wzorcem, co oznacza, że były niekwestionowanymi liderami w zakresie pozytywnych przemian rozwojowych. Niewątpliwie są one jednostkami najlepiej rozwiniętymi w skali całego kraju. Na uwagę zasługuje fakt, że w ujęciu syntetycznym (uwzględniającym zarówno wymiar społeczny, jak i gospodarczy procesu) Adżaria nieznacznie przewyższa poziomem rozwoju stolicę kraju (ryc. 36).

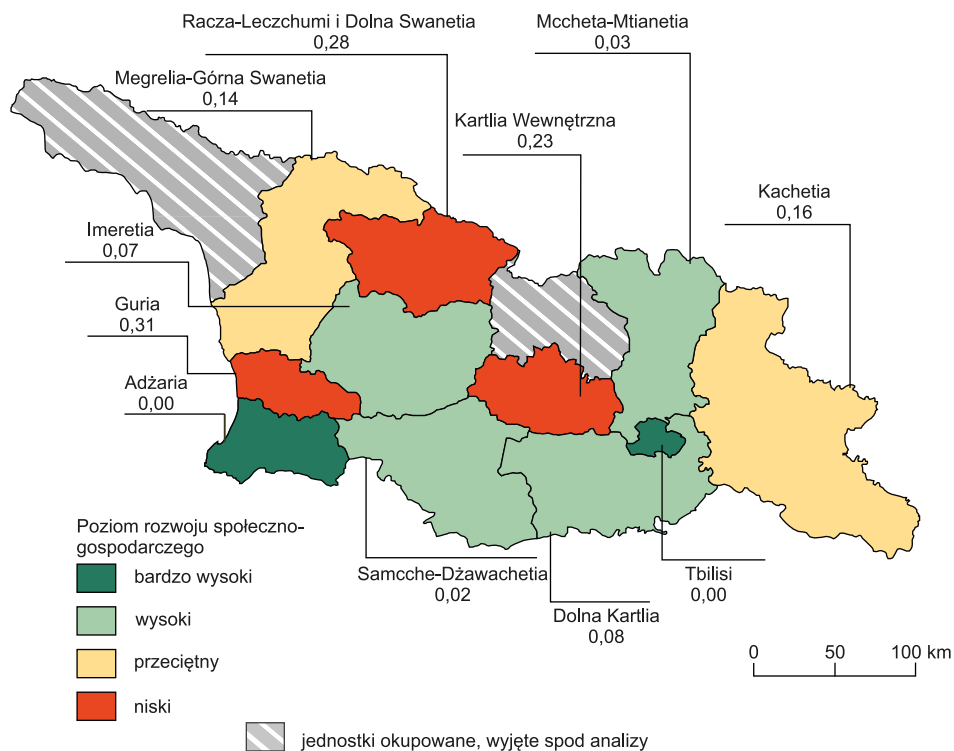
Klasa II o **wysokim poziomie rozwoju gospodarczego** była najliczniejsza, w jej skład weszły: **Samcche-Dżawachetia** ($W_{rsg} = 0,02$), **Mccheta-Mtianetia** ($W_{rsg} = 0,03$), **Imeretia** ($W_{rsg} = 0,07$) oraz **Dolna Kartlia** ($W_{rsg} = 0,08$).

Tabela 13. Macierz odległości od obiektu-wzorca dla rozwoju społeczno-gospodarczego*

Regiony	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Adzaria	0,555	0,571	0,577	0,511	0,450	0,268	0,101	0,061	0,041	0,020	0,011	0,007	0,005	0,003
Dolna Kartlia	0,602	0,480	0,400	0,440	0,315	0,236	0,233	0,222	0,213	0,182	0,172	0,127	0,090	0,078
Guria	0,710	0,702	0,702	0,708	0,711	0,695	0,701	0,684	0,643	0,543	0,458	0,424	0,279	0,307
Imeretia	0,600	0,606	0,565	0,559	0,533	0,473	0,372	0,416	0,350	0,239	0,232	0,151	0,085	0,067
Kachetia	0,701	0,718	0,715	0,698	0,693	0,643	0,645	0,530	0,480	0,486	0,392	0,341	0,213	0,162
Kartlia Wewnętrzna	0,635	0,676	0,643	0,664	0,679	0,566	0,555	0,577	0,537	0,524	0,517	0,408	0,252	0,226
Mccheta-Mtianetia	0,616	0,559	0,627	0,555	0,473	0,314	0,221	0,124	0,037	0,108	0,080	0,036	0,031	0,031
Megrelia-Górna Swanetia	0,694	0,668	0,679	0,676	0,672	0,599	0,518	0,525	0,423	0,332	0,228	0,156	0,153	0,145
Racza-Leczumi i Dolna Swanetia	0,567	0,601	0,625	0,608	0,649	0,632	0,638	0,626	0,638	0,555	0,509	0,409	0,280	0,284
Samcche-Dżawachetia	0,696	0,714	0,705	0,686	0,668	0,646	0,567	0,417	0,163	0,329	0,174	0,096	0,046	0,023
Tbilisi	0,101	0,053	0,028	0,011	0,006	0,003	0,003	0,003	0,003	0,004	0,003	0,003	0,003	0,005

*Znaczenie kolorów opisano w tekście na stronie 140.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

Ryc. 36. Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego regionów Gruzji w 2019 roku*

*Liczby pod nazwami regionów oznaczają odległość od wzorca.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

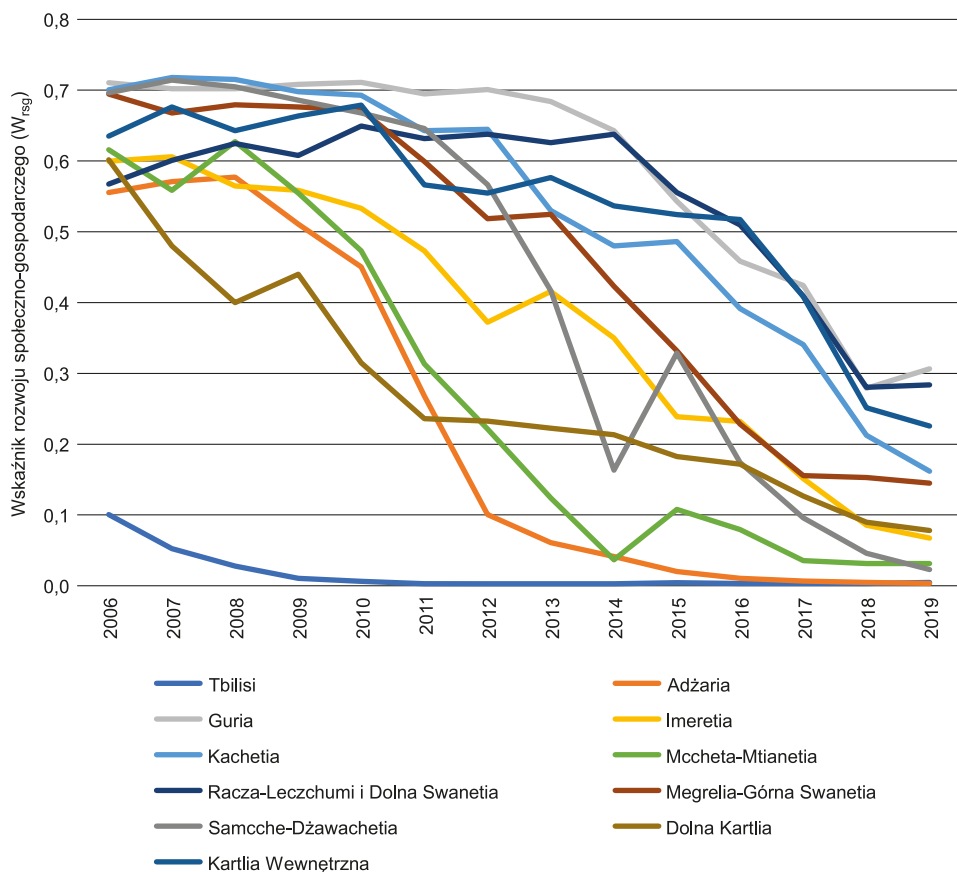
W skład kolejnej z klas (III) weszły jednostki, których **poziom rozwoju społeczno-gospodarczego** w 2019 roku był **przeciętny**. Do powyższej grupy zaliczyły się dwa regiony: **Megrelia-Górna Swanetia** ($W_{rsg} = 0,14$) i **Kachetia** ($W_{rsg} = 0,16$).

Jednostkami o najniższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego były: **Kartlia Wewnętrzna** ($W_{rsg} = 0,23$), **Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia** ($W_{rsg} = 0,28$) oraz **Guria** ($W_{rsg} = 0,31$).

Dane przedstawiające dynamikę zmian wartości wskaźnika W_{rsg} w latach 2006–2019 wskazują na zróźnicowanie gruzińskich regionów nie tylko pod względem poziomu, ale i tempa rozwoju społeczno-gospodarczego (ryc. 37).

Analizę dynamiki przemian zachodzących w regionach Gruzji wykonano przy użyciu wybranych wskaźników: przyrostów absolutnych oraz indeksów łańcuchowych, na podstawie których określono średniookresowe tempo zmiany wartości wskaźnika W_{rsg} . Uzyskane wyniki, podobnie jak w przypadku wcześniejszych analiz, wzbogacono o krótką charakterystykę opisową, w której przedstawiono specyfikę jego rozkładu.

W badanym okresie wszystkie jednostki rozwinęły się pod względem społeczno-gospodarczym, o czym świadczy widoczny trend ich przybliżania się do

Ryc. 37. Wartość wskaźnika rozwoju społeczno-gospodarczego regionów Gruzji (W_{rsg}) w latach 2006–2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

obiekty wzorca (obniżania wartości W_{rsg}). Analiza przestrzennego rozkładu tego wskaźnika wskazuje, że pomimo jednakowego kierunku zachodzących zmian, gruzińskie *mchareebi* istotnie różni tempo ich rozwoju, co w dłuższej perspektywie pogłębia istniejącą dywergencję regionalną.

Porównując bezwzględny (absolutny) przyrost wartości wskaźnika W_{rsg} należy stwierdzić, że najbardziej do wzorca między latami 2006–2019 przybliżyła się Samcche-Dżawachetia ($-0,67$; tab. 14). Znaczny spadek wartości wskaźnika W_{rsg} w opisywanym okresie spowodował, że w ciągu 13 lat region ten zmienił swoją pozycję w klasyfikacji. Wyniki za 2006 rok wskazują, że w tym czasie jednostka charakteryzowała się przeciętnym poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. W 2019 roku wchodziła już w skład klasy II, specyficznej dla jednostek wykazujących wysoki poziom rozwoju.

Tabela 14. Charakterystyka opisowa i tempo zmian wskaźnika rozwoju społeczno-gospodarczego W_{rsg} w latach 2006–2019

Regiony	Średnia	Maks.	Min.	Przyrost nominalny 2006–2019	Średniookresowe tempo zmian 2006–2019 (%)*
Adżaria	0,23	0,58	0,00	-0,55	-32,54
Dolna Kartlia	0,27	0,60	0,08	-0,52	-14,54
Guria	0,59	0,71	0,28	-0,40	-6,26
Imeretia	0,37	0,61	0,07	-0,53	-15,48
Kachetia	0,53	0,72	0,16	-0,54	-10,66
Kartlia Wewnętrzna	0,53	0,68	0,23	-0,41	-7,65
Mccheta-Mtianetia	0,27	0,63	0,03	-0,58	-20,46
Megrelia-Górna Swanetia	0,46	0,69	0,14	-0,55	-11,35
Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia	0,54	0,65	0,28	-0,28	-5,19
Samcche-Dżawachetia	0,42	0,71	0,02	-0,67	-23,10
Tbilisi	0,02	0,10	0,00	-0,10	-21,14

*Obliczone z użyciem indeksów łańcuchowych oraz średniej geometrycznej.
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

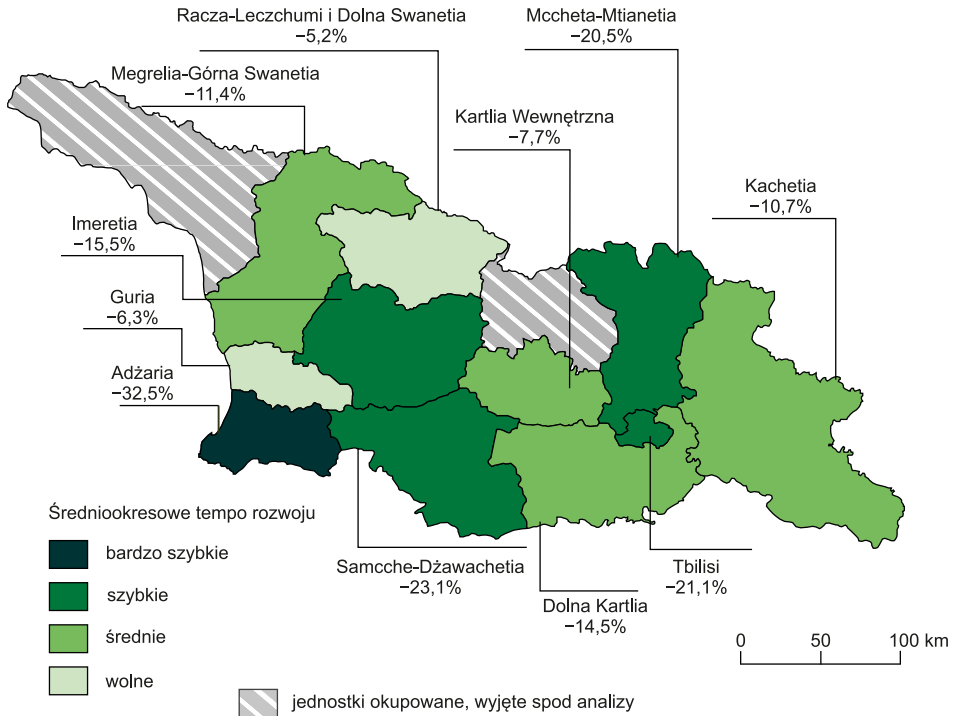
Najmniej do obiektu wzorca (biorąc pod uwagę wartości bezwzględne wskaźnika) w latach 2006–2019 zbliżyło się Tbilisi (-0,10). Powyższy wynik nie oznacza jednak, że stolica kraju rozwijała się wolniej niż pozostałe regiony. Już w roku 2006 jednostka ta charakteryzowała się bardzo wysokim poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. Z tego powodu zakres możliwego spadku wartości bezwzględnych wskaźnika W_{rsg} w kolejnych latach był zdecydowanie niższy niż w przypadku gorzej rozwiniętych *mchareebi*, znajdujących się w dalszej odległości od obiektu-wzorca.

Analiza realnego tempa rozwoju wskazuje jednak, że jednostką cechującą się największą dynamiką pozytywnych zmian w wymiarze gospodarczym była Adżaria, dla której wartość wskaźnika W_{rsg} w latach 2006–2019 spadła z roku na rok średnio o 32,5%. Jednostkami rozwijającymi się najwolniej były najslabiej rozwinięte regiony Gruzji: Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia, Guria oraz Kartlia Wewnętrzna.

Obliczenie średniookresowego tempa rozwoju dla poszczególnych regionów umożliwiło dokonanie klasyfikacji, w ramach której wyróżniono 4 grupy jednostek o bardzo szybkim, szybkim, średnim oraz wolnym tempie rozwoju społeczno-gospodarczego (ryc. 38).

Korzystając z dwóch parametrów (średniej arytmetycznej oraz odchylenia standardowego) średniookresowego tempa rozwoju poszczególnych regionów Gruzji (D_{rsg}) wyznaczono następujące przedziały klasowe:

- klasa I – bardzo szybkie tempo rozwoju: $D_{rsg} < -23,3\%$,
- klasa II – szybkie tempo rozwoju: $-15,3\% > D_{rsg} \geq -23,3\%$,
- klasa III – średnie tempo rozwoju: $-7,3\% > D_{rsg} \geq -15,3\%$,
- klasa IV – wolne tempo rozwoju: $D_{rsg} \geq -7,3\%$.

Ryc. 38. Średniookresowe tempo rozwoju społeczno-gospodarczego gruzińskich regionów w latach 2006–2019 (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

6.5. Porównanie wyniku analizy wielowymiarowej z rozkładem wskaźnika PKB *per capita* na poziomie regionalnym

Produkt krajowy brutto (PKB), wyrażany w wartościach nominalnych lub w przeliczeniu na jednego mieszkańca, jest najbardziej rozpowszechnionym miernikiem potencjału, aktywności oraz wzrostu gospodarczego, który bardzo szybko zaczął służyć jako wskaźnik dobrobytu, rozwoju, a nawet poprawy jakości życia obywateli. Do jego największych zalet zaliczają się: **syntetyczność**, **łatwa porównywalność w czasie i przestrzeni**, wynikająca ze standaryzowanej metodologii i podstaw pojęciowych (ustalonych przez środowisko międzynarodowe) oraz ugruntowana przez dziesięciolecia **popularność**, wzbudzająca zaufanie zarówno wśród rządów, jak i opinii publicznej. Ostatnia z wymienionych zalet jest jednocześnie główną wadą stosowania wspomnianego miernika, którego wzrost stanowi nierzadko nadrzędny cel polityków, zorientowanych na „wygraną” w światowych rankingach rozwoju, opartych na dynamice zmian wartości PKB (Mączyńska 2013; Wyżnikiewicz 2017; Coyle 2018).

Produkt krajowy brutto, jak większość mierników, nie jest doskonały, co od wielu lat jest podnoszone zarówno przez naukowców (m.in. Didiera Blancheta,

Jeana-Paula Fitoussi, Marca Fleurbaeya, Amartya Sena, Josepha E. Stiglitz), polityków, jak i organizacje międzynarodowe (np. OECD, Komisję Europejską, WWF) wpisujące się w obecnie bardzo popularną inicjatywę *Beyond GDP*. Pomimo łatwej dostępności i porównywalności bardzo szybko zauważono, że miernik ten pomija lub wadliwie interpretuje szeroki zakres dokonań społeczno-gospodarczych państw i regionów. Ze względu na swój czysto ilościowy i ekonomiczny charakter nie może być uznawany za wskaźnik opisujący przemiany społeczne i jakość życia, z natury wymagające zastosowania kryteriów wartościujących¹²³. Ponadto PKB nie uwzględnia nierówności dochodowych, co jest istotnym problemem nie tylko w przypadku państw wschodzących, rozwijających się warunkach transformacji, młodych lub wadliwych demokracji, ale i w krajach najwyżej rozwiniętych (np. Stany Zjednoczone, Szwecja; Łopatka 2014).

Miernik ten nie uwzględnia rezultatów pozarynkowych działań i prac (np. pracy na rzecz członków rodziny, prac domowych, wolontariatu). Nie bierze też pod uwagę zewnętrznych efektów produkcji, w tym tzw. śladu ekologicznego i zanieczyszczenia środowiska oraz dóbr i usług świadczonych pozornie bezpłatnie, np. w ramach działalności internetowej (zjawisko niedoszacowania wartości nowych technologii wynikające z „nienadążania” metodologii wskaźnika za postępem cywilizacyjnym i technologicznym). Z drugiej strony, uwzględnia zarówno produkcję rynkowych dóbr i usług społecznie pożądanych (ang. *merit goods*), jak i niepożądanych (ang. *demerit goods*). Do przykładów antydóbr, które stymulując wzrost wartości PKB, generują negatywne skutki społeczne, zaliczyć można m.in. używki, hazard, jedzenie typu fast food (Łopatka 2014; Wyżnikiewicz 2017; Dyman, Sheiner 2018; Mączyńska 2019; Stiglitz i in. 2019).

Z punktu widzenia badań prezentowanych w niniejszej publikacji szczególnie istotny jest fakt, że produkt krajowy brutto przeliczany na 1 mieszkańca (PKB *per capita*) nie zawsze dostarcza wiarygodnych informacji o skali istniejących nierówności regionalnych. Wzrost wartości PKB *per capita* nie świadczy o poprawie jakości życia wszystkich obywateli. W wielu przypadkach faktycznie wynika on z sukcesywnego wzbogacania się grup najzamożniejszych (Stiglitz i in. 2019).

Mając na uwadze powyższe słabości wskaźników opartych na PKB, w badaniach nad gruzińską ścieżką rozwoju, których wyniki przedstawiono w tej pracy, poziom i dynamikę rozwoju społeczno-gospodarczego gruzińskich regionów określono w oparciu o analizę wielowymiarową (wielocechową) z użyciem metody porządkowania liniowego wskaźnika syntetycznego W_{rsg} , który skonstruowano z użyciem 14 zmiennych diagnostycznych, opisujących zarówno gospodarczy, jak i społeczny wymiar rozwoju. Zastosowane podejście wpisuje się we wcześniej wspomnianą inicjatywę „wyjścia poza PKB”.

Z uwagi na toczącą się dziś dyskusję dotyczącą zalet i wad wskaźnika PKB oraz wciąż utrzymującą się jego dużą popularność, w ramach tego podrozdziału przedstawiono porównanie wyniku analizy wieloczynnikowej z badaniem

¹²³Do trudno mierzalnych wartości, ważnych z punktu widzenia pomiaru jakości życia, zaliczyć można np. zaufanie, poczucie bezpieczeństwa, subiektywny dobrobyt czy sposób wykorzystania czasu wolnego od pracy (Sandel 2012; za: Mączyńska 2019; Stiglitz i in. 2019).

poziomu rozwoju opartym na jednym komponencie, jakim jest PKB *per capita*. W badaniu, z powodu braku dostępnych niezagregowanych danych za lata 2006–2009¹²⁴, nie uwzględniono dynamiki zachodzących zmian.

Analizę porównawczą rozpoczęto od fazy przygotowawczej, polegającej na klasyfikacji regionów na podstawie wartości wskaźnika PKB *per capita* (W_{PKBcap}). W oparciu o dwa parametry (średnią arytmetyczną oraz odchylenie standardowe)¹²⁵ W_{PKBcap} wyznaczono następujące przedziały klasowe:

- **klasa I** – bardzo wysoki poziom rozwoju: $W_{PKBcap} \geq 11145,2$,
- **klasa II** – wysoki poziom rozwoju: $11145,2 > W_{PKBcap} \geq 9397,2$,
- **klasa III** – przeciętny poziom rozwoju: $9397,2 > W_{PKBcap} \geq 7649,3$,
- **klasa IV** – niski poziom rozwoju: $7649,3 > W_{PKBcap} \geq 5901,3$.

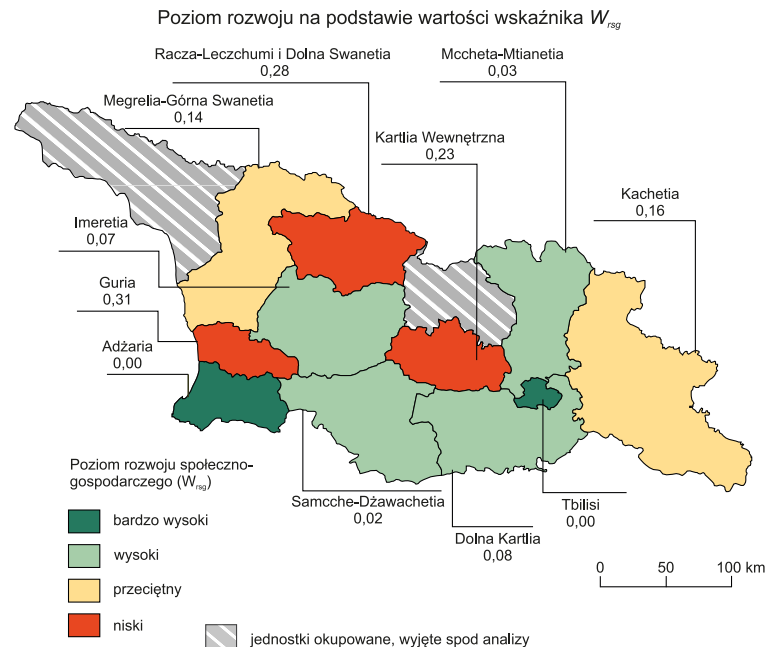
Do klasy I, charakteryzującej się bardzo wysokim poziomem rozwoju, zaliczają się **Tbilisi** (18 852,2 GEL *per capita*) i **Adżaria** (12 540,8 GEL *per capita*; ryc. 39). Do kolejnej klasy, o wysokim poziomie rozwoju, weszła tylko jedna jednostka: **Mccheta-Mtianetia** (11 114,7 GEL *per capita*). Klasę III, regionów przeciętnych w zakresie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, tworzą: **Megrelia-Górna Swanetia** (7799,3 GEL *per capita*), **Racza-Leczchumi** i **Dolna Swanetia** (8817,3 GEL *per capita*) oraz **Samcche-Dżawachetia** (9228,4 GEL *per capita*). W skład ostatniej (IV), i zarazem najliczniejszej z klas, weszło aż 5 z 11 regionów poddanych badaniu: **Dolna Kartlia** (7451,9 GEL *per capita*), **Imeretia** (7347,7 GEL *per capita*), **Kachetia** (7001,5 GEL *per capita*), **Guria** (6614,6 GEL *per capita*) oraz **Kartlia Wewnętrzna** (6600,9 GEL *per capita*).

Klasyfikacja regionów na podstawie jednego komponentu (W_{PKBcap}) wskazuje, że większość regionów Gruzji charakteryzuje się niskim poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. Wynik ten istotnie różni się od rezultatów obliczeń użytych podczas analizy wielowymiarowej (rozbieżności dotyczą aż 5 regionów).

Na podstawie wartości wskaźnika PKB *per capita* wykazano, podobnie jak w przypadku porządkowania liniowego, że jednostkami najlepiej rozwiniętymi są Tbilisi i Adżaria. Przestrzenne zróżnicowanie jego wartości podkreśla makrocefalizm stolicy Gruzji, który obecnie nie jest już tak duży. Wyniki analizy wielocechowej jednoznacznie wskazują, że najszybciej rozwijającym się liderem jest Adżaria. Tbilisi od lat zmagają się z problemami strukturalnymi, spowodowanymi przede wszystkim przeludnieniem. Tempo pozytywnych zmian zachodzących na obszarze tego miasta na prawach regionu nie jest już tak duże jak Adżarii, która po 2004 roku doświadcza faktycznego boomu rozwojowego (silne oddziaływanie czynnika politycznego). W ciągu ostatnich lat drugi gruziński biegun wzrostu – Batumi – istotnie rośnie w siłę. Prawdopodobieństwo, że w przyszłości ośrodek ten „przyćmi” Tbilisi jest jednak niewielkie.

¹²⁴Niewzięcie pod uwagę danych z lat 2006–2009 obniżyłoby wartość poznawczą analiz. Lata te przypadają na okres trwania pierwszego etapu transformacji systemowej, w którym faktycznie rozpoczęły się kluczowe dla kształtowania nowej ścieżki przemiany wewnętrzne.

¹²⁵Według wzorów: $z_i \geq \bar{z} + 0,5S_z$; $\bar{z} + 0,5S_z > z_i \geq \bar{z}$; $\bar{z} > z_i \geq \bar{z} - 0,5S_z$; $\bar{z} - 0,5S_z > z_i \geq \bar{z} - S_z$, gdzie: z_i – wartość miernika, $\bar{z}$ – średnia arytmetyczna, S_z – odchylenie standardowe populacji (Nowak 1990; Podogrodzka 2011; Churski 2012).

Ryc. 39. Poziom rozwoju gruzińskich regionów na podstawie analizy wielowymiarowej oraz wartości wskaźnika PKB *per capita*
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Geostat.

Analiza oparta na jednym komponentcie nie wykazała również istotnego kryzysu w Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii. Brak identyfikacji jednostki faktycznie najslabiej rozwiniętej (jej niski poziom rozwoju potwierdzają rezultaty analizy wielowymiarowej, przegląd literatury oraz badania jakościowe¹²⁶), wynika ze zdecydowanie mniejszej „czułości” W_{PKBcap} na stopień zróżnicowania gruzińskich *mchareebi* pod względem cech społeczno-demograficznych. W wielu regionach Gruzji głównymi barierami rozwoju od lat hamującymi pozytywne przekształcenia są depopulacja, ujemny przyrost naturalny, sukcesywne starzenie się mieszkańców (szczególnie na obszarach wiejskich i w dawnych miastach monofunkcyjnych, w których odnotowuje się największy odpływ ludności). Nieuwzględnienie w konstrukcji wskaźnika PKB *per capita* wymiaru społecznego przemian stanowi tym samym istotny problem interpretacyjny, osłabiający wiarygodność wyników analiz opartych wyłącznie na jednym komponentcie, silnie eksponującym wymiar gospodarczy¹²⁷.

Pozostałe rozbieżności w rezultatach analiz przestrzennego zróżnicowania wartości wskaźników W_{rsg} oraz W_{PKBcap} wynikają, podobnie jak w przypadku Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii, z nieuwzględniania przez pojedynczy, czysto rynkowy komponent, sytuacji społeczno-demograficznej tych jednostek. Wskaźnik ten nie uwzględnia również nierówności dochodowych, które stanowią istotny problem w Gruzji.

Jak wcześniej wspomniano, do W_{PKBcap} nie wlicza się też rezultatów pozarynkowych działań i prac. W przypadku Gruzji bardzo duży odsetek osób jest samozatrudniony we własnym gospodarstwie rolnym, nie sprzedając (przynajmniej formalnie) swoich produktów. Wiele osób pracuje w gospodarstwie należącym do członków rodziny (rodziców/małżonka), sąsiadów lub przyjaciół. Uzyskiwany przez nie dochód zazwyczaj nie jest uwzględniany w miernikach makroekonomicznych.

Podsumowując, porządkowanie liniowe wskaźnika syntetycznego W_{rsg} pozwoliło wykazać zdecydowanie większy stopień zróżnicowania poziomu rozwoju gruzińskich *mchareebi*, niż miało to miejsce w analizie pojedynczego komponentu (W_{PKBcap}). Wynik ten jest zdecydowanie bardziej przydatny operacyjnie. Wieloetapowa analiza statystyczna, której efekt zinterpretowano w podziale na społeczny i gospodarczy wymiar rozwoju oraz w ujęciu syntetycznym, umożliwiła bardziej precyzyjną identyfikację jednostek „najslabszych” (uwzględnienie większej liczby zmiennych diagnostycznych, opisujących dwa wymiary rozwoju), co jest szczególnie ważne w kontekście wyodrębniania rekomendacji dla polityki regionalnej Gruzji.

Należy jednak zauważyć, że analiza wielowymiarowa zawiera pewien mankament, który w miarę możliwości należy niwelować w przyszłych badaniach ilościowych nad rozwojem gruzińskich regionów. Zgodnie z coraz bardziej

¹²⁶ Wyniki badań jakościowych przeprowadzonych w Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii przedstawiono w rozdziale siódmym.

¹²⁷ Wyjściem ze wspomnianego „metodologicznego impasu” mogłoby być porównanie wartości wskaźników PKB *per capita* oraz HDI (WRS) dla poszczególnych *mchareebi*. W przypadku Gruzji drugi z powyższych nie jest jednak publikowany na poziomie regionalnym.

popularnym trendem „odchodzenia” od PKB jako głównego miernika rozwoju państw i regionów większą uwagę w analizach statystycznych powinno przykładać się do badania stopnia degradacji środowiska, zużycia zasobów naturalnych, tworzenia rachunków ekosystemowych i wydatków ponoszonych przez poszczególne państwa na ochronę środowiska oraz odbudowę dotychczas niszczonej ekosystemów (Hoekstra 2019; *Beyond GDP...* 2022; Chan i in. 2022; Hoekstra 2022). Nieuwzględnienie w niniejszej publikacji wymiaru środowiskowego procesów rozwojowych wynika z braku wiarygodnych tj. niezagregowanych danych dla poszczególnych gruzińskich *mchareebi*. W przypadku poszerzenia w kolejnych latach zestawu statystyk prowadzonych przez rząd Gruzji (szczególnie w odniesieniu do aspektów środowiskowych i społecznych), możliwe będzie przeprowadzenie dalszych pogłębionych analiz uwzględniających wszystkie najważniejsze wymiary rozwoju regionalnego Gruzji.

6.6. Typologia regionalnych trajektorii rozwojowych

Zestawienie wyników klasyfikacji jednostek pod względem poziomu (ujęcie statyczne) oraz średniookresowego tempa (ujęcie dynamiczne) rozwoju społeczno-gospodarczego pozwoliło na wyodrębnienie 7 głównych typów rozwoju gruzińskich regionów¹²⁸ (tab. 15):

- **typ A:** bardzo wysoki poziom rozwoju i bardzo szybkie tempo zmian,
- **typ B:** bardzo wysoki poziom rozwoju i szybkie tempo zmian,
- **typ C:** wysoki poziom rozwoju i szybkie tempo zmian,
- **typ D:** wysoki poziom rozwoju i średnie tempo zmian,
- **typ E:** przeciętny poziom rozwoju i średnie tempo zmian,
- **typ F:** niski poziom rozwoju i średnie tempo zmian,
- **typ G:** niski poziom rozwoju i wolne tempo zmian.

Typ A, charakteryzujący się bardzo wysokim poziomem oraz najszybszym tempem rozwoju społeczno-gospodarczego, reprezentuje wielofunkcyjna Adżaria. Przewaga korzystnych uwarunkowań (np. przygraniczne, nadmorskie położenie, obecność dużego miasta, wysoki dodatni przyrost naturalny) powoduje, że region ten stanowi jeden z głównych obszarów dobrobytu w Gruzji. Jednostka rozwija się stabilnie, sukcesywnie podwyższając swój poziom. Kierunek oraz dynamika dotychczasowych przekształceń wskazują, że w najbliższych latach Adżaria będzie wzmacniała swoją wiodącą pozycję. Jest więc regionem liderem z tendencją do pogłębiania swojej dominacji nad pozostałymi regionami Gruzji.

Do typu B zalicza się wielofunkcyjne Tbilisi. Jednostka ta charakteryzuje się bardzo wysokim poziomem rozwoju, zbliżonym do wcześniej opisanej Adżarii. Tempo zmian nie jest jednak tak szybkie jak w przypadku typu A. Miasto-region, będące centrum aglomeracji, od początku swojego istnienia stanowi najważniejszy ośrodek miejski, obszar dobrobytu przyciągający ludność z pozostałych

¹²⁸Podczas opisu poszczególnych typów jednostek skorzystano z nazewnictwa stosowanego przez J. Leśniaka (1985).

Tabela 15. Typologia regionów Gruzji według poziomu i tempa ich rozwoju społeczno-gospodarczego

		Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego			
		Klasa I bardzo wysoki	Klasa II wysoki	Klasa III przeciętny	Klasa IV niski
Średniokresowe tempo rozwoju społeczno-gospodarczego	Klasa I bardzo szybkie	Adżaria			
	Klasa II szybkie	Tbilisi	Imeretia Samcche- Dżawachetia Mccheta- Mtianetia		
	Klasa III średnie		Dolna Kartlia	Megrelia- Górna Swanetia Kachetia	Kartlia Wewnętrzna
	Klasa IV wolne				Racza- Leczchumi i Dolna Swanetia Guria

Typy regionów:

A B C D E F G

Źródło: opracowanie własne

regionów Gruzji. Wystąpienie okresu krytycznego nasiliło powyższą tendencję. Upadek zakładów przemysłowych w wielu pozostałych regionach spowodował, że wyjazd do stolicy (lub za granicę) był jedyną szansą na przetrwanie kryzysu. W efekcie jednostka zaczęła doświadczać negatywnych skutków przeludnienia, które aktualnie jest jedną z głównych barier uniemożliwiających przyspieszenie tempa przekształceń. Z względu na powyższe uwarunkowania Tbilisi jest liderem rozwoju z oznakami pierwszych problemów strukturalnych.

Typ C występuje najczęściej, reprezentują go aż 3 z 11 regionów Gruzji: wielofunkcyjne Imeretia, Mccheta-Mtianetia oraz w większości rolnicza Samcche-Dżawachetia. Jednostki te cechują się wysokim poziomem oraz szybkim tempem rozwoju społeczno-gospodarczego. Ich niższa, w porównaniu do regionów bardzo wysoko rozwiniętych, dynamika zmian wynika z występowania kilku istotnych barier rozwoju. W przypadku Imeretii największy problem stanowią upadłe miasta monofunkcyjne (przemysłowe). Region ten, dawniej zorientowany na działalność przemysłową, wymaga restrukturyzacji opartej na nowych funkcjach.

Samcche-Dżawachetia pomimo licznych inwestycji (głównie drogowych) nadal zmagają się z problemem peryferyjności, rozumianej nie tylko w kategoriach odległości fizycznej, ale i kulturowej. Jednostka ta obok dalszej poprawy dostępności komunikacyjnej wymaga podjęcia działań integrujących jej mieszkańców (głównie etnicznych Ormian) z resztą gruzińskiego społeczeństwa. Uwarunkowania historyczne oraz różnice kulturowe powodują, że mniejszość narodowa zamieszkująca Samcche-Dżawachetię pozostaje silnie związana ze swoją ojczyzną, faktycznie nie czując się częścią społeczeństwa Gruzji. W przypadku Mcchety-Mtianetii główną barierą rozwoju jest silne zróźnicowanie jej obszaru pod względem funkcjonalnym. Większość dochodowej działalności przemysłowej jest zlokalizowana w pobliżu stolicy regionu. Jego część północna nadal pozostaje niedoinwestowana, a jej mieszkańcy utrzymują się głównie z niskodochodowego rolnictwa. Imeretia, Mccheta-Mtianetia oraz Samcche-Dżawachetia pomimo wspomnianych barier rozwijają się w szybkim tempie, co wskazuje na sukcesywne niwelowanie istniejących problemów. Jednostki te pretendują do uzyskania statusu regionów bardzo wysoko rozwiniętych.

Do typu D zalicza się Dolna Kartlia, będąca regionem przemysłowym. Jego wiodąca funkcja została określona jeszcze w okresie radzieckim. Krytyczny spłot wydarzeń doprowadził do zamknięcia wielu zakładów, co wpłynęło na istotne załamanie koniunktury gospodarczej tego regionu. Aktualnie jednostka stara się odbudować swój potencjał, przyciągając nowe inwestycje. Stopień zaawansowania przekształceń jest jednak zdecydowanie niższy niż w przypadku regionów reprezentujących typ C. Marginalizowanym problemem regionu jest kwestia podziałów społeczno-kulturowych, silnie powiązanych z kwestiami gospodarczymi. Populacja jednostki dzieli się na mieszkających i pracujących w miastach etnicznych Gruzinów oraz Azerów, w większości żyjących na obszarach wiejskich i utrzymujących się z niskodochodowego rolnictwa. Tak jak w przypadku Samcche-Dżawachetii, w regionie należy podjąć więcej inicjatyw służących integracji mieszkańców. Dolna Kartlia już teraz cechuje się wysokim poziomem rozwoju. Poprawienie jej pozycji w układzie regionalnym (uzyskanie statusu jednostki bardzo wysoko rozwiniętej) wymaga jednak gruntownej harmonizacji jej rozwoju.

Kolejnym **typem** rozwoju (**E**) są regiony przeciętne zarówno pod względem poziomu, jak i dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego. Do grupy tej zaliczają się Kachetia oraz Megrelia-Górna Swanetia. Jednostki te doświadczają pozytywnych przemian, ich tempo jest jednak zdecydowanie niższe niż wcześniej opisanych *mchareebi*. Regiony te rozwijają się powoli, lecz stabilnie, a ich gospodarka opiera się na jednej bądź dwóch wiodących funkcjach. Kachetia jest regionem typowo rolniczym, co spowodowało, że okres krytyczny nie wpłynął na istotne pogorszenie jej sytuacji wewnętrznej. Od innych jednostek różni ją wyższy poziom prowadzonego rolnictwa. Kachetyjskie gospodarstwa są zdecydowanie większe, a produkcja bardziej zmechanizowana. Wielu lokalnych rolników działa w dochodowej branży winiarskiej. Megrelia-Górna Swanetia w okresie radzieckim była regionem wielofunkcyjnym. Jej gospodarka w znacznym stopniu opierała się na przemyśle przetwórczym. Sytuacja uległa zmianie w momencie upadku ZSRR. Uwarunkowaniem, które złagodziło negatywne skutki powstałego kryzysu, była

obecność portu morskiego w mieście Poti. W okresie transformacji systemowej region rozwija istotnie sektor rolniczy, stając się „orzechowym zagłębiem” Gruzji. Biorąc pod uwagę procesy zachodzące w obu opisywanych jednostkach, można uznać, że w najbliższym czasie Kachetia i Megrelia-Górna Swanetia będą utrzymywały swoją pozycję regionów przeciętnych.

Następny **typ** rozwoju (**F**) reprezentuje Kartlia Wewnętrzna. Jednostka ta charakteryzuje się niskim poziomem rozwoju oraz średnim tempem zmian. Region ma słaby potencjał rozwojowy. Jego sytuacja nie jest jednak tak krytyczna, jak w przypadku typu G. Stolica regionu, położona przy autostradzie S1, stanowi najważniejszy motor napędowy regionalnej gospodarki. Główną barierą rozwoju nie są problemy strukturalne, a czynnik zewnętrzny, niezwiązany z potencjałem społeczno-gospodarczym. Władze Gruzji nie mają kontroli nad prawie połową jej terytorium. Znaczna część bogactw naturalnych oraz drugie co do wielkości miasto jednostki od 2008 roku znajdują się pod jurysdykcją wojsk okupacyjnych. Tym samym można uznać, że Kartlia Wewnętrzna jest tzw. regionem oczekującym, tj. opóźnionym w rozwoju, głównie z powodu trwającego konfliktu zbrojnego.

Do typu G zaliczają się regiony najsłabsze, charakteryzujące się zarówno najniższym poziomem, jak i tempem rozwoju społeczno-gospodarczego. W grupie tej znajdują się Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia oraz Guria, będące najmniejszymi gruzińskimi *mchareebi*. Ich gospodarki opierają się na niskodochodowym rolnictwie. Regiony te nie mają również większych miast, które mogłyby zaktywizować ich rozwój. Najistotniejszymi problemami obu jednostek są bezrobocie oraz depopulacja, będąca jego bezpośrednim następstwem. Położenie fizyczno-geograficzne oraz skala wewnętrznych barier rozwoju powodują, że Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia oraz Guria są regionami peryferyjnymi, pozbawionymi widocznych impulsów rozwojowych. Z tego względu można uznać, że są to tzw. regiony depresji, wymagające generalnej rekonstrukcji zarówno w wymiarze społecznym, jak i gospodarczym.

7. Percepcja rozwoju społeczno-gospodarczego na przykładzie regionów Imeretii oraz Racz-Leczchumi i Dolnej Swanetii

7.1. Cel wywiadu, przesłanki decydujące o wyborze regionów oraz charakterystyka respondentów

Badanie miało na celu wykazanie stosunku mieszkańców Gruzji do procesów rozwojowych zachodzących w regionie, w którym żyją. Analizę percepcji społecznej przeprowadzono z użyciem techniki wywiadu kwestionariuszowego w lipcu 2018 roku.

Zakres przestrzenny badania obejmował dwa regiony administracyjne Gruzji: Imeretię oraz Raczę-Leczchumi i Dolną Swanetię (ryc. 40). Główną przesłanką decydującą o wyborze tych jednostek było ich silne zróżnicowanie zarówno pod względem uwarunkowań, jak i poziomu oraz dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego. Powyższe różnice potwierdzono w analizie statystycznej, której wyniki omówiono w rozdziale szóstym niniejszej publikacji.

Ryc. 40. Regiony administracyjne objęte badaniem
Źródło: opracowanie własne.

Powierzchnia Imeretii, położonej w zachodniej części państwa, wynosi 6414,7 km². Pod względem administracyjnym od strony północnej region graniczy z Raczą-Leczchumi i Dolną Swanetią, od wschodu z Kartlią Wewnętrzną, od południa z Samcche-Dżawachetią, od zachodu z Megrelią-Górną Swanetią oraz Gurią. Granice jednostki w sposób naturalny wyznaczają: Góry Raczyńskie (od północy), Góry Lichskie, zwane też pasmem Gór Suramskich (od wschodu), Góry Mescheckie (od południa) oraz rzeka Cchenis-ckali (od zachodu). Stolicą regionu jest trzecie co do wielkości miasto Gruzji – wielofunkcyjne Kutaisi, które w 2018 roku zamieszkiwało 141 tys. osób. Przez miasto to, położone w odległości 184 km od Tbilisi, przebiega najważniejsza autostrada Gruzji: droga S1 oraz szereg dróg krajowych. W regionie zlokalizowanych jest ponadto kilka innych większych, jak na warunki gruzińskie, miast. Do najważniejszych, zorientowanych na działalność przemysłową, zaliczają się: Samtredia (24,2 tys.), Zestaponi (20,8 tys.) oraz Cziatura (12,7 tys.). Imeretia cechuje się wysokim poziomem oraz szybkim tempem rozwoju społeczno-gospodarczego (por. rozdział 6).

Powierzchnia Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii, położonej w północnej części Gruzji, wynosi 4600 km². Po względem administracyjnym region ten graniczy od strony północnej i wschodniej z Federacją Rosyjską (Republikami Osetii Północnej-Alanii i Kabardo-Bałkarii), od południa z Imeretią i Kartlią Wewnętrzną (w tym z separatystycznym regionem Cchinwali), od zachodu z Megrelią-Górną Swanetią. Jednostka umiejscowiona jest w paśmie Wielkiego Kaukazu. Jej obszar w sposób naturalny wyznaczają pasma Gór Raczyńskich, Swaneckich oraz Egryjskich. Stolicą Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii jest Ambrolauri, którego populacja w 2018 roku liczyła zaledwie 2 tys. osób. Na terenie jednostki zlokalizowane są jeszcze dwa małe miasta: Oni (2,6 tys.) oraz Tsageri (1,2 tys.). Duża część populacji (77,2% w 2018 roku) zamieszkuje obszary wiejskie, co wpływa na rolniczą specjalizację regionu. Brak innych możliwości zatrudnienia oraz trudne warunki naturalne (surowy klimat i peryferyjne, górskie położenie) powodują, że jednym z najważniejszych problemów tej jednostki jest postępująca depopulacja. Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia jest najslabiej rozwiniętym regionem Gruzji. Tempo zachodzących przekształceń wskazuje, że w najbliższym czasie jej sytuacja społeczno-gospodarcza nie poprawi się (por. rozdział 6).

Gruzińskie wsie rozwijają się zdecydowanie wolniej niż miasta. Niska dochodowość rolnictwa oraz brak perspektyw polepszenia warunków egzystencji powodują, że od dekad wielu mieszkańców obszarów wiejskich decyduje się na emigrację do miast, szczególnie do Tbilisi. Trend ten jest niepokojący zarówno z punktu widzenia widocznego przeludnienia stolicy kraju, jak i kryzysu demograficznego peryferii. Stąd na miejsce przeprowadzenia niniejszego badania wybrano obszary wiejskie na peryferiach Imeretii oraz Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii (tj. z dala od większych ośrodków miejskich). Spojrzenie na procesy rozwojowe regionów z perspektywy mieszkańca wsi umożliwiło poznanie realnej skali problemów, z którymi boryka się znaczna część gruzińskiego społeczeństwa¹²⁹ (Kaczmarek-Khubnaia 2020).

¹²⁹W momencie przeprowadzenia badania udział ludności wiejskiej w populacji kraju wynosił 41,7%.

Wywiadu udzieliło łącznie 65 respondentów na stałe zamieszkujących obszary wiejskie Imeretii (40 osób) oraz Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii (25 osób).

Dobór próby miał charakter losowy. Już na etapie przygotowawczym analizy zauważono, że dobór arbitralny, polegający na przebadaniu proporcjonalnej do wielkości populacji liczby osób reprezentujących np. różne grupy wiekowe czy wykształcenie, nie może zostać zastosowany podczas niniejszego badania. Obszary, na których przeprowadzono wywiady, od lat zmagają się z problemem wyludnienia (dotyczy to przede wszystkim górskiej Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii). Największy ubytek dotyczy osób najmłodszych (między 18 a 30 rokiem życia). W trakcie rekrutacji respondentów odnaleziono tylko kilka osób w powyższym wieku. Jak ustalono w toku badania, znaczna część młodych mieszkańców raczyńskich wsi żyje na stałe w dużych miastach lub przebywa za granicą (głównie w Turcji i Polsce¹³⁰).

W przypadku Imeretii większość rozmówców stanowiły kobiety (60%). Wśród badanych dominowały osoby w wieku produkcyjnym (18–60 lat¹³¹; 67,5%), ze średnim wykształceniem (72,5%). Posiadanie wykształcenia wyższego zadeklarowało aż osiem osób (20%). Największą grupę respondentów stanowiły osoby samozatrudnione w rolnictwie (30%), emeryci (25%) oraz pracownicy najemni (20%). Zdecydowana większość badanych (77,5%) pozostawała w związkach małżeńskich. Aż 42,5% uczestników wskazało, że średnia wartość ich miesięcznych dochodów nie przekracza 300 GEL (ok. 426 PLN, biorąc pod uwagę kurs walut z 2018 roku). Dochody powyżej 600 GEL zadeklarowały zaledwie cztery osoby (10%).

W Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii najwięcej wywiadów udzieliły kobiety (56%). Wśród uczestników badania przeważała liczba osób w wieku produkcyjnym (18–60 lat¹³²; 64%), o wykształceniu średnim (52%). Podobnie jak w Imeretii, posiadanie wykształcenia wyższego zadeklarowało osiem osób. Większość respondentów była zatrudniona (44%), kolejne 36% stanowili emeryci. Z ogółu badanych 76% pozostawało w małżeństwie. Większość osób (48%) wskazała, że ich średnie dochody miesięczne nie przekraczają 300 GEL. Dochody powyżej 600 GEL zadeklarowało siedmiu badanych (28%). Co istotne z punktu widzenia przeprowadzonej analizy, część osób starszych, zamieszkujących Rację-Leczchumi i Dolną Swanetię, wskazało, że wartość uzyskiwanej przez nie emerytury (w roku badania 216 GEL) powoduje, iż żyją oni na skraju ubóstwa. Wielu najstarszych respondentów deklarowało, że aktywnie poszukuje zatrudnienia.

Podczas wywiadu respondentom oprócz 6 pytań metryczkowych zadano 20 pytań merytorycznych (16 otwartych i 4 zamknięte; załączniki nr 1 i 2). Ich konstrukcja pozwoliła na uzyskanie informacji dotyczących nie tylko sytuacji obecnej, ale i czasów wcześniejszych (mieszkańców pytano m.in. o zakres zmian,

¹³⁰W przypadku jednej wsi położonej w Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii respondenci wspomnieli, że większość jej młodych mieszkańców (głównie mężczyzn) wyjechała w celach zarobkowych do polskiego Wrocławia.

¹³¹Uszczegóławiając największą grupę stanowiły osoby między 40 a 60 rokiem życia (47,5% ogółu badanych).

¹³²Najwięcej osób z powyższej grupy miało powyżej 40 lat.

które zaszły w trakcie ich życia). Respondenci udzielali odpowiedzi anonimowo, a każdy z wywiadów, za zgodą uczestnika, został nagrany przy użyciu dyktafonu. Większość badanych, oprócz udzielenia odpowiedzi na podstawowy zakres pytań zawarty w kwestionariuszu, uszczegóławiała swoje odpowiedzi, poruszając często kwestie dodatkowe. Wielu z nich chętnie prezentowało również swoje gospodarstwa, co ułatwiło prowadzenie obserwacji w terenie.

7.2. Wyniki wywiadów przeprowadzonych w Imeretii

Pytanie pierwsze dotyczyło tzw. „mocnych stron regionu”, tj. czynników, które aktywizują rozwój społeczno-gospodarczy jednostki. Zdecydowana większość uczestników badania (33 osoby) uznała, że motorem napędowym rozwoju Imeretii jest rolnictwo (hodowla bydła oraz produkcja warzyw i owoców). Aż sześć osób stwierdziło, że region, w którym żyje, nie ma żadnych mocnych stron. Pojawiały się też jednostkowe wypowiedzi wskazujące na duże znaczenie turystyki, zasobów naturalnych (głównie wód mineralnych) oraz handlu. Jeden z respondentów udzielił odpowiedzi: **„Tylko rolnictwo, inne sektory zostały porzucone, a ludzie pozostawieni sami sobie”**.

Odpowiedzi większości respondentów wskazują, że z perspektywy mieszkańca wsi przemysł, będący jednym z ważniejszych sektorów gospodarki tego regionu, nie jest czynnikiem aktywizującym jego rozwój. W ich opinii Imeretia powinna rozwijać się wyłącznie w kierunku rolniczym np. poprzez budowę szklarni, przyspieszających wzrost warzyw i owoców.

Na pytanie drugie, dotyczące głównych barier rozwoju, dwudziestu siedmiu uczestników odpowiedziało, że największym problemem społeczno-gospodarczym regionu jest bezrobocie, w większości spowodowane upadkiem dużych zakładów przemysłowych. Mieszkańcy często wspominali, że nawet znalezienie zatrudnienia nie daje gwarancji na godną egzystencję, ponieważ zarobki są bardzo niskie. Za problemy hamujące rozwój Imeretii respondenci uznali też: niewystarczającą liczbę targowisk, na których rolnicy mogliby sprzedawać swoje produkty (4 wskazania) oraz migrację zarobkową (3 wskazania). Na uwagę zasługuje wypowiedź jednego z badanych, który podając przykład niedoinwestowanego miasteczka kurortowego Ckaltubo, stwierdził, że potencjalni turyści **„nie mają, gdzie zostawić pieniędzy w regionie”**. Istotną barierą rozwoju był jego zdaniem niski budżet gmin, które nie są w stanie sfinansować nowych inwestycji, służących np. rozwojowi turystyki. Część uczestników podawała przykłady innych problemów, które nie dotyczyły bezpośrednio kwestii społecznych czy gospodarczych, ale zdaniem mieszkańców były ważne z punktu widzenia procesów rozwojowych. Do grupy tzw. „innych barier” najczęściej zaliczano: trwającą plagę szkodników niszczących uprawy, zły stan dróg oraz niewystarczającą liczbę maszyn rolniczych.

W pytaniu trzecim odniesiono się do kwestii zrealizowanych inwestycji w drogi (w ciągu ostatnich 10 lat). Niepełna połowa respondentów (17 osób) potwierdziła, że wie o nowych inwestycjach przeprowadzanych w regionie, jednak większość nie potrafiła wymienić konkretnych przykładów. Wiele osób tylko

słyszało o regionalnych inwestycjach np. w telewizji. Pojedyncze osoby wskazywały na remont konkretnych dróg, głównie w pobliżu większych ośrodków miejskich: Ckaltubo, Samtredii oraz Kutaisi (np. trasa do lotniska w Kopitnari). Sześć osób uznało, że nie potrafi odpowiedzieć na powyższe pytanie, ponieważ rzadko lub w ogóle nie odwiedza innych części regionu. Trzech respondentów stwierdziło, że w ciągu ostatnich lat w Imeretii nie powstała żadna nowa droga, a wykonywane na jej obszarze prace dotyczą wyłącznie remontów, np. poprawy jakości nawierzchni. Jedna z osób wskazała, że nie zna odpowiedzi na to pytanie, ponieważ ostatnie 12 lat swojego życia spędziła na emigracji zarobkowej w Grecji (wróciła do kraju kilka miesięcy przed udzieleniem wywiadu).

Do grupy innych, ważnych inwestycji (pytanie czwarte) respondenci zaliczyli przede wszystkim gazyfikację (27 wskazań). Budowę przyłączy zrealizowała azerska firma Socar. Nieliczni mieszkańcy wspominali też o nowym oświetleniu ulic, budowie cerkwi, posterunku policji, domu prawa (justycji), remoncie szpitala czy elektryfikacji. Jedna osoba opowiedziała o projekcie rewitalizacji kurortu w Ckaltubo, którego donatorem był Bank Światowy. Inna wymieniła budowę szwalni w mieście Samtredia, w którą zainwestował kapitał turecki. Jak wykazały wywiady, większość wspomnianych inwestycji została zrealizowana w miastach. Prace wykonywane na obszarach wiejskich dotyczyły głównie infrastruktury technicznej. Ośmiu badanych stwierdziło, że w regionie nie przeprowadzono żadnych nowych, istotnych inwestycji.

Na pytanie piąte, połowa respondentów (20 osób) odpowiedziała, że w regionie brakuje dużego pracodawcy. Dopytywani o dawną przemysłową specjalizację Imeretii, wskazywali, że znaczna część radzieckich zakładów produkcyjnych została już zamknięta, a mieszkańcy regionu w większości są samozatrudnieni w rolnictwie, nieliczni pracują w mniejszych prywatnych farmach (przykłady plantacji borówek, orzechów czy ferm drobiu). Zaznaczyć należy, że badani, mówiąc o największych pracodawcach skupiali się na swoim najbliższym otoczeniu, pomijając możliwości, jakie daje np. stolica regionu. Tylko jedna osoba podała przykład fabryki samochodów w Kutaisi, w której pracował ówczesnie jej syn. Trzech uczestników badania stwierdziło, że możliwość zatrudnienia „na etacie” daje głównie sektor publiczny (biura gamgebeli, gubernatorstwo, szkoły i przedszkola).

Szczególnie interesujące z punktu widzenia ścieżki rozwoju Imeretii jest pytanie szóste, w którym poproszono uczestników o ocenę zmian społeczno-gospodarczych jednostki, do których doszło w okresie ich życia. Zdecydowana większość badanych (29 osób) oceniła wspomniane zmiany negatywnie. Pozytywnie na temat zachodzących przekształceń wypowiedziało się pięć osób. W ich opinii na poprawę sytuacji w regionie wpłynęła np. powszechna gazyfikacja gospodarstw czy modernizacja urzędów melioracyjnych. Kolejnych pięciu respondentów liczyła grupa, która uznała, że sytuacja w regionie poprawiła się tylko częściowo, np. w zakresie zmniejszenia przestępczości. Uczestnicy badania, którzy ocenili zaistniałe zmiany źle, najczęściej powoływali się na kwestie powszechnej biedy, coraz większej nieopłacalności produkcji rolniczej (wynikającej ze wzrostu opłat targowych i wysokich cen środków ochrony roślin), migracji młodych oraz bezrobocia. Siedem osób (głównie ludzie starsi) jednoznacznie stwierdziło, że

w okresie komunizmu w regionie żyło im się zdecydowanie lepiej. Wielu z nich nastanie kapitalizmu wiązało z utratą pracy. Wśród opinii badanych wyróżnić można stwierdzenia: „**Komuna to były szczęśliwe czasy**”, „**W czasach Szewardnadzego prezydent zdecydował, że każdy miał kawałek ziemi, teraz jest inny problem, nie ma pieniędzy na prowadzenie upraw, nie ma nawet środków na paliwo, żeby zaorać pole**”.

Dwie osoby uznały, że w okresie rządów M. Saakaszwilego region rozwijał się szybciej. Jeden z respondentów stwierdził, że zarówno za rządów E. Szewardnadzego, jak i M. Saakaszwilego w regionie nie można było znaleźć pracy (przez cały wspomniany okres respondent pozostawał osobą bezrobotną). Sytuacja nie poprawiła się w okresie rządów Gruzińskiego Marzenia, z tą różnicą, że nowa władza wprowadziła dotacje dla rolników (badany skorzystał ze wspomnianego dofinansowania).

Pytania siódme i ósme służyły wykazaniu, jak respondenci oceniają poziom życia w Imeretii w porównaniu do pozostałych regionów administracyjnych kraju. Większość badanych (29 osób) odpowiedziała, że w ich jednostce żyje się gorzej niż w innych *mchareebi*. Przykładami regionów, w których w ich opinii żyje się lepiej, były: Kachetia (10 wskazań), Tbilisi (6 wskazań), Megrelia-Górna Swanetia (5 wskazań) oraz Adżaria (4 wskazania). Siedemnaście osób stwierdziło, że w kraju są również jednostki „słabsze”, do których najczęściej zaliczano nadmorską Gurię (5 wskazań). Mówiąc o jednostkach charakteryzujących się niższym poziomem życia, mieszkańcy często wymieniali też regiony historyczne (np. Chewsuretię, Megrelię, Swanetię, Lanczchuti czy Raczę), faktycznie będące częścią większych *mchareebi*. Sześciu respondentów odpowiedziało w sposób bardziej ogólny, wskazując, że wszystkie obszary górskie (zwłaszcza tereny w paśmie Wielkiego Kaukazu), charakteryzują się bardzo niskim poziomem życia mieszkańców. Dużą grupę stanowiły też osoby uznające, że w kraju nie ma regionów lepszych czy gorszych, ponieważ wszędzie żyje się na tak samo niskim poziomie. Podczas wywiadu kilka osób poruszało kwestie różnic w poziomie życia mieszkańców gruzińskich wsi i miast (badani opisywali istniejące dysproporcje, odnosząc się m.in. do wielkości bezrobocia, zarobków czy poziomu opieki zdrowotnej). Respondenci stwierdzali m.in.: „**Jesteśmy w lepszej sytuacji niż ludzie w górach, bo mamy bliżej do miast. Każdy region ma swoje pozytywne i negatywne cechy. Pod każdym względem jesteśmy uzależnieni od miasta**”, „**W Gruzji generalnie lepiej żyje się w dużych miastach, może też na wsiach w Adżarii, bo leżą blisko granicy z Turcją**”.

Z drugiej strony, znaczna część respondentów za region, w którym żyje się lepiej niż w Imeretii, uznała typowo rolniczą Kachetię, dopiero na drugim miejscu wymieniając Tbilisi. Badani, rozpatrując kwestię różnic jakości życia w poszczególnych *mchareebi*, w pierwszej kolejności porównywali stan sektora rolniczego, który w ich opinii stanowił najważniejszą gałąź gruzińskiej gospodarki.

Na pytanie dziewiąte, dotyczące zaangażowania władzy w rozwój regionu, większość respondentów (22 osoby) stwierdziła, że nie odnotowała żadnej aktywności rządzących, która służyłaby poprawie sytuacji wewnętrznej jednostki. Do głównych zarzutów wobec władzy zaliczyć można: nietworzenie nowych

miejsc pracy oraz pozorne zaangażowanie wyłącznie przed wyborami. Piętnastu badanych odpowiedziało, że władza wspiera rozwój. Większość nie potrafiła jednak wskazać konkretnych przykładów aktywizacji, stwierdzając często, że widzi pewne zaangażowanie ze strony polityków, ale jego zakres jest minimalny. Pojedyncze osoby wspomniały o gazyfikacji, która w rzeczywistości jest inwestycją prywatnej firmy, remoncie szkoły, poprawie jakości dróg lokalnych oraz pomocy w walce z plagą szkodników.

Pytanie dziesiąte służyło zbadaniu opinii mieszkańców w kwestii przyszłych działań, które ich zdaniem powinny podjąć władze w celu poprawy sytuacji w regionie. Do najczęściej udzielonych odpowiedzi zaliczyć można: przyciąganie inwestycji (głównie w rolnictwo; 19 wskazań) oraz stworzenie nowych miejsc pracy (15 wskazań). Respondenci wspominali też o konieczności poprawy komunikacji władzy z mieszkańcami (reagowanie na ich realne potrzeby), pomocy osobom najstarszym i rolnikom (w formie zasiłków oraz dotacji), obniżenia kosztów kredytów oraz konieczności gruntownej reformy edukacji.

Pytanie jedenaste polegało na wskazaniu, na kogo respondenci liczą w sytuacjach kryzysowych. Rozmówcy najczęściej odpowiadali, że w przypadku problemów (choroby, biedy itp.) w pierwszej kolejności zwracają się o pomoc do rodziny (20 wskazań) oraz przyjaciół (12 wskazań). Część badanych stwierdziła, że z uwagi na powszechną biedę, mając problemy (głównie finansowe), może skorzystać wyłącznie ze wsparcia instytucjonalnego: władz (6 wskazań) i banku (5 wskazań). Osiem osób odpowiedziało, że będąc w kryzysie, może liczyć wyłącznie na siebie. Kilku respondentów dodało, że choroba osoby bliskiej, przy braku powszechnych ubezpieczeń, jest częstym powodem dramatycznego zubożenia całych rodzin. Odpowiedzi większości uczestników badania potwierdzają, że w Gruzji dominuje wiążący typ kapitału społecznego, w którym kluczową rolę odgrywają więzi rodzinne oraz przyjacielskie.

W pytaniu dwunastym odniesiono się do kwestii dostępu do bieżącej wody¹³³, elektryczności, telefonu oraz Internetu. Większość respondentów (25 osób) odpowiedziała, że korzysta ze wszystkich wymienionych mediów. Jedna osoba przyznała, że nie posiada studni (korzysta w tym zakresie z pomocy sąsiada). Dwunastu badanych, ze względu na swój podeszły wiek lub wysokie koszty, nie jest zainteresowanych podłączeniem do sieci internetowej. Mieszkańcy opisywali, że pomimo powszechnej dostępności wszystkich mediów, część z nich ma bardzo niską jakość (woda pitna w niektórych miejscowościach jest zanieczyszczona, często występują też przerwy w dostawie prądu, spowodowane głównie awariami sieci elektrycznej).

Pytanie trzynaste miało wykazać, jaki jest stosunek respondentów do dostępności publicznych środków komunikacji. Najwięcej badanych (35 osób) odpowiedziało, że ocenia ją pozytywnie. W tym miejscu należy wytłumaczyć kulturowy kontekst udzielonych odpowiedzi. Najpopularniejszym środkiem transportu zbiorowego w Gruzji są tzw. marszrutki, prywatne mikrobusy, w większości

¹³³Bieżąca woda w przypadku gruzińskiej wsi oznacza posiadanie własnej studni. Respondenci nie mieli na myśli sieci wodociągowej.

przypadków poruszające się bez ustalonego rozkładu jazdy (auto rusza dopiero po wypełnieniu go pasażerami). Faktycznie na gruzińskiej wsi nie występuje transport publiczny. Mieszkańcy przemieszczają się przy użyciu samochodów osobowych, marszrutek oraz koni. Zdecydowana większość respondentów, oceniając komunikację publiczną, miała na myśli wspomniane marszrutki¹³⁴.

Osoby oceniające opisywaną dostępność w sposób negatywny do głównych wad regionalnego transportu „publicznego” zaliczały: brak rozkładu jazdy, wysokie ceny, niewystarczającą liczbę kursów (do jednej ze wsi marszrutka przyjeżdżała tylko w środy i niedziele).

W pytaniu czternastym większość badanych wskazała, że poziom świadczonych usług medycznych był dobry (19 wskazań) lub średni (13 wskazań). Pięć osób uznało, że nie jest zadowolonych z poziomu opieki zdrowotnej. Trzech respondentów nie udzieliło jednoznacznej odpowiedzi. Rozmówcy często wskazywali, że w ich wsi (lub w jej bliskim sąsiedztwie) przyjmuje lekarz pierwszego kontaktu. Wielu z nich zaznaczało jednak, że w przypadku poważniejszych schorzeń bądź urazów należy udać się do szpitala miejskiego. Kilku respondentów stwierdziło, że lekarz nie przebywa we wsi na stałe (przyjeżdża do punktu medycznego tylko w określone dni tygodnia). Osoby niezadowolone z poziomu opieki zdrowotnej zwracały uwagę na niekompetencje lokalnych (tj. wiejskich) służb medycznych oraz wysokie ceny zabiegów i leków. Jeden z badanych, kiedyś należący do gminnej komisji ds. zdrowia, opowiedział o praktyce dotowania przez władze kosztownych operacji. O działaniu tym wspominali też inni mieszkańcy, większość podkreślała jednak, że taką pomoc mogą otrzymać głównie osoby starsze. W zależności od miejsca zamieszkania badanego najbliższe szpitale znajdowały się w Choni, Ckaltubo, Samtredii oraz Kutaisi. Podczas badania mieszkańcy poruszali kwestię braku powszechnych ubezpieczeń zdrowotnych. Wielu z nich podkreślało, że nawet wizyta u lekarza pierwszego kontaktu jest płatna, co z uwagi na powszechną biedę w oczywisty sposób utrudnia im dostęp do jakiegokolwiek opieki medycznej.

Kontynuując wywiad (pytanie piętnaste), podniesiono kwestię bezpieczeństwa w regionie. Zdecydowana większość badanych (33 osoby) uznała, że czuje się bezpiecznie w miejscu zamieszkania, zaznaczając również, że nie odczuwa zagrożenia nawet jeśli najbliższy posterunek policji znajduje się w innej wsi lub mieście (policjanci często patrolują obszary wiejskie). Przeciwną opinię miało pięć osób. Pozostałe dwie udzieliły odpowiedzi: „średnio”. Jeden z respondentów zauważył, że w sezonie turystycznym widuje w swojej okolicy więcej radiowozów. Inna z osób stwierdziła, że nie czuje się bezpiecznie w stu procentach, ponieważ w okolicy zdarzają się różne kradzieże zwierząt i napady rabunkowe, rzadziej poważniejsze przestępstwa.

Warto wspomnieć, że Imeretia w opinii mieszkańców całego kraju określana jest mianem gruzińskiej „Sycylii”. W przeszłości region ten był stolicą lokalnej mafii (wielu jej członków opuściło jednak kraj w czasie rządów Saakaszwilogo).

¹³⁴Tylko dwóch respondentów zauważyło, że w regionie faktycznie brakuje publicznych środków komunikacji.

Wypowiedzi badanych sugerują, że pomimo złej sławy regionu w rzeczywistości nie odczuwają oni większych zagrożeń.

Pytania szesnaste i siedemnaste dotyczyły kwestii dostępności i jakości oferty kulturalnej i edukacyjnej. Najwięcej respondentów (26 osób) odpowiedziało, że ich rodzina posiada dostęp do oferty edukacyjnej i kulturalnej. Podczas wywiadu badani uszczegóławiali jednak, że korzystają z niej wyłącznie dzieci (w ramach zajęć szkolnych i przedszkolnych). Trzy osoby zauważyły, że więcej zajęć edukacyjnych i atrakcji kulturalnych oferuje miasta (przede wszystkim Kutaisi). Pojedynczy respondenci wskazywali, że w ich okolicy znajduje się boisko lub biblioteka. Szesnaście osób uznało, że poziom oferty edukacyjnej i kulturalnej w regionie jest średni. Negatywnie do oferty było ustosunkowanych sześciu respondentów. Kolejne sześć osób oceniało ją pozytywnie. Dwóch badanych nie udzieliło jednoznacznej odpowiedzi. Pozostali respondenci (łącznie 10 osób) rozgraniczali powyższe oferty, wskazując, że edukacja jest na dobrym (lub średnim poziomie; 5 wskazań), natomiast propozycja kulturalna na poziomie niskim (bądź bardzo niskim; 5 wskazań).

Pytanie osiemnaste dotyczyło oceny stanu imeretyńskich dróg. Zdecydowana większość respondentów wskazała, że jakość dróg w regionie jest dobra (18 wskazań) lub średnia (13 wskazań). Pozostałe osiem osób oceniło ją negatywnie, podkreślając, że duża część regionalnych arterii wymaga gruntownej modernizacji. W trakcie wywiadów respondenci często opisywali różnice występujące w stanie dróg głównych (prowadzących do dużych miast) oraz lokalnych (wiejskich), położonych na peryferiach jednostki (w ich opinii jakość dróg wiejskich była zdecydowanie gorsza). Negatywne opinie części respondentów potwierdzają odczucia autorki pracy. W wielu przypadkach dotarcie do rozmówców było istotnie utrudnione (większość dróg lokalnych nie była nawet utwardzona).

Pytania dziewiętnaste i dwudzieste miały wykazać, czy uczestnicy badania interesują się lokalną i regionalną polityką oraz czy aktywnie partycypują w życiu publicznym jednostki, w której żyją. W pierwszej kolejności zapytano o nazwiska przedstawicieli władzy (na poziomie gminy oraz *mchare*). Połowa respondentów (20 osób) potrafiła wymienić personalia rządzących na obu szczeblach władzy, osiemnaście osób nie znało odpowiedzi na zadane pytanie, pozostałe dwie odpowiedziały połowicznie, podając tylko nazwisko wójta. Następnie poproszono o udzielenie informacji na temat uczestnictwa w wyborach samorządowych. Większość badanych zadeklarowała, że jest ich aktywnym uczestnikiem i nigdy nie zrezygnowała z możliwości głosowania, wskazując, że wybory lokalne są jedyną formą nacisku na rządzących. Wypowiedzi mieszkańców świadczyły o ich przywiązaniu do tzw. „małych ojczyzn”. Na tak duży odsetek osób zaangażowanych w wybory samorządowe niewątpliwie wpływa również charakter relacji społecznych w całej Gruzji. Głosowania lokalne z natury mają bardziej „ludzki” niż „polityczny” wymiar. Silny lokalizm oraz przekonanie, że bez koneksji nie można odnieść sukcesu (zaszłość z czasów radzieckich), powodują, iż wiele osób bierze udział w wyborach samorządowych głównie ze względu na chęć wybrania kogoś „swojego”, osoby, która będzie (w ich opinii) gwarantem dobrobytu dla regionu, z którego się wywodzi. Co ciekawe, takie przeświadczenie dotyczy również

polityków wyższych szczebli. Do dziś mieszkańcy kraju opowiadają o wręcz legendarnym dostatku wsi Chorwila, z której pochodzi Bidzina Iwaniszwili.

7.3. Wyniki wywiadów przeprowadzonych w Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii

W pytaniu pierwszym uczestników badania poproszono o wymienienie tzw. „mocnych stron regionu”, tj. czynników, które ich zdaniem aktywizują rozwój społeczno-gospodarczy Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii. Spośród udzielanych odpowiedzi najczęściej wskazań otrzymały: przyroda (w tym lokalizacja geograficzna, świeże powietrze, bogactwo wód mineralnych oraz złóż złota¹³⁵; 12 wskazań), rolnictwo (głównie uprawa winorośli, produkcja wina i hodowla bydła; 12 wskazań) oraz turystyka (7 wskazań). Jeden z badanych stwierdził, że aktywatorem rozwoju regionu są inwestycje zagraniczne (podczas wywiadu osoba ta odniosła się do przykładu szwajcarskiej firmy Blauenstein, zajmującej się hodowlą bydła i produkcją wyrobów mięsnych¹³⁶).

Kolejny punkt kwestionariusza wywiadu (pytanie drugie) dotyczył najistotniejszych problemów społeczno-gospodarczych jednostki. Ponad połowa rozmówców (14 osób) odpowiedziała, że największą barierą rozwoju regionu jest emigracja (zwłaszcza osób młodych). Dwunastu uczestników badania odniosło się też do zjawiska powszechnego bezrobocia. Respondenci wspominali ponadto o problemie złego stanu dróg (4 wskazania) i niekompetencji rządzących (2 wskazania). Jedna osoba stwierdziła, że w regionie brakuje nowych inwestycji. W dodatkowych komentarzach respondentów często pojawiały się następujące wypowiedzi: „Nikt o naszym regionie nie pamięta”, „Nikt nie zwraca na nas uwagi”. Podczas wywiadu (zazwyczaj w trakcie prezentowania swojego gospodarstwa) respondenci opowiadali o problemie zapóźnionego rolnictwa (braku nowych technologii usprawniających pracę).

Pytanie trzecie dotyczyło inwestycji w drogi (zrealizowane w ciągu ostatnich 10 lat). Zdecydowana większość respondentów (20 osób) stwierdziła, że w regionie realizowanych jest wiele prac drogowych (finansowanych ze środków publicznych). Pozostałych pięciu badanych odpowiedziało, że nie pamięta tego typu inwestycji (zwłaszcza w najbliższej okolicy). Aby poznać skalę przekształceń, dopytano respondentów o konkretne przykłady. Większość nie potrafiła wymienić żadnego odcinka drogi z nazwy. Ich odpowiedzi często miały bardzo ogólny charakter. Uczestnicy badania najczęściej wspominali o poprawie stanu nawierzchni połączeń pomiędzy poszczególnymi wsiami (7 wskazań) oraz nowym oświetleniu ulic (4 wskazania). W jednym przypadku respondent stwierdził: „Jestem

¹³⁵ Respondent wskazał, że w regionie zlokalizowana jest kopalnia tego kruszcu, jej stan techniczny jest jednak zły i wymaga doinwestowania.

¹³⁶ Jest to jedna z ważniejszych inwestycji zagranicznych zrealizowanych na obszarze Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii. Do 2018 roku firma ta zainwestowała w Gruzji ponad 27 mln GEL (*Swiss meat producing...* 2018).

zadowolony z zakresu prowadzonych prac, ponieważ w regionie powstają nowe mosty”.

Inna osoba wskazała konkretny przykład: „**Tak, mamy wybudowaną nową drogę na odcinku Nikortsminda–Chrebaló. Położyli tam nowy asfalt. Projekt był finansowany z funduszy zagranicznych, chyba przez Bank Światowy**”.

Innymi ważnymi, zdaniem respondentów, inwestycjami (pytanie czwarte), które zrealizowano w regionie były: gazyfikacja (6 wskazań), przeprowadzona przez azerską firmę Socar, budowa sieci wodociągowej (5 wskazań) oraz boiska (4 wskazania). Jedna osoba wspomniała o otwarciu nowej sali ślubów. Dwóch uczestników badania podało przykłady inwestycji w sektor spożywczy (Blauenstein i Waters of Racha). Wszystkie wymienione przedsięwzięcia (z wyjątkiem przyłączy gazu) zostały zrealizowane głównie w miastach. Na uwagę zasługuje fakt, że aż dwunastu rozmówców nie udzieliło odpowiedzi na powyższe pytanie, tłumacząc, że nie zna przykładu innych (tj. nieodnoszących się do dróg) inwestycji w regionie.

W pytaniu piątym poproszono respondentów o wymienienie największego pracodawcy w regionie. Wielu badanych stwierdziło, że w Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii nie ma dużych firm oferujących zatrudnienie. Uczestnicy wywiadu wskazywali, że jakkolwiek dochód mogą uzyskać tylko z pracy w sektorze prywatnym (15 wskazań), pięć osób sprecyzowało, że ma na uwadze prowadzenie własnego gospodarstwa rolnego (samozatrudnienie). W wypowiedziach pojawiały się również nieliczne wskazania na branżę hotelarską, spożywczą oraz budowlaną. Ośmiu badanych uznało, że największym pracodawcą w regionie jest sektor publiczny (np. policja, biuro gubernatora), podkreślając, że taką pracę można znaleźć wyłącznie na obszarach zurbanizowanych (głównie w Ambrolauri i Oni). Dwóch rozmówców stwierdziło, że zarówno w sektorze publicznym, jak i prywatnym nie ma wielu możliwości znalezienia zatrudnienia.

Pytanie szóste odnosiło się do ścieżki rozwoju regionu. Uczestników wywiadu poproszono o ocenę zmian społeczno-gospodarczych, do których doszło w jednostce w trakcie ich życia. Ponad połowa badanych (13 osób) oceniła wspomniane zmiany negatywnie, siedem średnio, cztery pozytywnie. Jeden respondent nie udzielił jednoznacznej odpowiedzi. Rozmówcy (zwłaszcza osoby starsze) w swoich wypowiedziach często porównywali czasy obecne z okresem radzieckim, w którym ich zdaniem, region rozwijał się znacznie lepiej. Za główny powód pogorszenia sytuacji podawali przede wszystkim wzrost bezrobocia, będący skutkiem upadku wielu zakładów produkcyjnych oraz kołchozów. Osoby pozytywnie nastawione do zmiany wskazywały, że region zaczął rozwijać się „na nowo”, zwłaszcza w ostatnich kilku latach. Część badanych wspomniała, że do ich wiosek zaczynają powracać dawni mieszkańcy. Jeden z uczestników wywiadów zwrócił uwagę na różnice w poziomie rozwoju miast i wsi, jego zdaniem: „**W regionie widać poprawę zagospodarowania terenu, chociaż zdecydowanie lepiej wygląda to w mieście, pozytywne zmiany dotyczą chyba głównie miast**”.

Inna osoba odniosła się do sytuacji w całym kraju, stwierdzając, że: „**w Gruzji wszędzie jest bieda, ale problemy na wsi są zdecydowanie większe**”.

Pytania siódme i ósme służyły wykazaniu, jak mieszkańcy Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii oceniają jej rozwój w porównaniu do pozostałych regionów administracyjnych kraju. Wyniki wskazują, że ponad połowa respondentów (13 osób) uważa, iż w Gruzji nie ma regionu, w którym żyłoby się gorzej niż w jednostce, którą zamieszkują (ich zdaniem jest to najbiedniejsze gruzińskie *mchare*). Jeden z badanych stwierdził: „**tutaj jest tak źle, że my staramy się po prostu przeżyć**”.

W opinii dwunastu osób wyższym poziomem życia charakteryzuje się Kachetia. Jako przykłady regionów „lepszyc” często wymieniano też Kartlię¹³⁷ (5 wskazań), Imeretię (4 wskazania) oraz Megrelię-Górną Swanetię (2 wskazania). Kolejną grupę respondentów (6 wskazań) stanowiły osoby, uważające, że na obszarze Gruzji znajdują się zarówno jednostki gorzej, jak i lepiej rozwinięte od ich regionu. Podane przykłady jednostek „słabszych” wskazują, podobnie jak w przypadku Imeretii, że w świadomości respondentów większe znaczenie od obecnego podziału terytorialnego mają granice krain historycznych. Badani wskazywali np., że jednostką gorzej rozwiniętą jest Leczchumi czy Swanetia¹³⁸, które obecnie stanowią część regionu administracyjnego Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia. Do pozostałych odpowiedzi zaliczają się: „**nie wiem**” (4 wskazania) oraz „**w kraju wszędzie żyje się na podobnym poziomie**” (1 wskazanie).

Dwie osoby, które nie potrafiły odpowiedzieć na oba pytania, przyznały, że od wielu lat nie wyjeżdżały ze swojego regionu, przez co nie mogą dokonać porównania. Co ciekawe, jeden z badanych stwierdził, że jednostką, w której żyje się gorzej niż w Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii, jest Adżaria (region powszechnie uważany za jeden z najlepiej rozwiniętych w Gruzji). Powyższe wskazanie nie zostało jednak w żaden sposób umotywowane.

Na pytanie dziewiąte, dotyczące zaangażowania władzy w rozwój regionu, szesnastu respondentów stwierdziło, że rządzący aktywnie działają na rzecz jednostki, większość nie umiała jednak wskazać konkretnych przykładów odgórnych przedsięwzięć. Zaledwie siedmiu badanych potrafiło uszczegółowić swoją wypowiedź, mówiąc o: poprawie infrastruktury technicznej i budowie obiektów użyteczności publicznej (3 wskazania), pomocy w znalezieniu pracy (2 wskazania), dofinansowaniu leczenia (1 wskazanie) czy zaangażowaniu w zapewnienie transportu (1 wskazanie). Jeden z respondentów dodał, że wszelka pomoc finansowa pochodzi od rządu centralnego, a nie władz regionu. Aż dziewięciu respondentów uznało, że nie widzi żadnego zaangażowania władz w poprawę sytuacji w regionie. Dwóch badanych uznało, że rządzący pamiętają o mieszkańcach wyłącznie przed wyborami.

Pytanie dziesiąte służyło zbadaniu opinii mieszkańców w kwestii przyszłych działań, które ich zdaniem powinny podjąć władze w celu poprawy sytuacji w regionie. Do najczęściej udzielanych odpowiedzi zaliczyć można: stworzenie

¹³⁷ Respondenci odnosili się do całego obszaru regionu historycznego (aktualnie wchodzącego w skład dwóch różnych *mchareebi*: Kartlii Wewnętrznej oraz Dolnej Kartlii). Osoby te nie potrafiły doprecyzować swojej wypowiedzi.

¹³⁸ Podano również Tianetię, aktualnie należącą do regionu administracyjnego Mcchety-Mtianetii oraz „okręg Tkibuli” położony w Imeretii.

nowych miejsc pracy (9 wskazań), walkę z problemem depopulacji (6 wskazań), inwestycje zmierzające do poprawy dostępności komunikacyjnej regionu (4 wskazania) oraz działania na rzecz zwiększenia ruchu turystycznego (3 wskazania). Jeden z respondentów zauważył, że w jednostce zlokalizowanych jest wiele sadów, przy których mógłby jego zdaniem powstać nowy zakład przetwórczy.

W pytaniu jedenastym poproszono respondentów o wskazanie, na kogo liczą w sytuacjach kryzysowych. Podobnie jak w przypadku mieszkańców Imeretii zdecydowana większość badanych (20 osób) stwierdziła, że mając problemy (np. finansowe czy zdrowotne), prosi o pomoc wyłącznie osoby najbliższe, rodzinę, dalszych krewnych, przyjaciół oraz sąsiadów. Pojedyncze osoby wskazały, że będąc w kryzysie, w pierwszej kolejności zgłosiłyby się do rządu. Dwóch respondentów uznało, że w tego typu sytuacjach może liczyć wyłącznie na siebie.

W kolejnym punkcie kwestionariusza wywiadu (pytanie dwunaste) poruszono kwestię dostępności do bieżącej wody, elektryczności, telefonu oraz Internetu. Zdecydowana większość badanych (23 osoby) odpowiedziała, że posiada dostęp do wszystkich wymienionych mediów. Część z nich (4 osoby) zaznaczyła jednak, że nie korzysta z Internetu. Tylko jeden z respondentów przyznał, że jego posesja nie ma dostępu do żadnego z podstawowych mediów (gospodarstwo znajdowało się na odludziu, w wyższych, praktycznie niezamieszanych partiach gór). Inny uczestnik badania stwierdził, że w jego miejscu zamieszkania nie ma Internetu. Mieszkaniec ten słyszał, że w stolicy regionu (Ambrolauri) działa bezpłatna sieć wifi.

Pytanie trzynaste dotyczyło opinii respondentów na temat dostępności publicznych środków komunikacji. Ponad połowa ogółu badanych (13 osób) oceniła ją negatywnie lub bardzo negatywnie, stwierdzając, że w regionie nie ma transportu publicznego, a władze zadbały wyłącznie o dowóz uczniów do szkół i przedszkoli. Tylko trzech respondentów miało dobre zdanie na ten temat. W toku wywiadów wykazano jednak, że mieszkańcy ci, mówiąc o transporcie publicznym, mieli na myśli prywatne marszrutki. Z udzielonych odpowiedzi wynikało, że kwestia komunikacji (nie tylko publicznej, ale i prywatnej) stanowi istotny problem, utrudniający ich codzienną egzystencję. Uczestnicy badania wspominali, że do części wsi marszrutki z miasta (Oni lub Ambrolauri) przyjeżdżają tylko raz w tygodniu, dla innych barierą był wysoki koszt biletu (respondent wymienił cenę 2 GEL). Jedna z osób stwierdziła, że do jej miejsca zamieszkania ze stolicy regionu można dostać się tylko transportem indywidualnym lub konno. Kiloro badanych uznało, że komunikacja w regionie powinna być darmowa.

W pytaniu czternastym poproszono respondentów o ocenę poziomu opieki zdrowotnej w regionie. Zdecydowana większość badanych (18 osób) była zadowolona ze świadczonych usług. W opinii trzech ankietowanych ich poziom był średni. Pozostałe cztery osoby oceniły go w sposób negatywny. Uczestnicy wywiadów wskazywali, że lekarz pierwszego kontaktu pełni w ich miejscu zamieszkania dyżury, przyjeżdżając do pacjentów w określone dni tygodnia¹³⁹. Respondenci stwierdzali, że w przypadku większych problemów zdrowotnych muszą udać się do szpitala w Ambrolauri. Jeden z badanych zauważył, że większość

---

¹³⁹W przypadku jednej z wsi lekarz przyjeżdża na dyżur co 10 dni.

wiejskich punktów medycznych stoi pusta, ponieważ nie ma środków, aby lekarze pracowali w nich na stałe. Inna osoba podkreśliła, że w całym regionie brakuje lekarzy specjalistów.

Pytanie piętnaste dotyczyło bezpieczeństwa w regionie. Respondenci prawie jednogłośnie (23 osoby) odpowiedzieli, że czują się bezpiecznie w swoim miejscu zamieszkania. Odmienne zdanie miało zaledwie dwóch badanych. Pomimo że w większości objętych analizą wsi nie było posterunków policji (najbliższe znajdowały się w miastach), respondenci stwierdzili, że ilość patroli jest wystarczająca. Zdaniem uczestników badania w regionie nie występuje wiele incydentów, a poziom przestępczości jest niski. Jeden z respondentów stwierdził: „**Po okresie wakacyjnym nic się tu nie dzieje, ale myślę, że w miesiącach letnich, kiedy odwiedzają nas turyści powinno być więcej patroli**”.

Inna z osób (mieszkająca w wyższych partiach gór) powiedziała: „**Tutaj jest mało ludzi i mało patroli. Częściej mogę spotkać niedźwiedzia niż policjanta. Posterunki mamy tylko w miastach**”.

Pytania szesnaste i siedemnaste dotyczyły kwestii dostępności i jakości oferty kulturalnej i edukacyjnej. Czternastu respondentów odpowiedziało, że ich rodzina nie ma możliwości skorzystania z powyższych usług. Odmienne zdanie miało pozostałe jedenaście osób. Pojedynczy uczestnicy precyzowali, że w regionie organizowane są wieczorki poezji w bibliotece czy lekcje tańca. Badani pozytywnie oceniający dostępność ofert wskazywali, że są one skierowane głównie do dzieci i młodzieży.

Najwięcej osób uznało, że poziom oferty edukacyjnej i kulturalnej w Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii jest niski (13 osób), co wynika głównie z braku środków na organizację większej ilości zajęć czy wydarzeń o charakterze kulturalnym. Jakość oferty pozytywnie oceniło ośmiu uczestników badania. Czterech nie udzieliło żadnej odpowiedzi, podkreślając brak dostępu do wspomnianych usług.

W pytaniu osiemnastym respondenci zostali poproszeni o ocenę jakości dróg w regionie. Dwanaście osób uznało, że ich stan jest średni. W opinii dziewięciu jakość regionalnych arterii jest dobra. Dwóch respondentów odpowiedziało, że nie jest zadowolonych z jakości dróg lokalnych. Kolejne dwie osoby nie udzieliły jednoznacznej odpowiedzi. Jeden z uczestników badania stwierdził, że nie jest w stanie ocenić stanu dróg, ponieważ w okolicy jego gospodarstwa faktycznie nie ma żadnej infrastruktury drogowej. Tak jak w przypadku Imeretii badani wspominali o różnicach w jakości dróg głównych (prowadzących do miast) oraz lokalnych (wiejskich), położonych dalej od stolicy, zwłaszcza w wyższych partiach gór.

Pytanie dziewiętnaste i dwudzieste służyło wykazaniu, czy uczestnicy badania interesują się lokalną i regionalną polityką oraz czy aktywnie partycypują w życiu publicznym jednostki, w której żyją. W pierwszej kolejności zapytano o nazwiska przedstawicieli władzy (na poziomie gminy oraz *mchare*). Ponad połowa respondentów (13 osób) potrafiła wymienić personalia rządzących na obu szczeblach władzy. Odpowiedzi na powyższe pytanie nie potrafiło udzielić aż ośmiu respondentów. Czterech uczestników wywiadu odpowiedziało połowicznie, podając nazwisko tylko jednego z przedstawicieli władzy (głównie wójta).

Jeden z uczestników stwierdził: „**Niestety nie wiem. Nie znam ich nazwisk, bo pojawiają się tutaj tylko przed wyborami**”.

W kolejnym pytaniu respondenci wypowiedzieli się na temat swojego uczestnictwa w wyborach samorządowych. Zdecydowana większość badanych (23 osoby) zadeklarowała, że jest ich aktywnym uczestnikiem. Podobnie jak w przypadku mieszkańców Imeretii wiele osób podkreślało, że nigdy nie zrezygnowało z możliwości głosowania, wskazując, że wybory lokalne mają dla nich duże znaczenie.

7.4. Podsumowanie wyników

Analiza porównawcza wyników wywiadów, przeprowadzonych na obszarach wiejskich Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii oraz Imeretii, wykazuje, że nie ma istotnych różnic w społecznej percepcji ich rozwoju. Większość respondentów negatywnie oceniła zmiany, jakie zaszły w tych jednostkach w trakcie ich życia. W wypowiedziach badanych, zwłaszcza osób starszych, często pojawiały się stwierdzenia, że w czasach komunistycznych ich społecznościom żyło się zdecydowanie lepiej. Opinie te sugerują, że mieszkańcy obu regionów nadal odczuwają negatywne skutki wybicia kraju z radzieckich ścieżek rozwoju.

Na większość zadanych pytań respondenci odpowiadali w podobny sposób. Najwięcej osób wskazywało, że głównym czynnikiem aktywizującym rozwój ich regionu jest rolnictwo. Popularność tego wskazania wynika z faktu, że respondenci przeważnie posiadali własne gospodarstwa rolne. Duże zainteresowanie tym sektorem gospodarki potwierdziły odpowiedzi udzielone na pytanie dotyczące jednostek, w których zdaniem badanych żyje się lepiej niż w ich regionie. Zarówno w Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii, jak i Imeretii mieszkańcy w pierwszej kolejności za przykład takiego *mchare* podawali Kachetię, powszechnie uchodzącą za rolnicze serce Gruzji. W rzeczywistości jednostka ta nie wyróżnia się pod względem poziomu rozwoju czy warunków życia. Zdaniem wielu badanych dobrze rozwinięte rolnictwo świadczy jednak o jej sukcesie rozwojowym. Respondenci z Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii za dodatkowy czynnik mogący aktywizować rozwój uznali walory przyrodnicze, które również w opinii autorki stanowią „mocną stronę” tej jednostki.

W obu *mchareebi* za największą barierę pozytywnych przemian uznano powszechne bezrobocie. Na skalę tego problemu wskazywał również fakt, że znaczna część badanych nie potrafiła podać przykładu większego pracodawcy, dodając, że w ich regionie nie ma wielu możliwości zatrudnienia. Uczestnicy wywiadów wspominali, że mieszkańcy wsi posiadają dochody głównie z samozatrudnienia w rolnictwie. Obserwacja w terenie ujawniła, że większość gospodarstw zlokalizowanych na obszarze, gdzie przeprowadzono badanie miało mały areał, determinujący niską wartość dochodów (część osób produkowała żywność wyłącznie na swój użytek). Oznacza to, że samozatrudnienie w praktyce często oznacza ukryte bezrobocie. Respondenci z regionu wysokogórskiego wskazywali ponadto na problem emigracji, zwłaszcza osób młodych. Powyższą kwestię potwierdzono w toku badania. Podczas rekrutacji uczestników wywiadów wystąpiły duże trudności

w znalezieniu osób poniżej trzydziestego roku życia. W wielu wsiach, kiedyś zamieszkałych przez kilkadziesiąt osób, pozostało tylko kilku mieszkańców, najczęściej osoby najstarsze, silnie przywiązane do swojej „małej ojczyzny”.

Wypowiedzi badanych jednoznacznie wskazują, że w ich opinii obszary wiejskie są marginalizowane. Większość nowych inwestycji oraz usług była realizowana wyłącznie w okolicy lub na terenie miast. W pobliżu ich miejsca zamieszkania najczęściej wykonywano tylko niewielkie prace, służące poprawie jakości nawierzchni lokalnych dróg czy rozbudowie infrastruktury technicznej. W większości wsi nie było posterunków policji czy innych budynków użyteczności publicznej (wyjątek stanowiły nieliczne biblioteki czy punkty medyczne). Wykluczenie dotyczyło również dostępu do opieki zdrowotnej. Wielu respondentów zaznaczało, że z powodu braku środków nie korzysta z wizyt lekarskich oraz nie kupuje leków (ze względu na praktyczny brak powszechnych ubezpieczeń leczenie jest płatne¹⁴⁰). We wsiach objętych badaniem nie było również publicznego transportu. Problem ten dotyczy wszystkich obszarów peryferyjnych w Gruzji, po których można poruszać się tylko prywatnymi marszrutkami, samochodami osobowymi lub konno. Zła dostępność komunikacyjna determinuje liczne migracje (podjęcie pracy w mieście bardzo często wymaga zmiany miejsca zamieszkania). Obserwacja terenowa wykazała również, że pomimo dostępu do wszystkich podstawowych mediów, wielu respondentów (głównie emeryci) żyło w biedzie lub skrajnym ubóstwie.

Większość badanych odpowiedziała, że chętnie partycypuje w życiu publicznym jednostki, aktywnie uczestnicząc w wyborach samorządowych (wiele osób podkreślało, że nigdy nie zrezygnowało z możliwości głosowania, wskazując, iż tylko w ten sposób może wpływać na przyszłość swojego regionu). Mieszkańcy zgodnie wskazywali, że władze w niewielkim stopniu lub wcale nie angażują się w rozwój zamieszkiwanych przez nich jednostek. Wzmoczoną aktywność polityków zauważali głównie przed wyborami. Zdaniem mieszkańców, aby poprawić aktualną, złą sytuację władza powinna skupić się na walce z powszechnym bezrobociem, np. poprzez przyciąganie do regionu nowych inwestycji, najlepiej tych, które wpłyną na rozwój lokalnego rolnictwa.

Wyniki wywiadów potwierdziły również, że na gruzińskiej wsi dominuje wiążący typ kapitału społecznego, co jest zjawiskiem niekorzystnym z punktu widzenia procesu rozwoju. Dominacja relacji opartych na silnym zaangażowaniu emocjonalnym (więzi rodzinne lub przyjacielskie) powoduje, że mieszkańcom obszarów wiejskich zdecydowanie trudniej jest kooperować z osobami spoza ich społeczności, co może wpływać np. na ich nieufność wobec przedstawicieli władzy czy sposób, w jaki postrzegają oni osoby mieszkające w miastach (Muskhelishvili i in. 2012).

Udzielone odpowiedzi ujawniły ponadto, że część respondentów nie zna lub wręcz ignoruje aktualny podział administracyjny kraju. W świadomości wielu osób granice regionów są wyznaczone przez zasięgi występowania poszczególnych

¹⁴⁰Niewielkie ulgi oraz przywileje dotyczą osób starszych czy kobiet w ciąży. W razie skomplikowanych operacji lub kosztownego leczenia zdarza się, że terapię dotuje państwo.

grup etnograficznych, co potwierdza, że regionalizmy nadal stanowią ważną część gruzińskiej kultury.

Podsumowując, wyniki wywiadów wskazują, że pomimo istotnych różnic występujących pomiędzy Raczą-Leczchumi i Dolną Swanetią oraz Imeretią mieszkańcy podobnie oceniają zachodzące w nich procesy rozwojowe. W opinii większości regiony te borykają się z istotnymi problemami strukturalnymi, które skutecznie hamują ich rozwój społeczno-gospodarczy. Wypowiedzi respondentów sugerują również, że społeczności wiejskie obu tych jednostek są w takim samym stopniu narażone na negatywne zjawisko ekskluzji społecznej. Skala marginalizacji ludności wiejskiej świadczy o tym, że duże dysproporcje rozwojowe w Gruzji mogą występować nie tylko pomiędzy *mchareebi*, ale też wewnątrz poszczególnych jednostek regionalnych. Należy jednak zauważyć, że niniejsza analiza, ze względu na małą liczebność próby, ma charakter pilotażowy. Uzyskanych wyników nie można tym samym generalizować na większą populację. Rezultat wywiadów zachęca do podjęcia dalszych pogłębionych badań jakościowych, dotyczących zarówno marginalizacji ludności wiejskiej, jak i dystansu rozwojowego dzielącego gruzińskie wsie i miasta.

8. Wnioski, rekomendacje i dyskusja

Celem głównym niniejszej pracy doktorskiej była analiza ścieżki rozwoju społeczno-gospodarczego Gruzji i jej regionów ze szczególnym uwzględnieniem mechanizmów powstałych w okresie transformacji systemowej. Jego realizacja pozwoliła na udzielenie odpowiedzi na osiem pytań badawczych postawionych we wstępie dysertacji.

Jaki okres uznać można za krytyczny splot wydarzeń (ang. *critical conjuncture*), który doprowadził do wybicia kraju z dotychczasowych (radzieckich) ścieżek rozwoju?

W momencie upadku ZSRR wszystkie republiki związkowe, będące częścią tego tworu państwowego, zostały wybite z ich dotychczasowych trajektorii rozwoju. Dla części z nich (np. dla Litwy) okres destabilizacji był krytycznym punktem zwrotnym (ang. *critical juncture*), po którym szybko udało im się obrać nowy kierunek przemian. Dla innych, w tym dla Gruzji okres chwiejności był splotem szeregu niekorzystnych wydarzeń, który w połączeniu ze specyficznymi uwarunkowaniami historycznymi skutecznie hamował rozpoczęcie transformacji ich systemów. Dualność ścieżek rozwoju w okresie radzieckim, chronologia wydarzeń po upadku ZSRR oraz zmiany wskaźników makroekonomicznych wskazują, że w przypadku Gruzji krytyczny splot wydarzeń (ang. *critical conjuncture*) trwał dwanaście lat, tj. od 1991 do 2003 roku. Oznacza to, że kraj ten w rzeczywistości doświadcza aktualnie opóźnienia, a nie przedłużenia procesu przemian systemowych.

W momencie odzyskania niepodległości Gruzja uzyskała możliwość wyboru nowej ścieżki rozwoju (ówczesne władze zainicjowały nawet proces transformacji systemu). Powrót suwerenności doprowadził jednak do intensyfikacji zjawisk i mechanizmów uśpionych w okresie radzieckim. W pierwszej kolejności doszło do odrodzenia tendencji skrajnych – nacjonalizmu i separatyzmu. Gruzińska kulturowość przeniknęła w struktury władzy, przez co krajem zaczęły rządzić klany polityczne, zorientowane wyłącznie na realizację swoich partykularnych interesów.

Kryzys pogłębiały też zaszłości z okresu radzieckiego (klientelizm, korupcja, nepotyzm). W obliczu nawarstwiających się problemów wewnętrznych Gruzja przez wiele lat nie rozpoczęła faktycznie procesu transformacji swojego systemu, czego skutki widoczne są do dziś. Charakter przemian politycznych i społeczno-gospodarczych oraz różnice występujące pomiędzy liderami politycznymi, rządzącymi państwem w okresie wybicia (inne pochodzenie polityczne, odmienne wizje przyszłości państwa), pozwoliły na wyodrębnienie dwóch etapów gruzińskiego *critical conjuncture*: pierwszy, przypadający na okres prezydentury Zwiada Gamsachurdii (1991–1992) oraz drugi, w którym władze w państwie sprawował Eduard Szewardnadze (1992–2003). Skrajnie odmienne przywództwa istotnie utrudniły zakończenie okresu destabilizacji.

W jaki sposób Gruzja rozpoczęła proces wejścia na nową (poradziecką) ścieżkę rozwoju społeczno-gospodarczego?

W ramach rozważań konceptualnych przedstawionych w pracy wejście kraju na nową ścieżkę rozwoju utożsamiono z transformacją systemową. Termin ten oznacza dwutorowy proces polegający na zastąpieniu gospodarki centralnie sterowanej systemem wolnorynkowym, przy jednoczesnej demokratyzacji państwa. Co ważne, przekształceniom polityczno-gospodarczym towarzyszy również zmiana społeczna.

W przypadku Gruzji momentem przełomowym, który zakończył okres wydłużonej destabilizacji i symbolicznie rozpoczął proces transformacji systemowej była rewolucja róż z 2003 roku. Co istotne, na kształt mechanizmu wejścia na nową ścieżkę rozwoju bezpośredni wpływ miały decyzje polityczne podjęte przez władze kraju jeszcze w okresie trwania krytycznego splotu wydarzeń. Już w latach 90. XX wieku określono, że przekształcenia systemowe będą przeprowadzane w ramach modelu gradualistycznego. Powyższy wybór w istotny sposób zdeterminował kierunek, zakres oraz tempo dalszych zmian.

Negatywne skutki wybicia z radzieckich ścieżek rozwoju spowodowały, że od pierwszych lat niepodległości w społeczeństwie gruzińskim narastało niezadowolone. Sfałszowanie wyników wyborów w 2003 roku doprowadziło do wybuchu protestów społecznych, w wyniku których władze w państwie w pokojowy sposób przejął obóz opozycyjny. Jedną z głównych przyczyn wystąpienia bezkrwawej rewolucji była zmiana pokoleniowa, do głosu zaczęły dochodzić osoby młode, których światopogląd nie został ukształtowany w okresie radzieckim. Jak wskazuje J. Brodowski (2019), rewolucję róż można uznać za tzw. strategię zaradczą, która miała umożliwić Gruzinom wyjście z traumy lat, w których żyli w „państwie upadłym”. Powyższe stwierdzenie potwierdza, że oprócz przemian politycznych wydarzenia z 2003 roku można rozpatrywać w kategoriach początku przemian społecznych gruzińskiego społeczeństwa. Powodzenie rewolucji spowodowało, że obywatele dostrzegli swoją siłę sprawczą (możliwość ingerencji w krajową politykę).

Rozpoczęcie mechanizmu wejścia na nową (poradziecką) ścieżkę rozwoju zakończyło okres krytycznego splotu wydarzeń (ang. *critical conjuncture*). O faktycznym rozpoczęciu transformacji systemu Gruzji świadczy m.in. zakres przeprowadzonych reform (szczególnie w pierwszych latach władzy M. Saakaszwilego) oraz widoczne przyspieszenie tempa wzrostu wartości produktu krajowego brutto między latami 2003–2004. Już rok po przejęciu władzy w państwie przez obóz Zjednoczonego Ruchu Narodowego PKB *per capita* przekroczył wartość sprzed upadku Związku Radzieckiego. Opis poszczególnych etapów transformacji systemowej zawarto w odpowiedzi na kolejne z pytań badawczych.

Jakie etapy transformacji systemu wystąpiły w kraju po 2003 roku?

Analiza danych makroekonomicznych, opisujących sytuację gospodarczą Gruzji w latach 2003–2020 oraz specyfiki krajowej sceny politycznej pozwoliła na wyodrębnienie dwóch etapów transformacji systemowej. Pierwszy przypadający na

okres rządów Zjednoczonego Ruchu Narodowego i reform Saakaszwiliego (2004–2012) oraz drugi trwający od 2012 roku do dziś, podczas którego krajem rządzi partia Gruzińskie Marzenie.

Proces wejścia na nową (poradziecką) ścieżkę rozwoju społeczno-gospodarczego rozpoczął okres reform, określanych mianem tzw. gruzińskiego modelu liberalizacji. Skala przekształceń wskazuje, że pierwszy etap transformacji systemowej był dla kraju tzw. nowym otwarciem. Rozbudowany program reform obejmował przede wszystkim przemiany instytucjonalne i gospodarcze. Do flagowych działań podjętych przez rząd M. Saakaszwiliego zaliczyć można m.in.: walkę z przestępczością zorganizowaną, reformę systemu edukacji oraz masową prywatyzację mienia państwowego. W powyższym okresie istotnie poprawił się wizerunek kraju na arenie międzynarodowej. Wprowadzenie wolnych stref ekonomicznych doprowadziło do wzrostu inwestycji zagranicznych. Jedną z ważniejszych decyzji obozu władzy była również reorientacja kierunków polityki zagranicznej. Kraj zrezygnował z członkostwa we Wspólnocie Niepodległych Państw i przystąpił do Partnerstwa Wschodniego Unii Europejskiej. Przegrana wojna w regionie Cchinwali oraz skandale polityczne spowodowały, że w 2012 roku władze w państwie przejęło ugrupowanie opozycyjne – Gruzińskie Marzenie.

Zmiana rządu rozpoczęła drugi etap transformacji systemowej Gruzji, który charakteryzuje się istotnym wyhamowaniem tempa reform (w porównaniu do okresu rządów M. Saakaszwiliego). Oprócz rezygnacji z wielu projektów, zapoczątkowanych przez poprzedników, obecna władza prowadzi tzw. politykę „rozliczania win”, polegającą na dyskredytacji wszystkich oponentów politycznych (zwłaszcza osób rządzących krajem w latach 2004–2012).

Specyfika powyższych etapów (ściśle powiązanych z przejmowaniem władzy w państwie przez kolejne ekipy rządzące) wskazuje, że działania i zaniechania polityczne istotnie utrudniają zakończenie procesu transformacji jej systemu.

Przekształcenia oparte na modelu gradualistycznym wymagają konsekwencji i ciągłości w realizacji kolejnych etapów reform. Przeniesienie zjawisk *vendetty* i klanowości na grunt polityki wewnętrznej powoduje, że następujące po sobie frakcje, ażeby rozliczyć winy swoich poprzedników, celowo nie kontynuują rozpoczętych przez nich reform. Powyższe działanie generuje zarówno koszty społeczne, jak i gospodarcze. Szybki spadek zaufania obywateli do kolejnych ekip rządzących determinuje częste zmiany władzy w kraju. Rezygnacja z realizacji rozpoczętych już inwestycji wiąże się z utratą środków finansowych i wiarygodności w oczach zagranicznych inwestorów. Opisany mechanizm przypomina tzw. błędne koło, zgodnie z którym dochodzi do zapętlenia w ciągu niekorzystnych zjawisk i procesów. Sytuacja wewnętrznej Gruzji jednoznacznie wskazuje, że bez istotnych zmian w kulturze politycznej niemożliwe jest skuteczne zakończenie transformacji systemowej, realizowanej w ramach modelu gradualistycznego.

Jaki jest stopień zaawansowania transformacji systemowej Gruzji na tle innych państw poradzieckich?

Upadek Związku Radzieckiego spowodował, że wszystkie państwa poradzieckie znalazły się w innej rzeczywistości społeczno-gospodarczej. Odzyskanie

niepodległości umożliwiło im rozpoczęcie procesu transformacji systemowej. Wydawać by się mogło, że ze względu na długotrwałą przynależność do jednego totalitarnego tworu państwowego zmiana systemów dawnych republik związkowych będzie odbywała się w podobny sposób. Odmienne warunki wstępne (w tym głównie położenie geograficzne i geopolityczne, stan gospodarki, specyfika kulturowa społeczeństwa) spowodowały, że kraje te w momencie odzyskania suwerenności nie miały równych szans rozwojowych. Dla wielu z nich (w tym dla Gruzji) negatywne skutki upadku dotychczasowego systemu były tak silne, że istotnie opóźniły moment rozpoczęcia koniecznych przemian. Jak wskazują przykłady poszczególnych państw, na tempo oraz efektywność ich transformacji bezpośredni wpływ miał również sposób, w jakim postanowiły one wejść na nową ścieżkę rozwoju (wybrany model przekształceń). Grupa tzw. liderów przemian (np. Litwa, Łotwa czy Estonia) w większości skorzystała z modelu radykalnego, polegającego na wprowadzaniu reform w sposób gwałtowny. Z kolei państwa charakteryzujące się przeciętnym (np. Federacja Rosyjska, Ukraina) bądź niskim (Turkmenistan, Uzbekistan) poziomem transformacji z reguły wybierały model stopniowy, bardziej asekuracyjny, będący przeciwieństwem tzw. terapii szokowej (głównie pod względem tempa i zakresu poszczególnych etapów zmiany).

Gruzja charakteryzuje się przeciętnym stopniem zaawansowania transformacji systemowej, co potwierdziły wyniki analizy porównawczej danych makroekonomicznych (produkt krajowy brutto *per capita*, bezpośrednie inwestycje zagraniczne *per capita*) oraz mierniki syntetyczne, opisujące postęp transformacji (*Bertelsmann Transformation Index* – BTI) i poziom rozwoju społecznego (*Human Development Index* – HDI) w dziesięciu wybranych państwach poradzieckich. Badanie wykazało ponadto, że do „mocnych stron” Gruzji, świadczących o postępie jej transformacji systemowej, zaliczają się m.in.:

- stosunkowo szybki wzrost wartości PKB *per capita*;
- szybkie tempo napływu środków w ramach BIZ, w przeliczeniu na jednego mieszkańca (szczególnie w porównaniu do innych państw południowokaukaskich);
- większa stabilność sektora finansowego (w porównaniu do innych państw z grupy „przeciętnej”);
- wysoki poziom współpracy międzynarodowej;
- widoczny wzrost poziomu rozwoju społecznego (w porównaniu do 2003 roku, w którym kraj symbolicznie rozpoczął proces przemian systemowych).

Pomimo szeregu pozytywnych zmian stopień zaawansowania przekształceń systemu gruzińskiego nadal nie przypomina progresu osiągniętego przez tzw. liderów. Przeprowadzone reformy nie zniwelowały wszystkich negatywnych skutków wybiecia z radzieckich ścieżek przemian. Największy problem stanowi utrzymujący się wysoki poziom kosztów społecznych, do których zaliczyć można m.in.: powszechne bezrobocie, polaryzację dochodów oraz praktyczny brak pomocy socjalnej (rezygnacja z koncepcji państwa opiekuńczego). Czynnikiem hamującym przyspieszenie tempa transformacji jest również nieodpowiednie zarządzanie państwem. Następujące po sobie ekipy rządzące, skupiając się na osiągnięciu coraz wyższego wzrostu gospodarczego, podejmują działania służące

zrównoważeniu rozwoju tylko pozornie. Takie podejście władzy istotnie utrudnia likwidację istniejących dysproporcji rozwojowych oraz podziałów społecznych.

Jakie są główne uwarunkowania rozwoju Gruzji i jej regionów w okresie przemian systemowych?

Uwarunkowania rozwoju tworzą wszystkie składniki i własności państwa oraz jego regionów, które wpływają na kierunek oraz tempo ich rozwoju, mają charakter zastany i stanowią pozycję wyjściową, trudno sterowalną bazę dla zmian rozwojowych, zachodzących na terytorium danego kraju w okresie transformacji jego systemu.

Analiza pierwotnych źródeł danych (danych statystycznych, materiałów kartograficznych, aktów prawnych, dokumentów i artykułów prasowych) oraz studia literaturowe pozwoliły na zidentyfikowanie pięciu kategorii uwarunkowań rozwoju społeczno-gospodarczego Gruzji, w ramach których wydzielono dodatkowe podkategorie (sekcje):

- uwarunkowania przyrodnicze (położenie i ukształtowanie powierzchni; zasoby naturalne; warunki klimatyczne i glebowe; główne problemy środowiskowe);
- uwarunkowania ludnościowe (liczba i rozmieszczenie ludności, specyfika sieci osadniczej i poziom urbanizacji; migracje; struktura ludności według wieku i płci; ruch naturalny);
- uwarunkowania społeczno-kulturowe (zróżnicowanie etniczne; lingwistyczne; konfesyjne; charakterystyka kapitału społecznego);
- uwarunkowania gospodarcze (sytuacja makroekonomiczna; handel zagraniczny);
- uwarunkowania polityczno-instytucjonalne (proces decentralizacji władzy; polityka rozwoju – cele, priorytety, instrumenty oraz układ instytucjonalny; inne działania legislacyjne oraz instytucje aktywizacji rozwoju).

Badanie wykazało, że na rozwój Gruzji i jej regionów oddziałuje szereg uwarunkowań, których występowanie w znacznym stopniu związane jest z lokalizacją geograficzną oraz geopolityczną tego kraju. Z uwagi na powyższe stanowi ona tzw. własność bazową, determinującą powstanie kolejnych uwarunkowań. Górzystość oraz położenie na styku dwóch odmiennych cywilizacji (prawosławnej i islamskiej) wpłynęło m.in. na rozmieszczenie ludności Gruzji i podziały społeczno-kulturowe (występowanie regionalizmów, różnic lingwistycznych), jej specjalizację gospodarczą, a nawet kulturę polityczną. Wszystkie uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego Gruzji mają charakter zastany i słabo sterowalny, należy jednak zauważyć, że:

- większość uwarunkowań przyrodniczych (z wyjątkiem istniejących problemów środowiskowych, które można stopniowo niwelować) jest stała i nie podlega żadnym modyfikacjom;

- uwarunkowania społeczno-kulturowe, których aktualny stan jest wypadkową wielowiekowej historii Gruzji, podlegają pewnej zmianie, choć jej tempo i zakres są nieznaczące¹⁴¹;
- średnią sterowalnością charakteryzują się uwarunkowania ludnościowe, silnie powiązane ze stabilnością wewnętrzną (okres wojny i pokoju, poczucie bezpieczeństwa obywateli) oraz zmianami gospodarczymi;
- najbardziej podatne na zmianę są uwarunkowania gospodarcze i polityczno-instytucjonalne, na co wskazują powolne, choć liczne przekształcenia, które wystąpiły w okresie krytycznego splotu wydarzeń oraz podczas kolejnych etapów transformacji jej systemu.

Jaki jest obecny poziom i dynamika rozwoju społeczno-gospodarczego regionów Gruzji?

Gruzińskie regiony są silnie zróżnicowane zarówno pod względem poziomu, jak i dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego, co potwierdziły wyniki analizy ilościowej.

Badanie rozpoczęto od pomiaru poziomu i dynamiki rozwoju społecznego. Na podstawie przestrzennego rozkładu wskaźnika syntetycznego W_{rs} wyodrębniono cztery grupy jednostek o bardzo wysokim, wysokim, przeciętnym oraz niskim poziomie rozwoju. Obliczenia wykazały, że większość gruzińskich regionów w 2019 roku charakteryzowała się przeciętnym poziomem rozwoju społecznego. Do grupy tej należy aż pięć z jedenastu *mchareebi*, w tym: Guria, Kartlia Wewnętrzna, Megrelia-Górna Swanetia, Imeretia oraz Mccheta-Mtianetia. Niekwestionowanym liderem w zakresie analizowanych zmiennych diagnostycznych była nadmorska Adżaria. Badanie wykazało, że jednostką o bardzo wysokim poziomie rozwoju społecznego jest również Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia. Zakwalifikowanie jej do regionalnych liderów jest jednak dyskusyjne. Region od lat zмага się z problemem depopulacji i postępującym starzeniem się ludności, co potwierdzają nie tylko statystyki ludnościowe, ale i rezultat badania jakościowego (wywiadów) zrealizowanego w ramach dysertacji. Powodu zakwalifikowania Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii do grupy jednostek najlepiej rozwiniętych należy upatrywać w samej konstrukcji zmiennych cząstkowych, które sztucznie podwyższają jej pozycję w klasyfikacji. Uzyskana rozbieżność pozwala wysnuć wniosek dotyczący samej metody badań. Przykład wysokogórskiej Raczy-Leczchumi dowodzi, że w wielu przypadkach analiza ilościowa jest niewystarczająca, a realna ocena sytuacji społeczno-gospodarczej danej jednostki terytorialnej zawsze wymaga dodatkowej oceny merytorycznej, opartej na dobrej znajomości badanego obiektu. W skład grupy charakteryzującej się wysokim poziomem rozwoju społecznego weszła stolica kraju – Tbilisi oraz Samcche-Dżawachetia. Z kolei jednostkami najslabiej rozwiniętymi pod względem cech społecznych, w których zidentyfikowano najwięcej barier rozwojowych, były: Dolna Kartlia oraz Kachetia.

---

¹⁴¹ Kultura, tradycje i postawy społeczne są mocno zakorzenione w społeczeństwie Gruzji. Ostatnie lata przemian wskazują, że krytyczny splot wydarzeń oraz transformacja systemowa nie doprowadziły do gruntownej zmiany społecznej w tym kraju.

Analiza zmian wartości wskaźnika W_{rs} w latach 2006–2019 wykazała, że różnice w tempie oraz kierunku zmian społecznych zachodzących w poszczególnych jednostkach wpływają na pogłębienie istniejących dysproporcji regionalnych. Badanie dynamiki rozwoju społecznego potwierdziło, że:

- najszybszy progres wystąpił w przypadku Samcche-Dżawachetii, Adżarii, Megrelii-Górnej Swanetii i Gurii;
- Dolna Kartlia, Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia oraz Kartlia Wewnętrzna rozwinęły się pod względem społecznym, tempo zachodzących na ich obszarach zmian było średnie lub niskie;
- Mccheta-Mtianetia i Kachetia doświadczyły powolnego pogorszenia swojej sytuacji społecznej;
- regionami, które najbardziej obniżyły swój poziom rozwoju społecznego były Imeretia i Tbilisi, tempo przekształceń w przypadku obu tych jednostek było średnie.

Badanie w zakresie rozwoju gospodarczego wykazało, że gruzińskie regiony są bardziej zróżnicowane pod względem gospodarczym niż społecznym.

Jednostkami najwyżej rozwiniętymi gospodarczo były Tbilisi oraz Adżaria. Zarówno stolica Gruzji, jak i adżarskie Batumi, będące największymi miastami kraju, stanowią najważniejsze gruzińskie bieguny wzrostu. W przypadku Adżarii istotnym czynnikiem aktywizującym rozwój jej gospodarki jest nadmorskie, przygraniczne położenie (obecność portu, duży potencjał turystyczny, przyciąganie kapitału tureckiego).

Do kolejnej grupy charakteryzującej się wysokim poziomem rozwoju gospodarczego weszły trzy *mchareebi*: Mccheta-Mtianetia, Dolna Kartlia oraz Samcche-Dżawachetia. Wszystkie wymienione jednostki graniczyły z tzw. liderem rozwoju. Można tym samym wysnuć wniosek, że siła oddziaływania największego krajowego bieguna wzrostu (Tbilisi) napędza rozwój jednostek znajdujących się w jego otoczeniu. Zjawisko to nie dotyczy jednak bardziej hermetycznej i odmiennej kulturowo Adżarii, która skupia się przede wszystkim na budowaniu relacji biznesowych z partnerami tureckimi, a nie innymi regionami Gruzji. Przyczyn wysokiego poziomu rozwoju gospodarczego Samcche-Dżawachetii należy upatrywać w poprawie jej dostępności komunikacyjnej (liczne inwestycje i programy mające zniwelować jej peryferyjność) oraz współpracy transgranicznej (powiązania biznesowe lokalnych Ormian z krajem pochodzenia).

Jednostkami o przeciętnym poziomie rozwoju gospodarczego były: Imeretia, Kachetia oraz Megrelia-Górna Swanetia.

W grupie jednostek najsłabiej rozwiniętych znalazły się: Kartlia Wewnętrzna, Guria, Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia. Głównym powodem złej sytuacji gospodarczej powyższych jednostek są liczne problemy strukturalne, w tym m.in.: powszechne bezrobocie i dominacja niskodochodowego rolnictwa.

Przestrzenny rozkład wartości wskaźnika W_{rg} wskazuje, że w latach 2006–2019 wszystkie regiony podwyższyły swój poziom rozwoju gospodarczego. Pomimo jednakowego kierunku zmian regiony rozwijają się w różnym tempie, co w dłuższej perspektywie pogłębia istniejącą dywergencję regionalną. Ponadto zmiany gospodarcze zachodzą w regionach zdecydowanie szybciej niż ma to

miejsce w przypadku przekształceń społecznych. Największą dynamiką pozytywnych zmian cechowali się liderzy rozwoju (Tbilisi, Adżaria oraz jednostki wysoko rozwinięte: Mccheta-Mtianetia i Samcche-Dżawachetia). Z kolei najwolniejsze tempo zmian dotyczyło regionów najsłabiej rozwiniętych (Kartlii Wewnętrznej, Gurii oraz Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii). Powyższy wynik potwierdza, że pomimo pozytywnych zmian gospodarczych we wszystkich *mchareebi* nadal dochodzi do pogłębiania istniejących dysproporcji regionalnych, co jest wysoko niepokojące, biorąc pod uwagę skalę kryzysu gospodarczego, z jakim jednostki najsłabiej rozwinięte borykają się od lat 90. XX wieku.

W ostatnim etapie obliczeń dokonano syntezy wyników dotyczących społecznego i gospodarczego wymiaru rozwoju (powtórzenie procedury badawczej umożliwiło stworzenie trzeciego wskaźnika syntetycznego W_{rsg}). Na podstawie uzyskanych wyników wyodrębniono cztery grupy jednostek o bardzo wysokim, wysokim, przeciętnym oraz niskim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego. Obliczenia wykazały, że najwięcej gruzińskich regionów w 2019 roku charakteryzowało się wysokim poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. Do grupy tej zaliczono cztery z jedenastu *mchareebi*, w tym Samcche-Dżawachetię, Mcchetę-Mtianetię, Imeretię oraz Dolną Kartlię.

Niekwestionowanymi liderami w zakresie przemian rozwojowych były Tbilisi oraz Adżaria. W skład grupy o przeciętnym poziomie rozwoju społecznego weszły Megrelia-Górna Swanetia oraz Kachetia. Z kolei grupę jednostek najsłabszych tworzyły Kartlia Wewnętrzna, Guria oraz Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia. Analiza przestrzennego rozkładu wartości wskaźnika W_{rsg} wykazała, że w latach 2006–2019 wszystkie gruzińskie regiony polepszyły swoją sytuację społeczno-gospodarczą. Analiza dynamiki przemian wykazała jednak, że podobnie jak w przypadku wymiaru gospodarczego jednostki pomimo jednakowego, pozytywnego kierunku przekształceń były silnie zróżnicowane pod względem tempa zachodzących zmian. Obliczenie śródkresowego tempa rozwoju poszczególnych regionów w latach 2006–2019 pozwoliło na dokonanie dodatkowej klasyfikacji, zgodnie z którą wyodrębniono cztery klasy jednostek o bardzo szybkim, szybkim, średnim oraz wolnym tempie pozytywnych zmian rozwojowych. Badanie wykazało, że:

- najszybciej rozwija się Adżaria, będąca niekwestionowanym liderem w zakresie rozwoju społeczno-gospodarczego;
- wysokie tempo rozwoju wykazują Samcche-Dżawachetia, Tbilisi, Mccheta-Mtianetia oraz Imeretia;
- cztery *mchareebi* (Dolna Kartlia, Megrelia-Górna Swanetia, Kachetia i Kartlia Wewnętrzna) rozwijają się w średnim tempie;
- najwolniej pozytywne zmiany zachodziły w dwóch najsłabiej rozwiniętych regionach: Gurii oraz Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii.

Podsumowując wyniki syntezy, można zauważyć, że pomiędzy latami 2006–2019 ogólna sytuacja społeczno-gospodarcza wszystkich regionów Gruzji poprawiła się (wszystkie jednostki doświadczyły pozytywnych zmian rozwojowych). Ich silne zróżnicowanie pod względem tempa rozwoju powoduje, że jednostki najlepiej rozwinięte coraz bardziej oddalają się od regionów najsłabszych, co pogłębia istniejącą dywergencję regionalną.

Jakie są główne typy rozwoju gruzińskich regionów?

Zestawienie wyników analiz ilościowych, w tym obliczeń dotyczących poziomu oraz dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego, pozwoliło na wydzielenie siedmiu głównych typów rozwoju gruzińskich regionów, które przedstawiono w tabeli 16.

Badanie wykazało, że najwięcej regionów reprezentuje typ C, który charakteryzuje się wysokim poziomem rozwoju oraz szybkim tempem zmian.

Tabela 16. Typy rozwoju gruzińskich regionów

Typ	Charakterystyka	Regiony
A	bardzo wysoki poziom rozwoju i bardzo szybkie tempo zmian	Adżaria
B	bardzo wysoki poziom rozwoju i szybkie tempo zmian	Tbilisi
C	wysoki poziom rozwoju i szybkie tempo zmian	Imeretia, Mccheta-Mtianetia, Samcche-Dżawachetia
D	wysoki poziom rozwoju i średnie tempo zmian	Dolna Kartlia
E	przeciętny poziom rozwoju i średnie tempo zmian	Kachetia i Megrelia-Górna Swanetia
F	niski poziom rozwoju i średnie tempo zmian	Kartlia Wewnętrzna
G	niski poziom rozwoju i wolne tempo zmian	Guria, Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia

Źródło: opracowanie własne.

Jaka jest społeczna percepcja rozwoju Gruzji w okresie przemian systemowych?

Gruzja stosunkowo późno, w porównaniu do innych republik poradzieckich (np. państw bałtyckich), rozpoczęła proces transformacji swojego systemu. Wystąpienie krytycznego splotu wydarzeń wiązało się z długotrwałym kryzysem wewnętrznym, którego skutki w pierwszej kolejności odczuwali obywatele. Biorąc pod uwagę skalę kosztów społecznych, powstałych w Gruzji po upadku ZSRR, w opinii autorki pracy zasadne było podjęcie badań dotyczących społecznej percepcji jej rozwoju. Ich celem było wykazanie subiektywnego odbioru zachodzących zmian w wymiarze krajowym i lokalnym. W świetle zidentyfikowanych dysproporcji rozwojowych postanowiono też wykazać, czy istniejąca regionalna dywergencja wpływa na przestrzenne zróżnicowanie społecznej percepcji zachodzących zmian. Z tego względu badanie z wykorzystaniem techniki wywiadu zrealizowano w dwóch gruzińskich regionach, silnie zróżnicowanych pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, co umożliwiło porównanie opinii ich mieszkańców. Z uwagi na niewielką liczebność próby badanie miało charakter pilotażowy.

Wyniki wywiadów, przeprowadzonych na obszarach wiejskich Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii oraz Imeretii, wykazały, że pomimo istniejących pomiędzy nimi różnic mieszkańcy oceniają ich rozwój w podobny sposób. Większość

respondentów, bez względu na miejsce zamieszkania, negatywnie oceniła zmiany, które zaszły w jej regionie w trakcie ich życia. Badani, zwłaszcza osoby starsze, z sentymentem wypowiadali się o czasach komunistycznych, w których, jak sami dodawali, ich *mchareebi* doświadczały największej prosperity. Odpowiedzi respondentów wskazują, że istotnie odczuli oni zmiany społeczno-gospodarcze, jakie zaszły w ich regionach po 1991 roku. Zdaniem badanych zarówno Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia, jak i Imeretia nadal doświadczają licznych problemów strukturalnych (głównie powszechnego bezrobocia, emigracji młodych), istotnie utrudniających godną egzystencję. Odczucia mieszkańców potwierdziła obserwacja w terenie. Wielu uczestników wywiadów żyło w biedzie. Kilka osób, głównie emeryci mieszkający w regionie wysokogórskim, znajdowało się na granicy skrajnego ubóstwa.

Rezultat badań wskazuje ponadto, że w opinii respondentów mieszkańcy gruzińskich wsi są marginalizowani. Ekсклюzja społeczna dotyczy głównie sfer: sytuacyjnej (trudna sytuacja materialna, brak pracy), środowiskowej (peryferyjność, niewielka ilość nowych inwestycji, utrudniony dostęp do podstawowych usług) oraz subiektywnej (odczucie braku zaangażowania władz w poprawę sytuacji obszarów wiejskich). W toku wywiadów potwierdzono również, że na gruzińskiej wsi dominuje wiążący typ kapitału społecznego, a wśród jej mieszkańców ważną rolę ogrywiają regionalizmy.

* * *

Zakończenie krytycznego splotu wydarzeń w 2003 roku było impulsem, który zapoczątkował mechanizm wejścia Gruzji na nową (poradziecką) ścieżkę rozwoju. Decyzją władz centralnych kraj wkroczył na trajektorię rozwoju zrównoważonego, co potwierdzają dokumenty strategiczne, w których za nadrzędny cel podejmowanych działań uznano niwelowanie dysproporcji istniejących pomiędzy poszczególnymi *mchareebi*. Gruzinijską politykę regionalną charakteryzuje podejście centralistyczno-wyrównawcze, zgodnie z którym sterowanie procesem zachodzących zmian oparte jest na silnej interwencji państwa. Jego realizację ułatwiają obowiązujące ramy legislacyjne.

Proces decentralizacji władzy w Gruzji nie został przeprowadzony w pełni. Pomimo podjęcia przez rząd działań polegających m.in. na ujednoczeniu prawa oraz konsolidacji terytorialnej status samorządu mają tylko gminy. Rezygnacja z przekazania części kompetencji regionom jest działaniem celowym, wynikającym z obaw władz o integralność państwa. Polityka regionalna realizowana jest głównie przez rząd centralny oraz jego agendy (polityka interregionalna). Większość kluczowych decyzji, dotyczących np. lokalizacji nowych inwestycji czy kształtu strategii i dokumentów programujących rozwój, podejmowana jest w Tbilisi. Oznacza to, że zarówno władze terenowe, jak i mieszkańcy nie mają realnego wpływu na zmiany zachodzące w regionach. Niskie budżety znacznej części gmin powodują, że jednostki jedynego szczebla samorządu, pomimo posiadania pewnych kompetencji, faktycznie nie są w stanie samodzielnie realizować nawet niewielkich projektów inwestycyjnych. Większość nowych inwestycji, będących głównym czynnikiem aktywizującym procesy rozwojowe, realizowana

jest głównie w regionach lepiej rozwiniętych. Ich lokalizację w znacznej mierze determinuje rozmieszczenie wolnych stref przemysłowych, które ustanowiono w Tbilisi, Kutaisi oraz Poti. Aktywności podejmowane przez władze centralne nadal zorientowane są na zapewnienie wzrostu gospodarczego państwa. Pierwszym widocznym przejawem realizacji polityki wyrównawczej, służącej poprawie sytuacji obszarów problemowych, jest ustawa *Law on the development of high mountainous regions*, którą przyjęto w 2015 roku. Jej wprowadzenie nie skutkowało znacznym polepszeniem jakości życia ludności zamieszkującej tereny górskie.

Wyniki analiz jakościowych i ilościowych, zrealizowanych w dysertacji, wskazują, że działania podejmowane przez gruzińskie władze, które miały służyć zrównoważeniu procesów rozwojowych zachodzących na jej terytorium, nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Różnice w poziomie i dynamice rozwoju *mchareebi* nie maleją, wręcz przeciwnie – jednostki najbogatsze sukcesywnie wzmacniają swoją pozycję lidera, coraz szybciej oddalając się od jednostek najsłabszych. Pogłębianie dywergencji regionalnej potwierdza, że sterowanie procesem rozwoju w oparciu o podejście centralistyczno-wyrównawcze jest w przypadku Gruzji zdecydowanie niekorzystne i nie służy poprawie jej sytuacji wewnętrznej. Jak zauważa J. Hausner (2001), wymienione podejście jest wadliwe, szczególnie w przypadku państw charakteryzujących się historycznie uformowanym systemem reprezentacji interesów, segmentacją społeczeństwa oraz ogólną słabością administracji publicznej. W krajach tych, zdaniem powyższego autora, władza stanowi swoisty łup polityczny, a nie narzędzie służące do budowania dobra publicznego. Wszystkie wymienione powyżej bariery dotyczą Gruzji. Cechy kulturowe jej społeczeństwa przenikają do krajowej polityki. Uwaga rządzących skupiona jest głównie na walce z oponentami, nie natomiast na poprawie jakości życia obywateli. Niestabilność władzy wpływa na niekonsekwencję w realizacji kolejnych etapów przemian systemowych, przez co trudno określić, jaki będzie ostateczny kształt ścieżki rozwoju Gruzji i jej regionów.

Uwarunkowania procesu oraz utrzymujące się silne zróżnicowanie poziomu i dynamiki rozwoju *mchareebi* wskazują, że nadrzędny cel polityki regionalnej tego kraju, sprowadzający się do osiągnięcia równowagi, jest błędny. Procesy rozwojowe w Gruzji są spolaryzowane, co jest zjawiskiem powszechnym, dotyczącym wszystkich współczesnych państw (istotą rozwoju jest nierównowaga, przejawiająca się jego przestrzenną polaryzacją). Problem stanowi jednak skala istniejących dysproporcji. Aby zapobiec dalszemu pogłębianiu się różnic, gruzińskie władze powinny dokonać zmian zarówno w sposobie realizowania polityki regionalnej, jak i w przyjętym modelu rozwoju.

Po pierwsze sterowanie procesem powinno odbywać się z zastosowaniem podejścia decentralistyczno-konkurencyjnego, opartego na zasadach subsydiarności oraz samodzielności *mchareebi*. Po drugie, należy zaakceptować istniejące różnice i przekształcić je w atuty, tj. czynniki aktywizujące pozytywne zmiany. Gruzja w większym stopniu powinna uwzględniać w procesie planowania swojego rozwoju założenia modelu polaryzacyjno-dyfuzyjnego (Gilowska i in. 1998; Hausner 2001; Churski 2014).

W świetle konieczności zmiany podejścia polityki regionalnej oraz modelu rozwoju państwa rekomenduje się:

- zmianę podejścia w realizacji polityki regionalnej, polegającą na zwiększeniu kompetencji i uprawnień władz terenowych (rozwój polityki intraregionalnej);
- dalsze wsparcie pozytywnych przekształceń w regionach najlepiej rozwiniętych, na obszarze których znajdują się bieguny wzrostu, przy jednoczesnej restrukturyzacji gospodarek jednostek najsłabszych;
- podjęcie działań prowadzących do dyfuzji rozwoju z obszarów jego polaryzacji (głównie z największych miast: Tbilisi, Batumi, Kutaisi i Rustawi) na otoczenie regionalne;
- kontynuację pomocy finansowej, skierowanej do obszarów zmagających się z największymi problemami strukturalnymi (w szczególności terenów wysokogórskich);
- dopasowanie działań władz i kierunków rozwoju do specyfiki danej jednostki regionalnej (uwzględnienie potencjału wynikającego nie tylko ze zróżnicowania uwarunkowań przyrodniczych i gospodarczych, ale i etniczno-kulturowych);
- zwiększenie inicjatyw integrujących społeczności regionalne oraz aktywizujących zawodowo grupy doświadczające ekskluzji społecznej;
- poprawę komunikacji władzy z mieszkańcami oraz włączenie społeczności regionalnych w proces tworzenia dokumentów strategicznych (zwiększenie partycypacji społecznej);
- wyznaczenie kierunków rozwoju poszczególnych *mchare* w oparciu o diagnozy sytuacji społeczno-gospodarczej, w których wykorzystano by dane niezagregowane, przedstawiające realną skalę problemów oraz dysproporcji.

Realizacja powyższych rekomendacji wymaga od władz Gruzji spełnienia szeregu warunków wstępnych, z których najważniejszym jest dokończenie procesu decentralizacji władzy i finansów publicznych. Kontynuacja pomocy finansowej skierowanej do najbiedniejszych obszarów problemowych musi opierać się na systematycznej ewaluacji skutków udzielonego wsparcia. W przeciwnym razie regiony najsłabsze mogą skupiać się wyłącznie na pozyskiwaniu nowych, krajowych lub zagranicznych źródeł pomocy finansowej, zapominając o konieczności samodzielnego budowania własnego potencjału rozwojowego. Ponadto rozwój oparty na modelu polaryzacyjno-dyfuzyjnym wymaga, jak zauważa P. Churski (2014: 16), „maksymalnego otwarcia się obszarów słabszych gospodarczo na czynniki egzogeniczne”, w przeciwnym razie impulsy rozwojowe pochodzące z ośrodków miejskich nie będą mogły swobodnie przenikać do obszarów problemowych (dojdzie do zahamowania procesu rozprzestrzeniania się). Szansą na poprawę sposobu zarządzania procesem rozwoju regionów Gruzji jest *Pilot Integrated Regional Development Programme for Guria, Imereti, Kakheti and Racha Lechkhumi and Kvemo Svaneti 2020–2022*, którego realizację rozpoczęto w 2020 roku. Pomimo identyfikacji szeregu jego „słabych stron”, które opisano w tej publikacji, stanowi on pierwszy dobry krok w kierunku nowej ścieżki rozwoju gruzińskich *mchareebi*. Kolejne lata pokażą, czy uzyskane w ramach pilotażu rezultaty przyczynią się do realnej zmiany podejścia w realizacji polityki regionalnej tego kraju.

* * *

W niniejszej publikacji w celu wyjaśnienia procesów zachodzących w Gruzji skorzystano z precyzyjnego (wąskiego) ujęcia koncepcji zależności od ścieżki (ang. *path dependence*), które proponując konkretne etapy postępowania badawczego, zapewnia pewien rygor metodologiczny. Zgodnie z nim zidentyfikowano krytyczny splot wydarzeń oraz wyodrębniono szereg uwarunkowań, determinujących kierunek i tempo powstałych przemian. Założenia użytego konstruktury myślowego z powodzeniem spełniły rolę aparatu wyjaśniającego bardzo złożony proces rozwoju Gruzji i jej regionów. Ponadto wybrane ujęcie stanowiło swoistą ideę organizującą wywód i systematyzującą uzyskane wyniki. Wprawdzie żaden z wyodrębnionych w pracy celów szczegółowych nie miał charakteru teoretycznego, niemniej wyniki badań pozwalają również na sformułowanie pewnych refleksji dotyczących możliwości zastosowania koncepcji zależności od ścieżki w badaniach nad rozwojem nie tylko Gruzji, ale i całego obszaru poradzieckiego. Wielowątkowość badań (analiza statystyczna poziomu i dynamiki rozwoju, jakościowe badanie społecznej percepcji, identyfikacja kluczowych uwarunkowań procesu oraz okresu wybicia kraju z radzieckich sekwencji rozwoju), wynikająca ze stosunkowo dużej luki poznawczej, spowodowała, że w pracy świadomie skupiono się na warstwie empirycznej. W toku analiz w świetle uzyskanych wyników oraz dzięki sugestiom recenzentów rozpoznano kilka przyszłych możliwych wątków badań nad Gruzją i jej regionami z użyciem koncepcji zależności od ścieżki.

Jak zauważono w rozdziale drugim, dotyczącym podstaw teoretycznych, przed wystąpieniem krytycznego splotu wydarzeń Gruzja rozwijała się w ramach dwóch współlistniejących sekwencji. Pogłębiona analiza lokalnych łańcuchów przyczynowych z okresu radzieckiego nie mieści się w zakresie tematycznym niniejszej publikacji, która skupia się na procesach zachodzących w warunkach transformacji gruzińskiego systemu państwowego. Potencjał eksplanacyjny koncepcji (w tym m.in. możliwość typologii morfologicznie różnych sekwencji, sposób wyjaśniania przyczyn wystąpienia i przebiegu tzw. „uwięzienia na ścieżce”) pozwala na pogłębienie dotychczasowych analiz o nowe, interesujące i ważne wątki, dotyczące np. genezy mechanizmów przyczynowo-skutkowych, które zdeterminowały powstanie wielu barier rozwoju tego państwa.

Przyszłe badania nad Gruzją, prowadzone w duchu koncepcji zależności od ścieżki, powinny obejmować również dalszą, poszerzoną analizę procesu kształtowania (wyłaniania się) poradzieckiej ścieżki rozwoju, której ostateczny kierunek nie został jeszcze „utrwalony” (aktualnie kraj nadal znajduje się w procesie „wkroczenia” na nowy szlak). Tematyka tzw. *path creation* jest szczególnie ważna nie tylko w kontekście rozwoju samej Gruzji, ale i pozostałych państw poradzieckich. Pomimo wyboru różnych wariantów transformacji systemowej kraje te charakteryzują się wieloma podobnymi uwarunkowaniami wewnętrznymi, silnie ugruntowanymi przez długotrwałą przynależność do jednego tworu państwowego, jakim było ZSRR. Wiele z nich zmagają się z przedłużoną lub istotnie opóźnioną transformacją. Dalsze „testowanie” możliwości eksplanacyjnych koncepcji zależności od ścieżki (szczególnie w jej wąskim ujęciu) w wyjaśnianiu procesów

zachodzących na terytorium Gruzji jest więc zasadne również w kontekście możliwości powielenia przeprowadzonych etapów postępowania badawczego oraz implikacji wyników uzyskanych „na gruncie” gruzińskim w analizach dotyczących pozostałych byłych republik związkowych. Badania procesów zachodzących na obszarze poradzieckim w świetle założeń tzw. rozwoju zależnego mogą przyczynić się do zidentyfikowania dotychczas nieznanych, często nieoczywistych, powodów występowania na nim tak dużych dysproporcji rozwojowych. Mogą też pozwolić na wyjaśnienie, czy w przyszłości państwom tym grozi „uwięzienie” na ich poradzieckich ścieżkach rozwoju oraz, co ważne z perspektywy niwelowania nierówności, kiedy dojdzie do zakończenia procesu „kreowania” tych trajektorii oraz jaki będzie ich ostateczny kierunek.

Literatura

- 2014 General Population Census in Georgia, 2019. UNFPA/Forset (<https://georgia.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Census%202014%20ENG.pdf>; dostęp: 10.02.2022).
- 2014 General Population Census in Georgia, 2019. UNFPA Georgia (<https://georgia.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Census%202014%20ENG.pdf>; dostęp: 10.04.2022).
- Ablażewicz-Górnicka U., 2012. Kapitał społeczny a zróżnicowanie etniczno-kulturowe. Głos w debacie o wielokulturowości. *Pogranicze. Studia Społeczne*, 20: 7–20.
- Ablażewicz-Górnicka U., 2014. Zasoby i kierunki zmian kapitału społecznego w wybranych płaszczyznach zróżnicowania społecznego. [W:] J. Grotowska-Leder (red.), *Więzi społeczne, sieci społeczne w perspektywie procesów inkluzji i wykluczenia społecznego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 83–96.
- Ackerman B., 1991. *We the People*. Vol. 1: Foundations. Harvard University Press, Cambridge.
- Aliyev H., 2014. Civil society in the South Caucasus: kinship networks as obstacles to civil participation. *Southeast European and Black Sea Studies*, 14(2): 263–282.
- An Assessment of Social Capital in Georgia*, 2011. Caucasus Research Resources Center (http://crrc.ge/uploads/tinymce/documents/Completedprojects/CRRC_Social_Capital_Briefing_Paper.pdf; dostęp 12.12.2021).
- Anchabadze G., 2009. Principal Stages of Ethnical Development of the Georgian Nation from Ancient Times to the Phase of Nation Formation. *Identity Studies*, 1: 51–65.
- Arthur W.B., 1989. Competing Technologies, Increasing Returns, and Lock-In by Historical Events. *The Economic Journal*, 99(394): 116–131.
- Åslund A., 2010. *Jak budowano kapitalizm. Transformacja Europy Środkowej i Wschodniej, Rosji i Azji Środkowej*. Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa.
- Atlas Gruzinskiej Sovetskiej Socialistycznej Republiki*, 1964. Akademia Nauk Gruzinskiej SSR, Instytut Geografii im. Vahusti, Tbilisi–Moskwa.
- Bagdziński S.L., Maik W., Potoczek A. (red.), 1995. *Polityka rozwoju regionalnego i lokalnego w okresie transformacji systemowej*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Baranowski B., Baranowski K., 1987. *Historia Gruzji*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Barański B., Barańska M., 2012. Kapitał społeczny i jego znaczenie w polityce. [W:] M. Barański, M. Dyduch (red.), *Kapitał społeczny i polityka w procesie transformacji ustrojowej Europy Środkowej i Wschodniej*. Uniwersytet Śląski w Katowicach, Zagłębiowska Oficyna Wydawnicza, Katowice, s. 11–25.
- Barbakadze I., 2008. *Explaining Inflation in Georgia: Do Exchange Rate and Nominal Wage matter?* National Bank of Georgia, Tbilisi.
- Barro R.J., 2000. Inequality and Growth in a Panel of Countries. *Journal of Economic Growth*, 5(1): 5–32. <https://doi.org/10.1023/A:1009850119329>
- Basialashvili T., Matchavariani L., Lagidze L., 2015. Desertification risk in Kakheti Region, East Georgia. *Journal of Environmental Biology*, 36: 33–36.
- Batóg J., 2010. Konwergencja dochodowa w krajach Unii Europejskiej: analiza ekonometryczna. *Rozprawy i Studia*, 854, 780. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.

- Bąk M., 2006. *Europa Środkowa i Wschodnia wobec wyzwania transformacyjnego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Beacháin D., Coene F., 2014. Go West: Georgia's European identity and its role in domestic politics and foreign policy objectives. *Nationalities Papers*, 42(6): 923–941. <https://doi.org/10.1080/00905992.2014.953466>
- Benesova I., Smutka L., 2016. The Post-soviet Countries – Development and Structure of Economy: Is there any Potential for Future Regional Integration? *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 220: 30–39.
- Beyond GDP: making nature count in the shift to sustainability*, 2022. UNEP (<https://www.unep.org/news-and-stories/story/beyond-gdp-making-nature-count-shift-sustainability>; dostęp: 5.01.2023).
- Bodio T., Wojnicki J., Załęski P., 2006. *Spółeczeństwo i polityka*, 2 (7). Wydawnictwo Aspra-JR, Warszawa.
- Bondyrev I., Davitashvili Z., Singh V., 2015. *The Geography of Georgia. Problems and perspectives*. Springer International Publishing.
- Braguinsky B., Yavlinsky G., 2000. *Incentives and Institutions: The Transition to a Market Economy in Russia*. Princeton University Press.
- Brodowski J., 2019. *Gruzja po rewolucji róż. Obraz przemian polityczno-społecznych w latach 2003–2018*. Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Brzezińska-Wójcik T., Świeca A., 2016. Region – aspekty teoretyczne i wymiar praktyczny. [W:] T. Brzezińska-Wójcik, E. Skowronek, A. Świeca (red.), *Od regionu geograficznego do regionu turystycznego. Lubelszczyzna – implikacje historyczne, teoretyczne, naukowo-badawcze, edukacyjne*. Wyd. UMCS, Lublin, s. 9–37.
- BTI 2020: Georgia, 2020*. BTI Transformation Index (<https://bti-project.org/en/reports/country-dashboard-GEO.html>; dostęp: 8.01.2022).
- Buczek K., 1964. O regionach historycznych. *Małopolskie Studia Historyczne*, 6(3–4): 143–156.
- Capoccia G., Kelemen R.D., 2007. The Study of Critical Junctures: Theory, Narrative, and Counterfactuals in Historical Institutionalism. *World Politics*, 59(3): 341–369. <https://doi.org/10.1017/S0043887100020852>
- Chan J.Y., Alfieri A., Edens B., 2022. *Moving Beyond GDP and Achieving Our Common Agenda with Natural Capital Accounting*. UN Department of Economic and Social Affairs (DESA) Policy Briefs. <https://doi.org/10.18356/27081990-144>
- Chądzyński J., 2007. Nowe koncepcje rozwoju – w kierunku rozwoju lokalnego. [W:] J. Chądzyński, A. Nowakowska, Z. Przygodzki (red.), *Region i jego rozwój w warunkach globalizacji*. Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa.
- Chojnicki Z., 1989. Podstawowe aspekty rozwoju społeczno-gospodarczego. [W:] A. Kulkliński (red.), *Współczesne problemy gospodarki przestrzennej Polski. Rozwój Regionalny, Rozwój Lokalny, Samorząd Terytorialny*, 18: 107–121.
- Chojnicki Z., 1998. Uwarunkowania rozwoju nadgranicznego – koncepcje i założenia teoretyczne. *Studia Rozwoju i Zagospodarowania Przestrzennego*, 2: 11–48.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1992. Region–regionalizacja–regionalizm. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 54(2): 1–18.
- Chojnicki Z., Czyż T., 2004. Główne aspekty regionalnego rozwoju społeczno-gospodarczego. [W:] J.J. Parysek (red.), *Rozwój regionalny i lokalny w Polsce w latach 1989–2002*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 13–24.
- Churski P., 2004. *Obszary problemowe w Polsce z perspektywy celów polityki regionalnej Unii Europejskiej*. Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna we Włocławku, Włocławek.
- Churski P., 2008. *Czynniki rozwoju regionalnego i polityka regionalna w Polsce w okresie integracji z Unią Europejską*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.

- Churski P., 2012. Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego województwa wielkopolskiego w układzie gmin w 2007 r. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 19: 56–98.
- Churski P., 2014. Model polaryzacyjno-dyfuzyjny w przemianach polityki spójności – konsekwencje dla ukierunkowania polityki rozwoju. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 25: 13–27.
- Churski P., Perdał R., 2021. Geographical Differences in the Quality of Life in Poland: Challenges of Regional Policy. *Social Indicators Research*, 164: 31–54. <https://doi.org/10.1007/s11205-021-02829-x>
- Collier R., Collier D., 1991. *Shaping the Political Arena: Critical Junctures, the Labor Movement, and Regime Dynamics in Latin America*. Princeton University Press.
- Coyle D., 2018. *PKB. Krótka, lecz emocjonująca historia*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Czachor R., 2014. *Abchazja, Osetia Południowa, Górski Karabach*. Geneza i funkcjonowanie systemów politycznych, t. 3. Biblioteka Instytutu Polsko-Rosyjskiego, Wrocław.
- Czachor R., 2015. Reformy samorządu lokalnego w procesie demokratyzacji Gruzji. [W:] M. Adamczyk, W. Olszewski (red.), *Społeczności lokalne jako „miejsca” zmian. Teoria i praktyka DWSPiT*. Polkowice, s. 175–190.
- Dawid P.A., 1985. Clio and the Economics of QWERTY. *The American Economic Review*, 75(2): 332–337.
- Dawitaj F.F. (red.), 1972. *Związek Radziecki – Gruzja*. PWN, Warszawa.
- de Bruijn B., Chitanava M., 2017. Ageing and Older Persons in Georgia – An Overview Based on the 2014 General Population Census Data. National Statistics Office of Georgia, United Nations Population Fund (UNFPA) Office in Georgia, Tbilisi (https://georgia.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/2.%20Ageing-Engl_Print_F.pdf).
- de Souza Briggs X., 1998. Doing Democracy Up-Close: Culture, Power, and Communication in Community Building. *Journal of Planning Education and Research*, 18(1): 1–13.
- Dobrynin B., 1956. *Geografia fizyczna ZSRR*. PWN, Warszawa.
- Downes R., 1996. Economic Transformation in Central and Eastern Europe: The Role of Regional Development. *European Planning Studies*, 4(2): 217–224.
- Duda R., 2019. Rola koncepcji »path dependence« w wyjaśnianiu efektywności transformacji w państwach Europy Środkowo-Wschodniej. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 17(1): 143–157.
- Dutkowski M., 1999. *Uwarunkowania i czynniki rozwoju regionów Polski północnej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Dyjach K., 2012. Zróżnicowanie rozwojowe jako kryterium klasyfikacji typologicznej regionów. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H, Oeconomia*, 46(2): 57–69.
- Dynan K., Sheiner L., 2018. *GDP as a Measure of Economic Well-Being*. Hutchins Center, Brookings Institution, Washington, DC.
- Dziewanowska M., Styka J., 2008. *Region w koncepcjach teoretycznych i diagnozach empirycznych*. Wydawnictwo Perfecta, Lublin.
- Dziewoński K., 1967. Teoria regionu ekonomicznego. *Przegląd Geograficzny*, 39(1): 35–50.
- Dziesięk-Kozłowska J., 2009. Transformacja ustrojowa z perspektywy koncepcji path dependence. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Ekonomia*, 74: 213–227.
- Dziesięk-Kozłowska J., 2015. Zróżnicowanie ścieżek transformacji krajów Europy Środkowo-Wschodniej z perspektywy współczesnych teorii ekonomicznych. *Optimum. Studia Ekonomiczne*, 1(73): 14–26.

- Ekiert G., 2000. Prawidłowości transformacji w Europie Wschodniej. *Studia Socjologiczne*, 158: 11–42.
- Energy balance of Georgia, 2020. National Statistics Office of Georgia (https://www.geostat.ge/media/37669/Energy-Balance-Publication_2019-ENG.pdf; dostęp: 10.03.2022).
- EPI Investment Case Study: Competitiveness of Georgian Agriculture – AgriGeorgia, 2018. LandLinks (<https://www.land-links.org/document/epi-investment-case-study-competitiveness-of-georgian-agriculture-agriGeorgia/>; dostęp: 20.05.2022).
- EU and MRDI visit first results of GEL 220 million territorial development programme in Georgia's regions, 2021. EU for Georgia (<https://eu4georgia.eu/eu-and-mrdi-visit-first-results-of-gel-220-million-territorial-development-programme-in-georgias-regions/>; dostęp: 12.12.2022).
- Falkowski K., 2017. 25 lat transformacji gospodarczej na obszarze poradzieckim – osiągnięcia, problemy i wyzwania. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*, 14(3): 29–59.
- Falkowski K., 2018. Wpływ Rosji na międzynarodową konkurencyjność Białorusi, Gruzji, Mołdawii oraz Ukrainy w XXI w. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 352: 55–65.
- Falkowski M., 2016. *Gruziński dryf*. Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa.
- Filipowicz K., 2017. Wpływ krajowych i zagranicznych efektów grawitacyjnych na zróżnicowanie rozwoju ekonomicznego Polski. *Wiadomości Statystyczne*, 62(2): 72–97. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.0865>
- Free Industrial Zones, 2015. *Invest in Georgia* (<https://investingeorgia.org/en/key-sectors/government-incentives/free-industrial-zones1.page>; dostęp: 11.12.2022).
- Fukuyama F., 2000. Kapitał społeczny. [W:] L.E Harrison, S.P. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie*. Wydawnictwo Zysk i S-ka, Kraków, s. 169–187.
- Furier A., 2000. *Droga Gruzji do niepodległości*. Zakład Badań Narodowościowych PAN, Poznań.
- Furier A., 2010. Kultura gruzińska a europejska – z historii wzajemnych oddziaływań. *Studia Europaea Gnesnensia*, 1–2: 119–139.
- Furier A., 2020. *Gruzja niepodległa – od monarchii do republiki*. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Gabunia K., 2014. Language situation in modern Georgia. 1. Kartvelian language. *Indian Journal of Medical Ethics*, 35–55.
- Gachechiladze R., 1995. *The New Georgia: Space, Society, Politics*. UCL Press, London.
- Gegeshidze A., Mirziashvili M., 2021. *The Orthodox Church in Georgia's Changing Society* (<https://carnegieeurope.eu/2021/07/23/orthodox-church-in-georgia-s-changing-society-pub-85021>; dostęp: 10.11.2022).
- GEORGIA Country Profile. *Global Programme to Prevent Son Preference and the Undervaluing of Girls: Improving the sex ratio at birth in select countries in Asia and the Caucasus*, 2018. UNFPA Georgia (<https://georgia.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/UNFPA%20Country%20Profile%20Final%20ENG.pdf>; dostęp: 5.05.2022).
- Georgia Grapples with Double-Digit Inflation, 2011. Radio Free Europe (https://www.rferl.org/a/georgia_grapples_with_doubledigit_inflation/2337473.html; dostęp: 5.05.2021).
- Georgia: From Reformer to Performer. *Systematic Country Diagnostic*, 2018. World Bank (<https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/29790/GEO-SCD-04-24-04272018.pdf?sequence=1&isAllowed=y>; dostęp: 15.04.2021).
- Gevorkyan A.V., 2015. The legends of the Caucasus: Economic transformation of Armenia and Georgia. *International Business Review*, 24: 1009–1024.
- Gevorkyan A.V., 2018. *Transition Economies: Development and Society in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Routledge, Oxford.

- Gilowska Z., Gorzelak G., Jałowiecki B., Sobczak K. (red.), 1998. Kierunki polityki regionalnej Polski. *Studia Regionalne i Lokalne*, 57. Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Lokalnego i Regionalnego, Warszawa.
- Godłów-Lęgiędź J., 2010. *Współczesna ekonomia: ku nowemu paradygmatowi*. Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Goldstone J.A., 1998. Initial conditions, general laws, path dependence, and explanation in historical sociology. *American Journal of Sociology*, 104(3): 829–845.
- Górecki W., 2019. Politics of Memory in Independent Georgia. Selected Aspect. *Institute of National Remembrance Review*, 1: 283–309. <https://doi.org/10.48261/INRR190109>
- Górecki W., 2020. Złota jesień patriarchy. Rola Kościoła prawosławnego w Gruzji i gruzińskiej polityce. *Komentarze OSW* (<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2020-05-18/zlota-jesien-patriarchy-rola-kosciola-prawoslawnego-w-gruzji-i;> dostęp: 11.12.2022).
- Goss S., 2014. Ajara agriculture sector competitiveness and export promotion policy study. United Nations Development Programme (https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ge/UNDP_GE_ED_Ajara_agriculture_201506.pdf; dostęp: 5.12.2022).
- Gruzja, 2020. Notatka Ministerstwa Rozwoju, Pracy i Technologii, Departamentu Handlu i Współpracy Międzynarodowej (<https://www.gov.pl>; dostęp: 15.11.2021).
- Gvindadze D., 2017. *The Transformation of Georgia from 2004 to 2012. State building, Reforms, Growth and Investments*. Palgrave Macmillan.
- Gwosdz K., 2004. Koncepcja zależności od ścieżki (*path dependence*) w geografii społeczno-ekonomicznej. *Przegląd Geograficzny*, 76(4): 433–456.
- Gwosdz K., 2014. *Pomiędzy starą a nową ścieżką rozwojową. Mechanizmy ewolucji struktury gospodarczej i przestrzennej region tradycyjnego przemysłu na przykładzie konurbacji katowickiej po 1989 roku*. IGiP Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Hakkert R., 2017. *Population Dynamics in Georgia – An Overview Based on the 2014 General Population Census Data*. National Statistics Office of Georgia, United Nations Population Fund (UNFPA) Office in Georgia, Tbilisi (https://georgia.unfpa.org/sites/default/files/pubpdf/3.%20Population%20Dynamics_ENGL%20_print_F.pdf; dostęp: 5.05.2021).
- Hausner J., 2001. Modele polityki regionalnej w Polsce. *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(5): 5–24.
- Hazelnut Processing Cluster Diagnostic Study in Samegrelo-Zemo Svaneti Region*, 2020. United Nations Industrial Development Organization (UNIDO), European Union (https://pmcg-i.com/app/uploads/old-site/data/publications_file/1ed0606c57c103fc8.p; dostęp: 6.01.2023).
- HeidelbergCement Continues to Invest in Georgia*, 2008. CN Cemnet (<https://www.cemnet.com/News/story/135858/heidelbergcement-continues-to-invest-in-georgia.html>; dostęp: 4.01.2023).
- Hoekstra R., 2019. *Replacing GDP by 2030: Towards a Common Language for the Well-being and Sustainability Community*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/9781108608558>
- Hoekstra R., 2022. *This is the moment to go beyond GDP*. WWF, the Wellbeing Economy Alliance (WEAll), the European Environmental Bureau (<https://weall.org/wp-content/uploads/This-is-the-moment-to-go-Beyond-GDP-web-1.pdf>; dostęp: 7.01.2023).
- Holzer J.Z., 2003. *Demografia*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Huntington S.P., 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, New York.

- Iashvili T., 2019. The Essentials of Georgia's Economic Transformation. *Wroclaw Review of Law, Administration & Economics*, 9(1): 46–57.
- Imereti Agro Zone LLC. EBA – European Business Association (<https://eba.ge/portfolio/terminal-3/>; dostęp: 11.12.2022).
- Inflation in Georgia – Causes and Cures*, 2012. Economic Policy Research Center, Tbilisi (<https://csogeorgia.org/storage/app/uploads/public/5cd/c9b/3d8/5cdc9b3d8940b313379272.pdf>; dostęp: 12.12.2021).
- Inglehart R.C., Haerpfer A., Moreno C., Welzel K., Kizilova J., Diez-Medrano M., Lagos P., Norris E., Ponarin, Puranen B. i in. (red.), 2014. *World Values Survey: Round Six – Country-Pooled Datafile Version* (<https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>).
- Internal Displacement Index 2021 Report*, 2021. Internal Displacement Monitoring Centre (<https://reliefweb.int/report/world/internal-displacement-index-2021-report>; dostęp: 10.05.2022).
- Jałowiecki B., Szczepański M.S., Gorzelak G., 2007. *Rozwój lokalny i regionalny w perspektywie socjologicznej*. ŚWNWSZiNS, Tychy.
- Janicki K., 2009. Źródła nienawiści. Konflikty etniczne w krajach postkomunistycznych. Instytut Wydawniczy Erica, Kraków–Warszawa.
- Jarmołowski W., Piątek D., 2008. Strategie transformacji a doświadczenia wybranych krajów. Elementy analizy porównawczej. *Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego*, 6: 205–232.
- Jaroszevska E., Wiczorek M., 2015. Przemiany starych miast przemysłowych w kontekście koncepcji zależności od ścieżki (*path dependence*). Przykład Saint-Étienne i Wałbrzycha. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 32: 107–122.
- Jartyś J., Orzechowski M., 2018. Konflikt rosyjsko-gruziński z 2008 roku i jego implikacje dla reintegracyjnej strategii Federacji Rosyjskiej na obszarze poradzieckim. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*, 15(4): 59–79.
- Kaczmarek-Khubnaia J., 2017. Regional politics in post-socialist states. Based on the analysis of Georgia. *R-Economy*, 3(4): 189–195.
- Kaczmarek-Khubnaia J., 2020. Agriculture in Georgia – the condition of the sector and its importance in the process of socio-economic development of the country and its regions. *Journal of Geography, Politics and Society*, 10(2): 35–44.
- Kaczmarek-Khubnaia J., 2021. Wykluczenie społeczne w Gruzji oraz jego wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy kraju i jego regionów. *Czasopismo Geograficzne*, 92(1): 25–47.
- Kaczmarek-Khubnaia J., Mądry C.M., 2017. When a minority is in majority. Areas of population prevalence of ethnic and national minorities in the post-Soviet region. [W:] C.M. Mądry (red.), *Processes of Integration and Disintegration in the European and Eurasian Space: the geographical context*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 101–124.
- Kakachia K., 2014. *Is Georgia's Orthodox Church an Obstacle to European Values?* (<https://www.ponarseurasia.org/is-georgia-s-orthodox-church-an-obstacle-to-european-values/>; dostęp: 20.12.2022).
- Kavtaradze L., 2014. *Inflation Dynamics in Georgia*. MPRA Paper, 59966. University Library of Munich, Munich.
- Ken M., Chen Y., 2010. *Transition, Regional Development and Globalization: China and Central Europe*. World Scientific, Singapore.
- Keshelava D., 2019. *Has Georgia Solved its "Missing Girls" Problem?* ISET Economist Blog (<https://iset-pi.ge/en/blog/108-has-georgia-solved-its-missing-girls-problem>; dostęp: 10.12.2022).
- Kleer J., 1996. Modele transformacji: Niemcy Wschodnie, Polska i Rosja. *Prace Komisji Nauk Ekonomicznych – Polska Akademia Nauk*, 22: 11–28.

- Kleer J., 2003. *Drogi do gospodarki rynkowej na marginesie doświadczeń transformacyjnych w Niemczech Wschodnich, Polsce i Rosji*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Kołodko G.W., 1999. *Od szoku do terapii. Ekonomia i polityka transformacji*. Wydawnictwo Poltext, Warszawa.
- Konarzewska N., 2012. Nacjonalizm elit politycznych w republikach Kaukazu Południowego. [W:] T. Bodio (red.), *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych*. T. 4. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa, s. 159–191.
- Kondracki J., 1976. *Podstawy regionalizacji fizycznogeograficznej*. PWN, Warszawa.
- Korganashvili L., 2018. Georgia in the World Merchandise Trade: Main Trends and Problems of Development. *European Journal of Economics and Business Studies*, 4(3): 52–60.
- Korganashvili L., Mammadova N., Tsotskolauri P., Kochlamazashvili L., 2017. Transformation of South Caucasus Countries During 25 Years of Independence. *European Journal of Social Sciences, Education and Research*, 10(2): 253–262.
- Korol J., 2008. Ocena zrównoważonego rozwoju regionalnego w Polsce w latach 1998–2005. *Gospodarka Narodowa*, 7–8: 81–98.
- Król-Mazur R., 2016. Rola Prawosławnego Autokefalicznego Apostolskiego Kościoła Gruzińskiego w konfliktach na Kaukazie Południowym. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 51(2): 115–150.
- Ksenicz I., 2019. Samorząd terytorialny w Gruzji. *Studia Regionalne i Lokalne*, 2(76): 67–81.
- Kucera J., 2017. *Georgia: Where Europe Begins, or Where It Ends?* Pulitzer Center (<https://pulitzercenter.org/stories/georgia-where-europe-begins-or-where-it-ends>; dostęp: 15.12.2022).
- Kukuła K., 1999. Metoda unitaryzacji zerowanej na tle wybranych metod normowania cech diagnostycznych. *Acta Scientifica Academiae Ostroviensis*, 4: 5–31.
- Kulesza M., 2014. Rozważania na temat regionu geograficzno-historycznego. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 3: 27–48.
- Lekashvili E., 2017. International Assessments Analyses of Systemic Transformation of Georgia's Economy. *Global Journal of Management and Business Research*, 17(5-B) (<https://journalofbusiness.org/index.php/GJMBR/article/view/2332/2233>; dostęp: 8.01.2022).
- Lerner L., 2014. Critical Junctures, Religion, and Personal Status Regulations in Israel and India. *Law & Social Inquiry*, 39(2): 387–415.
- Leśniak J., 1985. *Planowanie przestrzenne*. Wydawnictwo PWN, Warszawa.
- Life in Transition*, 2016. European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) (<https://www.ebrd.com/publications/life-in-transition-iii>; dostęp: 4.05.2021).
- Lomsadze G., 2016. *Does Turkey Want Georgia to Close Casinos?* Eurasianet.org (<https://eurasianet.org/does-turkey-want-georgia-close-casinos>; dostęp: 10.03.2022).
- Lomsadze Z., Makharadze K., Pirtskhalava R., 2016. The ecological problems of rivers of Georgia (the Caspian Sea basin). *Annals of Agrarian Science*, 14(3): 237–242. <https://doi.org/10.1016/j.aasci.2016.08.009>
- Łuczak A., Wysocki F., 2012. Zastosowanie uogólnionej miary odległości GDM oraz metody TOPSIS do oceny poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego powiatów województwa wielkopolskiego. *Przegląd Statystyczny*, 59(2): 298–311.
- Mączyńska E., 2013. Produkt krajowy brutto – kwestia wiarygodności. *Gospodarka Polski – Prognozy Opinie*, 23. INE PAN, Warszawa.
- Mączyńska E., 2019. Refleksje na kanwie książki Diane Coyle pt. „PKB: krótka, lecz emocjonująca historia”. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego*, 3: 61–72.
- Mądry C. (red.), 2014. *The Social Transformation of the Cities and Regions in the Post-communist Countries*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.

- Mądry C., Dirin D. (red.), 2014. *The Economic Transformation of the Cities and Regions in the Post-communist Countries*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Mądry C., Kaczmarek-Khubnaia J., 2016. Historical Determinants of Regional Divisions of Georgia and their Implications for Territorial Governance. *Quaestiones Geographicae*, 35(2): 131–139.
- Mahoney J., 2000. Path dependence in historical sociology. *Theory and Society*, 29: 507–548.
- Mahoney J., 2002. *The Legacies of Liberalism: Path Dependence and Political Regimes in Central America*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Marciniak W., 2004. *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*. Wyd. 2. Wydawnictwo Arcana, Kraków.
- Maruszewska K., 2017. Zmiany demograficzne i ich przestrzenne zróżnicowanie jako czynnik rozwoju regionalnego w Polsce w latach 2004–2015. *Handel Wewnętrzny*, 4(369): 330–342.
- Matchavariani L. (red.), 2019. *The Soils of Georgia*. Springer, Cham.
- Matchavariani L., Kalandadze B., 2019. Soil Distribution and Properties. [W:] L. Matchavariani (red.), *The Soils of Georgia*. Springer, Cham.
- Materski W., 2000. Gruzja. Wydawnictwo Trio, Warszawa.
- Matusiak M., 2012. *Gruzińskie wybory. Między silnym państwem a demokracją*. Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa (<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/punkt-widzenia/2012-07-16/gruzinskie-wybory-miedzy-silnym-panstwem-a-demokracja>; dostęp: 20.05.2021).
- Matusiak M., 2014. *Gruzja – między marzeniem a rzeczywistością*. Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa (<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2014-04-16/gruzja-miedzy-marzeniem-a-rzeczywistoscia>; dostęp: 8.08.2021).
- Melua D., 2010. Local government reform in Georgia. [W:] P. Swianiewicz (red.), *Territorial consolidation reforms in Europe*. Local Government and Public Service Reform Initiative, Budapest.
- Michalski T. (red.), 2006. *The geographical aspects of the transformation process in Central and East-Central Europe*. Wydawnictwo Bernardinum, Gdynia–Pelplin.
- Michalski T., 2012. *Przemiany w liczbie ludności i ruchu rzeczywistym w Europie Środkowej i Środkowo-Wschodniej w okresie transformacji*. Wydawnictwo Bernardinum, Pelplin.
- Mieszko A., 2020. Koncepcja *path dependence* w ekonomii. [W:] E. Gruszewska (red.), *Współczesne problemy ekonomiczne w badaniach młodych naukowców*. Uniwersytet w Białymstoku, Białystok, 4: 10–17.
- Migration profile of Georgia*, 2017. State Commission on Migration Issues, Tbilisi (https://migration.commission.ge/files/migration_profile_2017_eng_final_pdf; dostęp: 12.03.2022).
- Mitra P., 2008. *Innovation, Inclusion, and Integration: From Transition to Convergence in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. World Bank, Washington, DC.
- Mowczan D., 2015. Zróżnicowanie płacy w Polsce w ujęciu regionalnym i jej wpływ na proces wzrostu gospodarczego. *Wiadomości Statystyczne*, 60(2): 54–66.
- Mowczan D., 2022. *Zróżnicowanie płac w województwach i jego wpływ na łączną produktywność czynników produkcji*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Mushkelishvili M., Mezvrishvili L., Natsvlshvili B., Elizbarashvili E., 2012. *The Role of Social Capital in Rural Community Development in Georgia*. Centre for Social Studies, Tbilisi, Georgia.
- Mykhnenko V., Swain A., 2010. Ukraine's diverging space-economy: The Orange Revolution, post-soviet development models and regional trajectories. *European Urban and Regional Studies*, 17(2): 141–165.

- Namchavadze B., 2018. The Economic History of Independent Georgia (<https://forbes.ge/the-economic-history-of-independent-georgia/>; dostęp: 15.11.2021).
- Natural Resources of Georgia and Environmental Protection, 2018, 2019. National Statistics Office of Georgia (https://www.geostat.ge/media/28028/Natural_resources_of_Georgia_and_environmental_protection_2018.pdf; dostęp: 8.05.2022).
- New factory to produce electric cars in Georgia from 2020, 2019. Agenda.ge (<https://agenda.ge/en/news/2019/971>; dostęp: 12.12.2022).
- New German factory to produce solar panels in Kutaisi, Georgia, 2019. Agenda.ge (<https://agenda.ge/en/news/2019/1342>; dostęp: 12.12.2022).
- North D.C., 1955. Location and regional economic growth. *Journal of Political Economy*, 63: 243–258.
- North D.C., 1990. *Institutions, institutional change and economic performance*. Political Economy of Institutions and Decisions. Cambridge University Press, New York.
- North D.C., 2014. *Zrozumieć przemiany gospodarcze*. Oficyna Wolters Kluwer Business, Warszawa.
- Nowak E., 1990. *Metody taksonomiczne w klasyfikacji obiektów społeczno-gospodarczych*. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Okólski M., 2004. *Demografia zmiany społecznej*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Øverland I., 2009. The Closure of the Russian Military Base at Akhalkalaki: Challenges for the Local Energy Elite, the Informal Economy and Stability. *The Journal of Power Institution in Post-Soviet Societies*, 10: 2–14.
- Papava V., 2006. The Political Economy of Georgia's Rose Revolution. *A Journal of World Affairs*, 50: 657–667.
- Papava V., 2013. Georgia's socio-economic development: Prospects over the medium term. [W:] *Georgia-Abkhazia on the road to 2020. Discussion paper*. International Alert, London.
- Pares Hoare J., 2020. *Child Marriage in Georgia*. UNFPA, Georgia (https://georgia.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Child_Marriage_in_Georgia_ENG.pdf; dostęp: 10.04.2022).
- Parysek J.J., 2018. Rozwój społeczno-gospodarczy oraz czynniki i uwarunkowania rozwoju. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 183: 37–56.
- Piontek B., 2006. *Współczesne uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego*. Wydawnictwo Hyla. pbl, Bytom.
- Podogrodzka M., 2011. Analiza zjawisk społeczno-ekonomicznych z zastosowaniem metod taksonomicznych. *Wiadomości Statystyczne*, 11: 26–41.
- Polcyn J., 2017. Czynniki różnicujące kreowanie kapitału ludzkiego na przykładzie osiągnięć edukacyjnych uczniów szkół ponadgimnazjalnych. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 50(2): 391–402. <https://doi.org/10.15584/nsawg.2017.2.26>
- Porębska-Maciołek B., 2012. Wpływ kapitału społecznego na politykę wewnętrzną Rosji. Wybrane aspekty. [W:] M. Barański, M. Dyduch (red.), *Kapitał społeczny i polityka w procesie transformacji ustrojowej Europy Środkowej i Wschodniej*. Uniwersytet Śląski w Katowicach, Zagłębiowska Oficyna Wydawnicza, Katowice, s. 217–230.
- Potoczek A., Stępień J., 2012. *Prawno-organizacyjne uwarunkowania rozwoju lokalnego i regionalnego*. Wydawnictwo Toruńskiej Szkoły Wyższej, Toruń.
- Przekrota G., 2016. Ocena poziomu i przyczyn zróżnicowania wynagrodzeń w Polsce. *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, 9: 386–403.
- Przygodzki Z., 2007. Region i klasyczne teorie jego rozwoju. [W:] J. Chądzyński, A. Nowakowska, Z. Przygodzki (red.), *Region i jego rozwój w warunkach globalizacji*. CeDeWu, PL, Wydawnictwo Fachowe, Warszawa.

- Ratajczak M., 2009. Transformacja ustrojowa w świetle ustaleń i założeń ekonomii instytucjonalnej. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 2: 233–251.
- Rodriguez-Pose A., Hardy D., 2017. Firm competitiveness and regional disparities in Georgia. *Geographical Review*, 107(2): 384–411.
- Rukhadze A., Vachiberidze I., Fandoeva M., 2014. *National Climate Vulnerability Assessment: Georgia*. Climate Forum East and Georgia National Network on Climate Change.
- Sadowski Z., 1996. Społeczne koszty transformacji gospodarki polskiej. *Prace Komisji Nauk Ekonomicznych – Polska Akademia Nauk*, 22: 29–35.
- Salukvadze J., 2018. Urbanization Trends and Development of Cities in Georgia. [W:] D. Gogishvili, A. Coppola (red.), *Cities of the South Caucasus: a view from Georgia*. Quodlibet, Università degli Studi Roma Tre, Rzym, s. 19–31.
- Sawers L., 2006. Inequality and the Transition: Regional Development in Lithuania. *Baltic Journal of Economics*, 6(1): 37–51.
- Shepard W., 2016. *Silk Road Impact: Chinese Company Turns Old Soviet Factory In Kutaisi Into Free Industrial Zone*. Forbes (<https://www.forbes.com/sites/wadeshepard/2016/06/30/how-chinas-hualing-group-revived-an-old-soviet-factory-to-help-restore-an-ailing-economy-in-kutaisi-georgia/?sh=2ddc59731c80>; dostęp: 14.12.2022).
- Silent Expansion: Is Turkey Buying Georgia?*, 2019. Sputnik International (dostęp: 12.12.2022).
- Skorupska A., Zasztowt K., 2014. Georgia's Local Government Reform: How to Escape from the Soviet Past (and How Poland Can Help). *Policy Paper PISM*, 4(87): 1–6.
- Śleszyński P., 2016. Contemporary and forecasting demographic-migration conditions of the development of the polish settlement system. *Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, 29(1): 97–106.
- Śleszyński P., 2018. Demograficzne wyzwania rozwoju regionalnego Polski. *Studia KPZK*, 183: 225–247.
- Smętkowski M., 2013. *Rozwój regionów i polityka regionalna w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie transformacji i globalizacji*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Social economic policy analysis with regard to son preference and GBSS*, 2019. International School of Economics at TSU, Tbilisi (<set-pi.ge/storage/media/other/2021-10-06/1310e5a0-2671-11ec-975a-a98c027bf32e.pdf>; dostęp: 14.12.2021).
- Social Exclusion and Inclusion in Georgia: A Country Social Analysis*, 2017. World Bank (<https://documents1.worldbank.org/curated/en/506941505229564416/pdf/AUS16604-WP-v2-P156404-PUBLIC-full-report.pdf>; dostęp: 5.01.2023). <https://doi.org/10.1596/28317>
- Social-Economic Policy Analysis with Regards to Son Preference and Gender-biased Sex Selection in Georgia*, 2020. ISET-PI, UNFPA, Tbilisi, Georgia (https://georgia.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Social%20Economic%20Research_GBSS_2020_ENG.pdf; dostęp: 5.05.2022).
- Sowa B., 2019. *Systemy gospodarcze i ich rozwój a nierówności dochodowe w wybranych państwach postsocjalistycznych*. Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa.
- Statistic Yearbook of Georgia 2020*, 2020. National Statistics Office of Georgia (https://www.geostat.ge/media/35685/Yearbook_2020.pdf; dostęp: 12.11.2021).
- Stiglitz J., Fitoussi J., Durand M., 2019. *Poza PKB. Mierzmy to, co ma znaczenie dla rozwoju społeczno-gospodarczego*. OECD Publishing/Polish Economic Society, Paris, Warsaw. <https://doi.org/10.1787/e2b4d21b-pl>
- Strachota K., 2012. *Przedwyborcze napięcie w Gruzji*. OSW Ośrodek Studiów Wschodnich (<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2012-09-26/przedwyborcze-napiecie-w-gruzji>; dostęp: 15.05.2021).

- Stryjakiewicz T., 2010. Ścieżki rozwoju sektora kreatywnego w regionach metropolitalnych Europy Środkowo-Wschodniej. [W:] S. Ciok, P. Migoń (red.), *Przekształcenia struktur regionalnych. Aspekty społeczne, przyrodnicze i ekonomiczne*. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 165–183.
- Sukhishvili T., 2017. The Georgian Language: Threats and Challenges. *Język. Komunikacja. Informacja*, 12: 25–37.
- Sukiennik J., 2017. Path dependence – proces przekształceń instytucjonalnych. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 493: 163–173. <https://doi.org/10.15611/pn.2017.493.12>
- Sulaberidze A., Archvadze J., Sulaberidze V., 2020. Migration Trends and Migration Potential of Georgia's Population. [W:] M. Denisenko, S. Strozza, M. Light (red.), *Migration from the Newly Independent States*. Springer, Cham, s. 127–142.
- Sumbadze N., Tarkhan-Mouravi G., 2004. *Gender & Society in Samtskhe-Javakheti, Georgia*. Institute for Policy Studies, Tbilisi.
- Suny R.G., 1994. *The making of the Georgian Nation*. Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis.
- Swianiewicz P., 2009. Reformy konsolidacji terytorialnej – teoria i praktyka krajów Europy Środkowo-Wschodniej. *Samorząd Terytorialny*, 19(4): 5–22.
- Swianiewicz P., 2015. Reformy terytorialne – europejskie doświadczenia ostatniej dekady. *Samorząd Terytorialny*, 6: 7–22.
- Świder K., 2018. Ekonomiczne przyczyny i mechanizmy rozpadu Związku Radzieckiego. *Roczniki Nauk Społecznych*, 10(46): 77–90.
- Swiss meat producing company to increase investments in Georgia, 2018. *Agenda.ge* (<https://agenda.ge/en/news/2018/1228>; dostęp: 12.03.2022).
- Szmigiel-Rawska K., 2014. Koncepcja zależności od ścieżki jako narzędzie wyjaśniania w badaniach ekonomicznej geografii politycznej. *Prace i Studia Geograficzne*, 54: 149–161.
- Szymańska D. (red.), 2000. *Procesy i formy ruchliwości przestrzennej ludności w okresie przemian ustrojowych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Szymańska D., Biegańska J., 2011. Fenomen urbanizacji i procesy z nim związane. *Studia Miejskie*, 4: 13–38.
- Tabidze M., 1999. Sociolinguistic aspects of the development of Georgian. *Working Papers, Lund University, Dept. of Linguistics*, 47: 1–10 (<http://www.ling.lu.se/disseminations/pdf/47/Tabidze.pdf>; dostęp: 3.05.2022).
- Tielidze L., 2018. *Geomorphology of Georgia*. Springer International Publishing AG, Cham.
- Tomaradze G., 2009. Investment climate: challenges of transition. [W:] L. King, G. Xubua (red.), *Georgia in transition: experiences and perspectives*. Peter Lang, Frankfurt am Main, New York, s. 131–148.
- Tondera J., 2015. Gruzińskie Marzenie o Europie – scenariusz ze znakami zapytania. [W:] J. Karwacka (red.), *Gruzja w procesie integracji europejskiej*. Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Top 50 Companies of Georgia, b.d. Ilia State University (<https://iliauni.edu.ge/en/siaxlee-bi-8/axali-ambebi-36/top-50-companies-of-georgia-5005.page>; dostęp: 9.12.2022).
- Topolski J., 1969. Wielkopolska jako region historyczny. *Dzieje Wielkopolski*, 1: 23–37. Poznań.
- Trade Policy Review: Georgia 2009, 2010. World Trade Organization (<https://www.wto-ilibrary.org/content/books/9789287048929/read>; dostęp: 10.01.2023). <https://doi.org/10.30875/67d6498b-en>
- Trutkowski C., Mandes S., 2005. *Kapitał społeczny w małych miastach*. Wydawnictwo Scholar, Warszawa.

- Trzaskowski P., 2009. *Gruzińska „rewolucja róż”*: Zachód i idea Zachodu a przemiany polityczne w Gruzji. Fundacja Studiów Międzynarodowych, Warszawa.
- Turska A., 1994. Transformacja ustrojowa jako proces społeczny. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 56: 13–21.
- Walesiak M., 2003. Uogólniona miara odległości GDM jako syntetyczny miernik rozwoju w metodach porządkowania liniowego. *Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu*, 988: 134–145.
- Walesiak M., 2014. Przegląd formuł normalizacji wartości zmiennych oraz ich własności w statystycznej analizie wielowymiarowej. *Przegląd Statystyczny*, 61(4): 363–372.
- Walesiak M., 2016. Wybór grupy metod normalizacji wartości zmiennych w skalowaniu wielowymiarowym. *Przegląd Statystyczny*, 63(1): 7–18.
- Walesiak M., Gatnar E., 2009. *Statystyczna analiza danych z wykorzystaniem programu R*. Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa.
- Wellisz S., 1996. Georgia – A Brief Survey of Macroeconomic Problems and Policies. *CASE Network Studies and Analyses*, 87.
- Whittlesey D., 1954. The regional concept and the regional method. [W:] P.E. James, C.F. Jones (red.), *American Geography: Inventory and Prospect*. Syracuse.
- Wojtaszczyk K.A., 2003. Transformacja systemowa w Europie Wschodniej – próba bilansu. [W:] T. Godlewski, A. Koseski, K.A. Wojtaszczyk (red.), *Transformacja systemowa w krajach Europy Środkowej, Wschodniej i Południowej 1989–2002. Wybrane problemy*. Akademia Bydgoska im. Kazimierza Wielkiego, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, Bydgoszcz–Pultusk, s. 11–19.
- Wyrobisz A., 1986. O pojmowaniu regionów historycznych w nauce polskiej. *Kwartalnik Historyczny*, 93(1): 133–148.
- Wyżnikiewicz B., 2017. Produkt krajowy brutto jako przedmiot krytyki. *Wiadomości Statystyczne*, 62(3): 5–15. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.0869>
- Ząbek M. (red.), 2010. Dylematy kaukaskie. Problemy narodowościowe i migracyjne. Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Żukowski R., 2005. Routes out of Socialism as Path-Dependent Process: Central Europe’s Experiences and Lessons for Cuba. *Cuba in Transition*, 15.

Wykaz stron internetowych

- Bank Światowy, <https://www.worldbank.org> (dostęp: 22.12.2021).
- BTI Transformation Atlas, <https://bti-project.org/en/atlas> (dostęp: 12.01.2022).
- BTI Transformation Index, <https://bti-project.org/en/?&cb=00000> (dostęp 4.04.2022).
- Business Information Agency, <https://www.bia.ge/EN> (dostęp: 24.03.2022).
- Climate data.org, <https://pl.climate-data.org/> (dostęp: 11.02.2022).
- Enterprise Georgia, <https://www.enterprisegeorgia.gov.ge/en> (dostęp: 10.05.2022).
- Eurasianet.org, <https://eurasianet.org/> (dostęp: 19.02.2022).
- Forbes, <https://www.forbes.com/?sh=3f01b1492254> (dostęp: 22.03.2021).
- Georgia|United Nations Development Programme, <https://www.undp.org/georgia> (dostęp: 13.12.2022).
- Geostat, Narodowy Urząd Statystyczny Gruzji, <https://www.geostat.ge/en> (dostęp: 25.12.2021).
- Główny Urząd Statystyczny, <https://stat.gov.pl/> (dostęp: 25.12.2021).
- Human Development Reports, <https://hdr.undp.org/> (dostęp: 13.11.2021).
- Imereti Agro Zone, <https://www.iaz.ge/> (dostęp: 5.01.2023).
- Kazakh Invest National Company, <https://invest.gov.kz/> (dostęp: 11.01.2022).

- KazTransOil JSC, <https://kaztransoil.kz/en/> (dostęp: 10.05.2022).
- Kutaisi Auto Mechanical Plant (KAMP), <http://kamp.ge/en/> (dostęp: 10.05.2022).
- Ministry of Energy of Georgia, <http://energy.gov.ge/> (dostęp: 11.02.2022).
- Ministry of Finance of Georgia, <https://www.mof.ge/en/> (dostęp: 14.05.2021).
- National Bank of Georgia, <https://nbg.gov.ge/en> (dostęp: 25.05.2021).
- Poti Free Zone, <https://potifreezone.ge/> (dostęp: 10.05.2022).
- Statistical Business Register, http://br.geostat.ge/register_geo/?lang=en (dostęp: 10.11.2021).
- The Wind Power, <https://www.thewindpower.net/> (dostęp: 11.02.2022).
- Transparency International, <https://www.transparency.org/en/> (dostęp: 15.11.2020).
- UNDP Transparency Portal, <https://open.undp.org/projects/00095157> (dostęp: 3.01.2023).
- Unesco, <https://en.unesco.org/> (dostęp: 12.02.2022).
- Wikimedia.pl, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gruzja.png>; (dostęp: 10.11.2021).
- World Value Survey, <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp> (dostęp: 12.02.2022).
- WVS Database, <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp> (dostęp: 26.12.2022).

Wykaz dokumentów strategicznych i aktów prawnych

- 2020 Monitoring Report On Implementation Of 2020–2022 Pilot Integrated Regional Development Programme*, 2020. Ministry of Regional Development and Infrastructure of Georgia (Regional Development Division) (<https://www.mrdi.gov.ge/files/1/2020%20MONITORING%20REPORT%20ON%20IMPLEMENTATION%20OF%202020-2022%20PILOT%20INTEGRATED%20REGIONAL%20DEVELOPMENT%20PROGRAMME.pdf>; dostęp: 10.12.2022).
- Analysis of Regional Disparities in Georgia*, 2016. Ministry for Regional Development and Infrastructure (https://old.mrdi.gov.ge/sites/default/files/updated_analysis_of_regional_disparities.pdf; dostęp: 5.08.2021).
- CONSTITUTION OF GEORGIA* (No. 786), 1995. Constitutional Court of the Republic of Georgia. Parliament of the Republic of Georgia (<https://matsne.gov.ge/en/document/view/30346?publication=36>; dostęp: 10.11.2021).
- Decentralization Strategy 2020–2025*, 2019. Ministry for Regional Development and Infrastructure (<https://mrdi.gov.ge/pdf/5e468e292b317.pdf/Decentralization-strategy-ENG.pdf>; dostęp: 10.10.2021).
- Law of Georgia on Free Industrial Zones* (No. 5175), 2007. Parliament of Georgia (<https://matsne.gov.ge/en/document/view/21994?publication=7>; dostęp: 10.11.2021).
- Law of Georgia on Supporting the Development of Free Tourism Zones* (3754-II), 2010. Parliament of Georgia (<https://matsne.gov.ge/en/document/view/1073482?publication=6>; dostęp: 10.11.2021).
- Law of Georgia on the Development of High Mountainous Regions* (No. 4036-RS), 2015. Parliament of Georgia (https://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=104537; dostęp: 9.11.2021).
- Local Self-Government Code of Georgia* (No. 1958-IIS), 2014. Organic Law of Georgia (<https://leap.unep.org/countries/ge/national-legislation/local-self-government-code-georgia-no-1958-iis-2014>; dostęp: 10.05.2022).
- Opinia Komitetu Regionów „Samorząd lokalny i regionalny w Gruzji a rozwój współpracy między UE a Gruzją*, 2011 (2011/C 15/10). Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej (<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2011:015:0051:0056:PL:PDF>; dostęp: 10.02.2022).

- Pilot Integrated Regional Development Programme for Guria, Imereti, Kakheti and Racha Lechkhumi and Kvemo Svaneti 2020–2022*, 2019. Ministry of Regional Development and Infrastructure of Georgia (MRDI) ([https://mrdi.gov.ge/files/1/Pilot%20Integrated%20Regional%20Development%20Programme%20\(Unofficial%20Translation\)...pdf](https://mrdi.gov.ge/files/1/Pilot%20Integrated%20Regional%20Development%20Programme%20(Unofficial%20Translation)...pdf); dostę: 19.12.2022).
- Regional Development Programme of Georgia 2018–2021*, 2017. Ministry for Regional Development and Infrastructure of Georgia (<http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/geo-185566ENG.pdf>; dostę: 10.01.2022).
- Regional Development Strategy of the Autonomous Republic of Ajara*, 2011. Ministry of Finances and Economics of the Autonomous Republic of Ajara (<http://www.ajara.gov.ge/acg/files/Adjara-Development-Strategy.pdf>; dostę: 10.12.2022).
- Samtskhe-Javakheti Regional Development Strategy 2014–2021*, 2013. Ministry for Regional Development and Infrastructure of Georgia, Tbilisi (http://old.mrdi.gov.ge/sites/default/files/samtskhejavakheti_regional_development_strategy_2014-2024.pdf; dostę: 1.09.2021).
- Social-economic Development Strategy of Georgia “GEORGIA 2020”*, 2014. Government of Georgia (<https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-geo-2014-2018-sd-01.pdf>; dostę: 4.09.2021).
- Socio-economic and Territorial Disparities in Georgia*, 2017. Ministry for Regional Development and Infrastructure of Georgia (<https://www.mrdi.gov.ge/files/1/Juna58uQ5ecloYSPpF7b2LzvN0mTfleJGsjycbqC.pdf>; dostę: 18.12.2022).
- Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, 2015. United Nations (<https://wedocs.unep.org/20.500.11822/9814>; dostę: 9.01.2023).

Załączniki

Załącznik 1 – kwestionariusz wywiadu – wersja w języku polskim

Percepcja rozwoju społeczno-gospodarczego na przykładzie regionów Imeretii oraz Raczy-Leczchumi i Dolnej Swanetii

1. Co uważa Pan/Pani za „mocne strony regionu”, tj. czynniki aktywizujące rozwój społeczno-gospodarczy jednostki? (pytanie pomocnicze: co pomaga w rozwoju regionu?)
2. Czy może Pan/Pani wskazać najistotniejsze problemy (społeczne i gospodarcze), które uznać można za bariery hamujące rozwój regionu, w którym Pan/Pani żyje?
3. Czy może Pan/Pani wskazać inwestycje w drogi, które miały miejsce w ciągu ostatnich 10 lat, które wpłynęły na poprawę komunikacji w regionie (w tym na obszarze, który Pan/Pani zamieszkuje)?
4. Czy może Pan/Pani wskazać inne ważne dla rozwoju inwestycje (nie w infrastrukturę)? Kto był inwestorem?
5. Czy może Pan/Pani wskazać największego pracodawcę w regionie (w tym na obszarze, który Pan/Pani zamieszkuje)? (pytanie o sektor publiczny i prywatny)
6. Jak ocenia Pan/Pani zmiany społeczno-gospodarcze regionu w okresie Pana/Pani życia?
7. Czy wg Pana/Pani w Pana/Pani regionie żyje się lepiej niż w innych regionach Gruzji? (Jeśli tak, to w których regionach żyje się gorzej?)
8. Czy wg Pana/Pani w Pana/Pani regionie żyje się gorzej niż w innych regionach Gruzji? (Jeśli tak, to w których regionach żyje się lepiej?)
9. Czy władze regionu/państwa angażują się w rozwój obszaru, na którym Pan/Pani żyje? (Jeżeli tak, to w jaki sposób?)
10. Jakie działania Pana/Pani zdaniem powinny w przyszłości podjąć władze w celu poprawy sytuacji społeczno-gospodarczej regionu?
11. Czy w sytuacjach kryzysowych bardziej liczy Pan/Pani na pomoc rodziny i sąsiadów czy pomoc państwa/władz regionu i różnego rodzaju organizacji?
12. Czy ma Pan/Pani dostęp do bieżącej wody/elektryczności/telefonu/Internetu?
13. Jak ocenia Pan/Pani dostępność publicznych środków komunikacji (autobus, marszrutka itp.)?
14. Jak ocenia Pan/Pani poziom opieki zdrowotnej w regionie (tj. czy w miejscowości przyjmuje lekarz, w jakiej miejscowości znajduje się najbliższy szpital)?
15. Jak ocenia Pan/Pani bezpieczeństwo w regionie (tj. obecność posterunku policji, liczba patroli, liczba przestępstw, o których Pan/Pani słyszał/a)? Czy czuje się Pan/ Pani bezpiecznie w swoim miejscu zamieszkania?

16. Czy ma Pan/Pani (lub Pana/Pani dzieci) dostęp do oferty kulturalnej i edukacyjnej?
17. Jak ocenia Pan/Pani poziom oferty kulturalnej i edukacyjnej w regionie?
18. Jak ocenia Pan/Pani stan dróg?
19. Czy może Pan/Pani wymienić nazwisko wojewody regionu oraz wójta gminy, którą Pan/Pani zamieszkuje?
20. Czy bierze Pan/Pani czynny udział w wyborach samorządowych?

Dane o respondencie (metryczka)

Płeć:

Wiek:

Wykształcenie:

Status zatrudnienia: bezrobotny, zatrudniony, właściciel przedsiębiorstwa zatrudniającego pracowników, samozatrudniony (działalność gospodarcza inna niż własne gospodarstwo rolne), samozatrudniony (własne gospodarstwo rolne), pracujący w gospodarstwie rodzinnym bez umowy, emeryt, uczeń/student

Średni miesięczny dochód:

Status rodzinny:

Заłączник 2 – kwestionariusz wywiadu – wersja w języku gruzińskim

საქართველოს რეგიონების განვითარების დონისა და დინამიკის შეფასება ამ რეგიონების მოსახლეობის მიერ – იმერეთის, რაჭა-ლეჩხუმისა და ქვემო სვანეთის მაგალითზე

1. რა მიგაჩნიათ თქვენი რეგიონის „ძლიერ მხარეებად“ ანუ ფაქტორები, რომლებიც ხელს უწყობს საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ განვითარებას? (დამხმარე შეკითხვა: რა ეხმარება რეგიონს განვითარებაში?)
2. თუ შეგიძლიათ ჩამოთვალიეთ მთავარი პრობლემები (საზოგადოებრივი და ეკონომიკური), რომლებიც თქვენის აზრით აბრკოლებს თქვენი რეგიონის განვითარებას?
3. თუ შეგიძლიათ გაიხსენოთ უკანასკნელი 10 წლის განმავლობაში განხორციელებული ინვესტიცია საგზაო ინფრასტრუქტურაში, რომელიც აუმჯობესებს კომუნიკაციას რეგიონში (მათ შორის თქვენი საცხოვრებელი ადგილის მიმდებარედ)?
4. თუ შეგიძლიათ გაიხსენოთ სხვა მნიშვნელოვანი ინვესტიცია რეგიონში (არა ინფრასტრუქტურული)? ვინ იყო ინვესტორი?
5. ვინ არის ყველაზე დიდი დამსაქმებელი რეგიონში (მათ შორის თქვენი საცხოვრებელი ადგილის მიმდებარედ)? (შეკითხვა შეეხება კერძო და საჯარო სექტორებს)
6. როგორ აფასებთ საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ცვლილებებს რეგიონში თქვენი სიცოცხლის მანძილზე?
7. მიგაჩნიათ თუ არა, რომ თქვენს რეგიონში არსებული ცხოვრების დონე უფრო მაღალია ვიდრე საქართველოს სხვა რეგიონებში? (დადებითი

- პასუხის შემთხვევაში გვითხარით რომელ რეგიონშია ცხოვრების დონე უფრო დაბალი?)
8. მიგაჩნიათ თუ არა, რომ თქვენს რეგიონში არსებული ცხოვრების დონე უფრო დაბალია ვიდრე საქართველოს სხვა რეგიონებში? (დადებითი პასუხის შემთხვევაში გვითხარით რომელ რეგიონშია ცხოვრების დონე უფრო მაღალი?)
  9. ცენტრალური/რეგიონალური მთავრობა ერთვება თუ არა თქვენი რეგიონის განვითარების პროცესებში? დადებითი პასუხის შემთხვევაში გვითხარით როგორ?
  10. თქვენის აზრით რა ნაბიჯები უნდა გადადგას მთავრობამ თქვენი რეგიონების საზოგადოებრივ-ეკონომიკური განვითარებისათვის?
  11. კრიზისულ სიტუაციებში ვისი დახმარების იმედი უფრო გაქვთ – ნათესავებისა და ახლობლების თუ სახელმწიფოსი და სხვადასხვა ინსტიტუციების?
  12. გაქვთ თუ არა წვდომა წყალმომარაგების სისტემაზე/ ელექტრო ენერჯიაზე/ ტელეფონზე/ ინტერნეტზე?
  13. როგორ შეაფასებთ საჯარო ტრანსპორტზე ხელმისაწვდომობას (ავტობუსები, სამარშრუტო ტაქსები და ა.შ.)?
  14. როგორ აფასებთ ჯანდაცვის სისტემას რეგიონში? (ანუ არის თუ არა თქვენს საცხოვრებელ პუნქტში ექიმი? რომელ საცხოვრებელ პუნქტში არის უახლოესი საავადმყოფო?)
  15. როგორ აფასებთ უსაფრთხოებას რეგიონში, (არის თუ არა თქვენს მახლობლად პოლიციის განყოფილება, საპატრულო ეკიპაჟების ოდენობა, რამდენი დანაშაულის შესახებ გასმენიათ რეგიონში) გრძნობთ თუ არა თავს უსაფრთხოდ თქვენს საცხოვრებელ ადგილზე?
  16. გაქვთ თუ არა თქვენ ან თქვენს შვილებს წვდომა კულტურულ და საგანმანათლებლო პროგრამებზე?
  17. როგორ აფასებთ კულტურულ და საგანმანათლებლო პროექტების დონეს რეგიონში?
  18. როგორ აფასებთ საგზაო ინფრასტრუქტურის მდგომარეობას?
  19. იცით თუ არა თქვენი რეგიონის გუბერნატორის ან თქვენი დასახლებული პუნქტის თავმჯდომარის გვარი?
  20. იღებთ თუ არა მონაწილეობას რეგიონალურ არჩევნებში?

რესპოდენტის მონაცემები (მეტრიკა)

სქესი:

ასაკი:

განათლება:

დასაქმების სტატუსი: უმუშევარი, დასაქმებული, კომპანიის მეპატრონე რომელიც დასაქმებს ხალხს, თვითდასაქმებული (არ ეხება სასოფლო მეურნეობას), თვითდასაქმებული (საკუთარი სასოფლო მეურნეობა), დასაქმებული სხვის სასოფლო მეურნეობაში ხელშეკრულების გარეშე, პენსიონერი, მოსწავლე/სტუდენტი

საშუალო თვიური შემოსავალი:

ოჯახური მდგომარეობა:

Spis rycin

Ryc. 1. Zakres czasowy badań podjętych w ramach pracy	13
Ryc. 2. Podział administracyjny Gruzji pierwszego stopnia	14
Ryc. 3. Schemat postępowania badawczego	15
Ryc. 4. Ujęcie celowe i procesowe rozwoju społeczno-gospodarczego	23
Ryc. 5. Wybrane wskaźniki gospodarcze Gruzji w latach 1990–2003	40
Ryc. 6. Proces transformacji systemowej	41
Ryc. 7. Produkt krajowy brutto <i>per capita</i> w Gruzji w latach 1990–2020 (USD), ceny stałe	48
Ryc. 8. Produkt krajowy brutto <i>per capita</i> w wybranych krajach podlegających transformacji w latach 2003–2020 (USD)	54
Ryc. 9. Bezpośrednie inwestycje zagraniczne <i>per capita</i> w wybranych krajach podlegających transformacji w latach 2003–2020 (wartości wpływów netto, w USD)	55
Ryc. 10. Składowe indeksu transformacji Fundacji Bertelsmanna (Bertelsmann Transformation Index)	57
Ryc. 11. Ocena kryteriów transformacji politycznej Gruzji w 2020 roku . . .	57
Ryc. 12. Ocena kryteriów transformacji gospodarczej Gruzji w 2020 roku	58
Ryc. 13. Ocena kryteriów dotyczących zarządzania procesami transformacji w Gruzji w 2020 roku	59
Ryc. 14. Wskaźnik rozwoju społecznego (Human Development Index) wybranych państw podlegających procesowi transformacji w latach 2003–2019.	61
Ryc. 15. Uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego Gruzji i jej regionów	64
Ryc. 16. Mapa fizyczna Gruzji z zaznaczonymi granicami administracyjnymi.	66
Ryc. 17. Liczba ludności Gruzji według regionów w latach 2003 i 2020 . . .	73
Ryc. 18. Współczynnik urbanizacji regionów Gruzji w 2020 roku	75
Ryc. 19. Struktura ludności Gruzji według płci i wieku w 2020 roku	77
Ryc. 20. Surowe współczynniki urodzeń i zgonów w Gruzji (na 1000 mieszkańców) w latach 1960–2020	79
Ryc. 21. Przyrost naturalny ludności Gruzji na poziomie regionalnych w 2020 roku (‰)	80
Ryc. 22. Struktura etniczna Gruzji w 2014 roku w oparciu o dane ze spisu powszechnego	82
Ryc. 23. Udział procentowy narodu tytularnego w ogóle populacji gruzińskich regionów w 2014 roku (%)	83
Ryc. 24. Struktura językowa Gruzji w 2014 roku według języka ojczystego	

(%)	85
Ryc. 25. Struktura wyznaniowa Gruzji w 2014 roku (%)	86
Ryc. 26. Średnia roczna stopa inflacji w Gruzji w latach 2003–2020 (%)	90
Ryc. 27. Dług publiczny Gruzji w latach 2003–2020 (wielkość w mld USD i udział procentowy w PKB)	92
Ryc. 28. Obroty handlu zagranicznego Gruzji w latach 2003–2020 (mld USD, ceny bieżące)	93
Ryc. 29. Udział wybranych państw oraz Unii Europejskiej w strukturze geograficznej gruzińskiego eksportu w latach 1995–2020 (mld USD, ceny bieżące)	96
Ryc. 30. Udział wybranych państw oraz Unii Europejskiej w strukturze geograficznej gruzińskiego importu w latach 1995–2020 (mld USD, ceny bieżące)	97
Ryc. 31. Uproszczony schemat procedury porządkowania liniowego z użyciem uogólnionej miary odległości GDM1	108
Ryc. 32. Poziom rozwoju społecznego regionów Gruzji w 2019 roku	116
Ryc. 33. Wartość wskaźnika rozwoju społecznego regionów Gruzji (W_{rs}) w latach 2006–2019	122
Ryc. 34. Poziom rozwoju gospodarczego regionów Gruzji w 2019 roku	125
Ryc. 35. Wartość wskaźnika rozwoju gospodarczego regionów Gruzji (W_{rg}) w latach 2006–2019	138
Ryc. 36. Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego regionów Gruzji w 2019 roku*	142
Ryc. 37. Wartość wskaźnika rozwoju społeczno-gospodarczego regionów Gruzji (W_{rsg}) w latach 2006–2019	143
Ryc. 38. Średniookresowe tempo rozwoju społeczno-gospodarczego gruzińskich regionów w latach 2006–2019 (%)	145
Ryc. 39. Poziom rozwoju gruzińskich regionów na podstawie analizy wielowymiarowej oraz wartości wskaźnika PKB <i>per capita</i>	148
Ryc. 40. Regiony administracyjne objęte badaniem	154

Spis tabel

Tabela 1. Metody badawcze wykorzystane w pracy	17
Tabela 2. Modele zmiany systemowej państw postradzieckich	46
Tabela 3. Główne zasoby naturalne w regionach Gruzji.	68
Tabela 4. Potencjalne zmienne diagnostyczne wybrane w początkowym etapie analizy poziomu i dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego regionów Gruzji	109
Tabela 5. Zmienne diagnostyczne przyjęte do analizy poziomu i dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego regionów Gruzji.	110
Tabela 6. Wartości zmiennych znormalizowanych dla obiektu-wzorca	113
Tabela 7. Macierz odległości od obiektu-wzorca dla wymiaru społecznego rozwoju	114
Tabela 8. Wartości zmiennych diagnostycznych, opisujących wymiar społeczny rozwoju regionów w 2019 roku	117
Tabela 9. Charakterystyka opisowa i tempo zmian wskaźnika rozwoju społecznego W_{rs} w latach 2006–2019	122
Tabela 10. Macierz odległości od obiektu-wzorca dla wymiaru gospodarczego rozwoju	124
Tabela 11. Wartości zmiennych diagnostycznych, opisujących wymiar gospodarczy rozwoju regionów w 2019 roku	126
Tabela 12. Charakterystyka opisowa i tempo zmian wskaźnika rozwoju gospodarczego W_{rg} w latach 2006–2019	139
Tabela 13. Macierz odległości od obiektu-wzorca dla rozwoju społeczno-gospodarczego.	141
Tabela 14. Charakterystyka opisowa i tempo zmian wskaźnika rozwoju społeczno-gospodarczego W_{rsg} w latach 2006–2019	144
Tabela 15. Typologia regionów Gruzji według poziomu i tempa ich rozwoju społeczno-gospodarczego	151
Tabela 16. Typy rozwoju gruzińskich regionów	179

